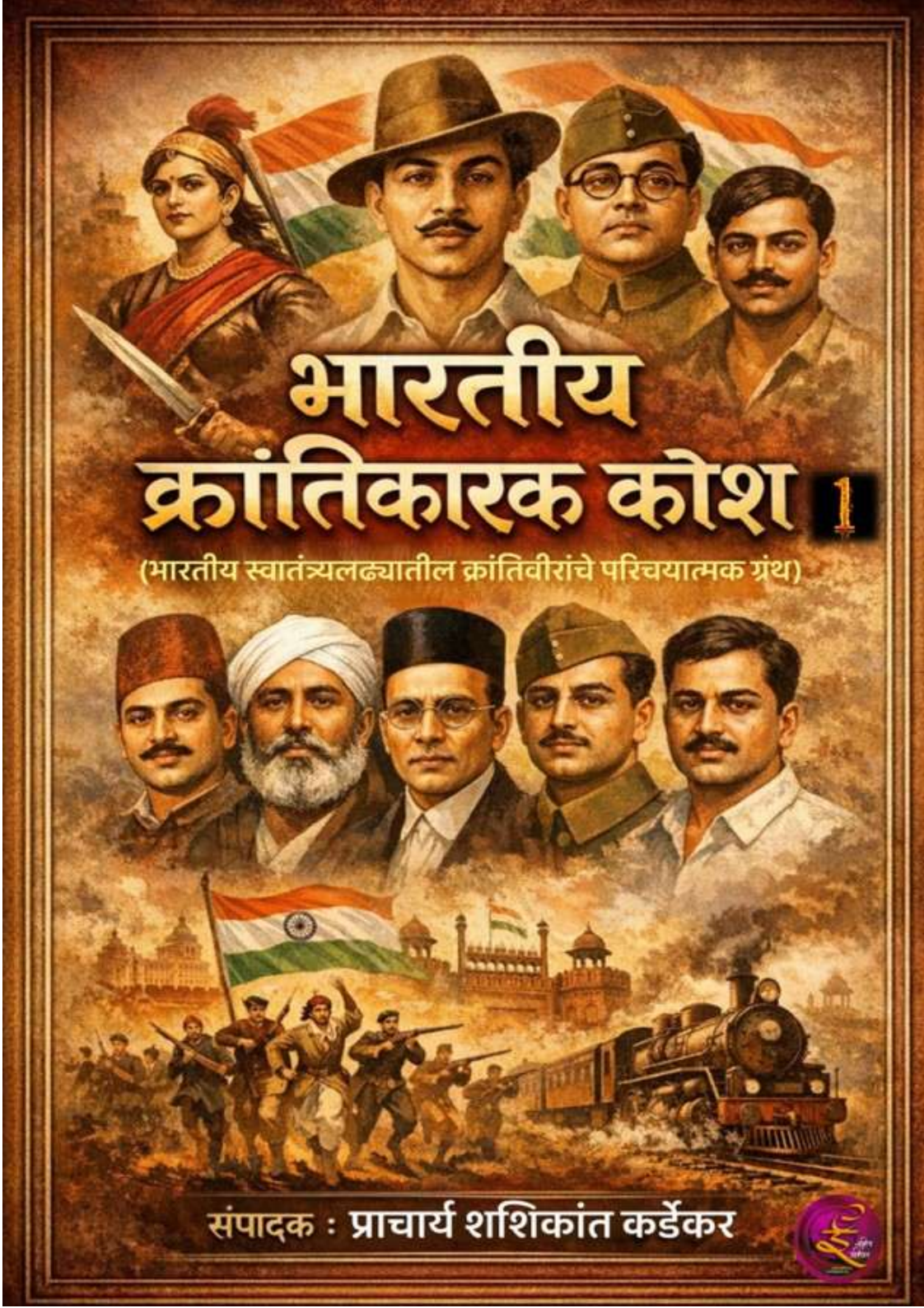
भारतीय
क्रांतिकारक कोश 1
(भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिवीरांचे परिचयात्मक ग्रंथ)
संपादक : प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

भारतीय क्रांतीकारक कोश

स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतीवीरांचा परिचय

भाग १

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

भारतीय क्रांतीकारक कोश

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,

भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४

इ मेल shashikardekar@gmail. com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity. com
esahity@gmail. com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : १५ ऑगस्ट २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. ६५०/- फक्त (दोन्हीही भाग एकत्र)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

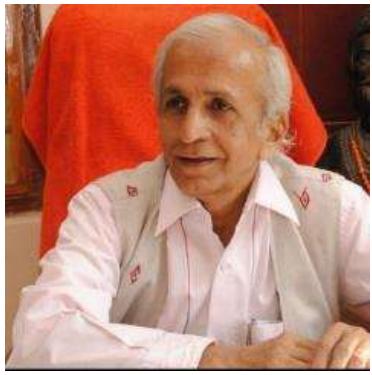

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी २२ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर दोन पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

अर्पण पत्रिका

॥•॥अर्पण पत्रिका॥•॥
वीर अनामिक योद्धे जे स्वातंत्र्यास्तव लढले
फासावर चढताना स्मित ओठावर ज्यांच्या वसले
यातना सोसल्या काळकोठडीत दिले बलिदान
राष्ट्रभक्त अज्ञात हजारो त्यांना विनम्र वंदन
बोरकरांच्या काव्यपंक्ती त्यांच्यासाठी स्मरती
' परी तयांच्या दहनभूमीवर नाही चिरा नाही पणती '
ध्येय उराशी घेऊन ज्यांनी रक्ताचे केले तर्पण
ग्रंथपुष्प हे त्यांच्या चरणी कृतज्ञतेने अर्पण
ग्रंथ
पुष्प
वीर अनामिक योद्धे जे स्वातंत्र्यास्तव लढले
फासावर चढताना स्मित ओठावर ज्यांच्या वसले
यातना सोसल्या काळकोठडीत दिले बलिदान
राष्ट्रभक्त अज्ञात हजारो त्यांना विनम्र वंदन

क्रांतिकारकांची सूची (अ-कारविल्हे)

०१..अण्णासाहेब पत्रवळे
०२..अझीमुल्ला खा
०३..अर्धेन्द्रु दस्तगीर:
०४..अनंत सिंह
०५..अनंत हरी मित्र:
०६..अनंत लक्ष्मण कान्हेरे
०७..अनाथबंधू पांजा
०८..अपूर्व सेन
०९..अमरचंद हुकूमचंद
१०..अमरेंद्र नंदी
११..अशफाक उल्ला खाँ
१२..अरविंद घोष
१३..अंबिका चक्रवर्ती
१४..अल्लुरी सीताराम राजू
१५..अवध बिहारी:
१६..अविनाशचंद्र भट्टाचार्य
१७..अशोक नंदी
१८..आनंद गुप्ता

१९..इंदुकुरी सुब्बा राजू
२०..इंदुभूषण रॉय:
२१..इंद्रनाथ नंदी: एक विस्मृत क्रांतीकारक
२२..उ तिरोत सिंग
२३..उदय सिंग 'बब्बर'
२४..उधम सिंग
२५..उपेन्द्रनाथ बॅनर्जी
२६..उमाजी नाईक
२७..उल्हासकर दत्त:
२८..ओबेदुल्ला सिंधी
२९..कर्नाळसिंग इसरू
३०..करम सिंग 'बब्बर'
३१..कन्हैयालाल दत्त
३२..करतारसिंग सराभा
३३..कुशल कोनकर
३४..केशव बळीराम हेडगेवार
३५..कल्पना दत्त
३६..कृष्णम डोरा (कोरुकोंडा सुब्बा रेड्डी
३७..कालीकिंकर डे
३८..कालीपाद मुखर्जी

३९..किसन अहिर
४०..किसनसिंह गडगंज (बब्बर):
४१..कित्तूरची राणी चेन्नम्मा
४२..किसन वीर
४३..कर्नाल सिंग इसरू
४४..कुंवरसिंह
४५..कुवर सिंह वसावा
४६..कृष्णाजी कर्वे
४७..केसरी सिंह बारहट
४८..कोमराम भीम
४९..खज्या नाईक
५०..खंडेराव साठे
५१..खुदिराम बोस
५२..गणेश घोष
५३.गणेश दामोदर (बाबाराव) सावरकर
५४..गंगा नारायण सिंह
५५..गयाप्रसाद कटियार
५६..गुरू रामसिंग कुक्का
५७..गुरुबक्षसिंग धिल्लन

५८..गोपाळराव पटवर्धन (मिरजकर)
५९..गोपी मोहन साह:
६०..गोविंद गुरू (गोविंदगिरी)
६१..गोविंद महतो
६२..चंद्रमा सिंग
६३..चंद्रशेखर आझाद
६४.चंपकरमण पिल्ले
६५..चुनारा महतो
६६..चितरंजन मुखर्जी
६७..चित्तरंजन दास:
६८..चित्तप्रिय रायचौधरी
६९..जतिन दास
७०..जितेंद्र दासगुप्ता
७१..जी. डी. बापू लाड
७२..जीवन घोषाल
७३..जोरावर सिंह बारहट
७४..ज्योतिर्मय मित्र
७५..ज्योतिशचंद्र पाल:
७६..जोरिया परमेश्वर

७७..टी. पी. कुमारन
७८..ठाकूर रोशनसिंग:
७९..तंट्या भील
८०..तात्या टोपे:
८१..तारकेश्वर दस्तीगर
८२..तारिणी प्रसन्न मुजुमदार
८३..तिरुपुर कुमारन
८४..त्रिपुरा सेन
८५..दत्तू रंगारी
८६..दाजीकाका जोशी:
८७..दामोदर हरी चापेकर
८८..दिवाण वेलू थंपी
८९...देवप्रसाद गुप्ता
९०..'दुर्गा भाभी' (दुर्गावती देवी)
९१..दिनेश गुप्ता
९२..दिनेशचंद्र मुजुमदार
९३..देबप्रसाद गुप्ता
९४..धन्वंतरी
९५..धोंडिया वाघ
९६..नरगुंदकर भास्करराव भावे (बाबासाहेब भावे)

९७..नेताजी सुभाषचंद्र बोस
९८..नरेश रे
९९..नलिनी बागी
१००..नवजीवन घोष:
१०१..नागनाथअण्णा नायकवडी
१०२..नागेंद्रनाथ दत्त
१०३..नानासाहेब पेशवे
१०४..नाना पाटील
१०.५.निर्मल सेन
१०६..निर्मलजीवन घोष
१०७..निर्मल लाला
१०८..नीरेन दासगुप्ता:
१०९..नीलांबर पीतांबर
११०..पंडित गेंदालाल दीक्षित
१११..पा टोगन नेंगमिन्झा
११२..पांडुरंग सदाशिव खानखोजे
११३..पुलिन बिहारी दास
११४..प्रताप सिंह बारहट
११५..प्रमोदरंजन चौधरी:

११६..प्रभास बाल
११७..प्रभांशु शेखर पाल
११८..प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य
११९..पांड्य कट्टबोम्मन
१२०..पुलि थेवर
१२१..प्रफुल्ल चाकी
१२२..प्रेम कुमार सहगल
१२३..प्रेमथनाथ मित्र
१२४..प्रीतिलता वड्डेदार
१२५..फणिंद्रनाथ घोष
१२६...फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव
१२७..फुलो आणि झानो मुर्मू (संथाळ क्रांती
१२८..बंकिमचंद्र चटर्जी
१२९..बटुकेश्वर दत्त
१३०..बंता सिंग (बब्बर अकाली चळवळीचे वीर)
१३१..बन्नासिंग धामियाँ
१३२..बलवंतसिंग
१३३..बहादूरशहा जफर
१३४..बाकेराव भडके
१३५.बक्षी जगबंधू

१३६.बादल गुप्ता
१३७..बाबा गुरदित सिंग 'कोमागाता मारू'
१३८..बिनय बोस
१३९...बापूराव पुल्लीसर शेडमाके
१४०..बाबा पृथ्वी सिंह आझाद
१४१..बाबा सोहनसिंग भकना
१४२..बारींद्रकुमार घोष
१४३..बाळकृष्ण हरी चापेकर
१४४..बाळकृष्ण भोसले
१४५..बाळ मापारी
१४६..बिशन सिंग 'बब्बर
१४७..ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य
१४८..बिस्मिल पंडित रामप्रसाद
१४९..बिधुभूषण भट्टाचार्य
१५०..ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती
१५१..बिरसा मुंडा:
१५२..बुधू भगत
१५३..बेगम हजरत महल
१५४..बेगम झीनत महल

भाग २

१५५..भगतसिंग
१५६..भगवतीचरण व्होरा:
१५७..भगीरथ बाबा (भगीरथ मांझी)
१५८..भवानीप्रसाद भट्टाचार्य
१५९..भाई कोतवाल
१६०..भाई परमानंद
१६१..भाई बाल मुकुंद:
१६२..भास्कर कर्णिक
१६३..भीमा नाईक
१६४..भूपेंद्रनाथ दत्त
१६५..मंगल पांडे
१६६...मदनलाल धिंग्रा
१६७..मनोरंजन सेन
१६८..मणीराम देवान
१६९..महादेव विनायक रानडे
१७०..एम. एन. रॉय (मानवेंद्रनाथ रॉय)
१७१..मतिलाल मालिक
१७२..मनकुमार बसु ठाकूर
१७३..मनोरंजन सेनगुप्ता

१७४..मन्मथनाथ गुप्त:
१७५..मणींद्रनाथ बॅनर्जी:
१७६..महादेव विनायक रानडे
१७७..महावीर सिंग राठौर
१७८..महेंद्रनाथ डे:
१७९..मृगेंद्रकुमार दत्ता
१८०..मादाम भिकाजी कामा
१८१..मानकृष्ण नामादास
१८२..मास्टर अमीरचंद
१८३..मास्टर रुद्र नारायण
१८४..मुलक राज
१८५..मुसाईसिंग
१८६.मेजर सत्य गुप्ता
१८७..मोहनसिंग
१८८..मोहन रानडे (मूळ नाव: मनोहर आपटे)
१८९..मोहम्मद बरकतुल्ला
१९०..मोहित मोहन मैत्र
१९१..मोहित मोहन मोईत्रा
१९२..मौलवी अहमदशहा
१९३..यशपाल

१९४..यशवंत आगरवाडेकर
१९५..योगेंद्र शुक्ल
१९६.योगेशचंद्र चॅटर्जी
१९७..रंगो बापूजी गुप्ते
१९८..राजा सुबोधचंद्र मल्लिक
१९९..राघोजी भांगरे
२००..राजनारायण मिश्र
२०१..राजेंद्रनाथ लाहिरी:
२०२.राणी गायडिनल्यू
२०३..राणी वेलु नच्चियार
२०४..राणी लक्ष्मीबाई
२०५..शिवराम हरी राजगुरू:
२०६..रजत कुमार सेन
२०७..रामकृष्ण विश्वास
२०८..रामकृष्ण रॉय
२०९..रामजी भांगरे
२१०..रतनसिंग
२११..राजमती पाटील
२१२..राजेंद्र नाथ लाहिरी
२१३...राम सिंह पठाणिया

२१४....राव तुलाराम
२१५..रासबिहारी बोस
२१६..रूपा नायकदा
२१७..'लहुजी वस्ताद'
२१८..लक्ष्मी सहगल
२१९..लाला हरदयाल
२२०..लोकनाथ बल (Lokenath Bal)
२२१..लीला नाग
२२२..लीलाताई पाटील
२२३..व. ऊ. चिदंबरम पिल्ले
२२४..वक्कम अब्दुल कादर
२२५..वट्टवसप्पा
२२६..वसंत कुमार विश्वास दिल्ली कटातील
२२७..बाघा जतीन (जतींद्रनाथ मुखर्जी):
२२८..वासुदेव बळवंत फडके
२२९..वासुदेव हरी चापेकर
२३०..वांचीनाथन अय्यर
२३१..विजयसिंह पथिक (मूळ नाव: भूपसिंह गुर्जर)
२३२..विनय कृष्ण बोस
२३३..विनायक नारायण देशपांडे

२३४..विनायक परशुराम आपटे
२३५..विपिन बिहारी गांगुली
२३६..विभीती भूषण सरकार: अलिपूर कटातील
२३७.विनायक दामोदर सावरकर:
२३८..विनायक साठे
२३९..विनायक यावले
२४०..विश्वनाथ लवांडे
२४१.विष्णू गणेश पिंगळे
२४२..वीर वीरप्पा (सिंदगीचा वीरप्पा)
२४३..वीरेंद्ररनाथ चटट्रोपाध्याय
२४४..व्ही. व्ही. एस. अय्यर:
२४५..वैकुंठ शुक्ला
२४६..शशांक दत्त
२४७..शंभुधन फुंगलोसा (शंभुधन कचारी)
२४८..शहनवाज खान
२४९..शांती घोष
२५०..शांती गोपाळ सेन
२५१..शाळीग्राम शुक्ल
२५२..श्यामजी कृष्ण वर्मा
२५३..श्यामदेव नारायण (टोपणनाव: रामसिंह)

२५४..शंभुधन फुंगलोसा
२५५..शेर अली अफ्रिदी
२५६..शैलेशचंद्र चटर्जी
२५७..सचिन सन्याल
२५८..सतीशचंद्र बसू
२५९..सत्येंद्र वर्धन
२६०..सत्येंद्र वर्धन
२६१..सती रामरखी
२६२..सरदार अजितसिंग
२६३.सरदार उधमसिंग
२६४..सरदारसिंहजी राणा
२६५.संगोळी रायण्णा
२६६..संजीवचंद्र रे
२६७..सत्करी बॅनर्जी: बंगालच्या सशस्त्र क्रांतीचे
२६८..सत्येंद्रनाथ बोस
२६९..स्वदेश रंजन बोस
२७०.सरदारसिंह रेवाभाई राणा :
२७१..साधू सीताराम दास (बैरागी)
२७२..सार्वजनिक काका,
२७३..सिधू आणि कान्हू मुर्मू (संथाळ हुलचे नायक)

२७४..सुखदेवराज (सुखदेव थापर)
२७५..सुनीती चौधरी
२७६..सुब्रह्मण्यम भारती:
२७७..सुफी अंबादास सशस्त्र क्रांती अध्यात्माचा
२७८...सुभाषचंद्र लोटलीकर
२७९..सेनापती पांडुरंग महादेव बापट
२८०..सूर्य सेन (मास्तर दा):
२८१..सेवा सिंग गदर चळवळीतील
२८२..सूरज नारायण सिंह
२८३..सोहनलाल पाठक
२८४..हरिकृष्ण तलवार
२८५..हिरावे गुरुजी
२८६.हरिगोपाल बल
२८७..हेमचंद्र घोष
२८८..हेमचंद्र दास (Hemchandra Das)
२८९..हेमू कलानी
२९०..होन्या केंगले (होन्या भागोजी केंगले)
२९१..हृषिकेश कांजिलाल: सशस्त्र क्रांतीचे अभ्यासक

प्रस्तावना

रणावीण स्वातंत्र्य कोणा मिळालें ?
-स्वातंत्र्यकवी गोविंद

भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय संघर्ष नव्हता; तो एका राष्ट्राच्या आत्मसन्मानाचा, अस्मितेचा, स्वाभिमानाचा आणि मानवमुक्तीच्या उत्कट ध्यासाचा महायज्ञ होता. या महायज्ञात असंख्य ज्ञात-अज्ञात क्रांतीवीरांनी आपल्या प्राणांची, तारुण्याची, कुटुंबाची, संपत्तीची आणि सुखस्वप्नांची आहुती दिली. भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी झुंज दिली, अत्याचार सहन केले, कारावास भोगला, फासावर हसत चढले, काळ्या पाण्याची शिक्षा स्वीकारली आणि परकीय सत्तेच्या अन्यायाविरुद्ध निडरपणे उभे राहिले. त्यांच्या या त्याग, शौर्य, निष्ठा आणि राष्ट्रभक्तीचा दस्तऐवज म्हणून “भारतीय क्रांतीकारक कोश” हा ग्रंथ साकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास लिहिताना अनेकदा प्रमुख राजकीय चळवळी, राष्ट्रीय नेते आणि संघटित आंदोलने यांना अधिक महत्त्व दिले जाते; परंतु या इतिहासाचा एक महत्त्वपूर्ण आणि तेजस्वी प्रवाह म्हणजे सशस्त्र क्रांतीचा प्रवाह होय. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरापासून ते विसाव्या शतकातील विविध गुप्त संघटना, सशस्त्र उठाव, बॉम्बस्फोट, शस्त्रसाठा, परकीय भूमीवरून चालवलेली

क्रांतिकारक चळवळ, आझाद हिंद सेनेचे पराक्रम, चितगाव उठाव, काकोरी कट, नाशिक कट, पंजाबातील क्रांतीचे वादळ, बंगालातील युगांतर आणि अनुशीलन, महाराष्ट्रातील अभिनव भारत, उत्तर भारतातील हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन, दक्षिणेतील स्वातंत्र्याची धग – या सर्वांचा मागोवा घेतल्याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे संपूर्ण चित्र समोर येत नाही.

या ग्रंथामागील मूलभूत हेतू असा आहे की, भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासातील क्रांतिकारक परंपरेचे सर्वंकष, संदर्भनिष्ठ, संशोधनाधिष्ठित आणि वाचकाभिमुख संकलन उपलब्ध व्हावे. अनेक क्रांतीवीरांची नावे आपल्या स्मरणात आहेत – जसे की भगतसिंग, राजगुरू, सुखदेव, चंद्रशेखर आझाद, वासुदेव बळवंत फडके, विनायक दामोदर सावरकर, खुदीराम बोस, अशफाक उल्ला खान, रामप्रसाद बिस्मिल, प्रीतिलता वाडेदार, मादाम भिकाजी कामा, बटुकेश्वर दत्त, उधमसिंग इत्यादी. परंतु या महान व्यक्तिमत्त्वांच्या पलीकडे शेकडो असे क्रांतीकारक आहेत ज्यांची नावे इतिहासाच्या पानांवर क्षीण झाली, परंतु ज्यांच्या बलिदानाशिवाय स्वातंत्र्याचा सूर्य उगवला नसता. या ज्ञात-अज्ञात सर्व क्रांतीवीरांना इतिहासात योग्य स्थान मिळावे, त्यांच्या कार्याचा शोधनिष्ठ परिचय पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचावा आणि राष्ट्रभक्तीची प्रेरणा नव्या मनांत जागी व्हावी, हा या कोशाचा आत्मा आहे.

या कोशात भारतीय क्रांतीचळवळीशी संबंधित क्रांतीवीर, क्रांतीकारक स्त्रिया, गुप्त संघटना, महत्त्वपूर्ण घटना, कट-कारस्थान प्रकरणे, शौर्यपूर्ण उठाव, देशविदेशातील क्रांतीकेंद्रे, देशभक्त पत्रकारिता, क्रांतीविचारवंत, सहकारी कार्यकर्ते, हुतात्मे आणि संबंधित ऐतिहासिक संदर्भ यांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न करण्यात

आलेला आहे. प्रत्येक नोंदीत शक्य तितक्या प्रमाणित स्रोतांच्या आधारे जन्म-मृत्यू, कार्यकाल, प्रमुख योगदान, संघटनात्मक भूमिका, महत्त्वपूर्ण घटना, कारावास/शिक्षा, बलिदान, ऐतिहासिक महत्त्व यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. काही व्यक्तींबाबत उपलब्ध माहिती अत्यल्प, विसंगत किंवा विविध स्रोतांमध्ये भिन्न स्वरूपाची असल्याने अशा ठिकाणी तुलनात्मक अभ्यास करून विवेकपूर्ण निवड केली आहे.

भारतीय क्रांतीचा इतिहास हा केवळ काही महान पुरुषांचा इतिहास नाही; तो स्त्री-पुरुष समानतेने झुंजलेल्या राष्ट्रीय जागृतीचा इतिहास आहे. त्यामुळे या कोशात क्रांतीकारक स्त्रियांचे कार्य विशेषत्वाने अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रीतिलता वाडेदार, कल्पना दत्त, दुर्गा भाभी, मादाम भिकाजी कामा, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांसारख्या प्रेरणादायी स्त्रियांनी क्रांतीची परंपरा अधिक तेजस्वी केली.

इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने क्रांतीकारक चळवळींचा अभ्यास करताना अनेक अडचणी येतात. गुप्त संघटनांची कागदपत्रे नष्ट झाली, ब्रिटिश राजवटीने तयार केलेले अधिकृत अहवाल अनेकदा पूर्वग्रहदूषित आहेत, स्थानिक लोकपरंपरा व मौखिक इतिहास अनेकदा विखुरलेला आहे, तर काही व्यक्तींची नावे भिन्न भाषांतील भिन्न लिप्यंतरांमुळे बदलतात. यामुळे संशोधकास प्राथमिक स्रोत, द्वितीयक संदर्भग्रंथ, चरित्रग्रंथ, सरकारी अहवाल, न्यायालयीन कागदपत्रे, पत्रव्यवहार, आत्मकथन, वृत्तपत्रे, मासिके, संशोधन प्रबंध, स्थानिक इतिहास आणि मौखिक परंपरा यांचा तुलनात्मक वापर करावा लागतो. या कोशाच्या निर्मितीत हाच संशोधनदृष्टिकोन स्वीकारण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, इतिहास हा सतत विस्तारत

जाणारा आणि नव्या स्रोतांमुळे अधिक समृद्ध होत जाणारा विषय असल्याने या कोशातील काही नोंदी भविष्यात नव्या पुराव्यांच्या आधारे अधिक परिपूर्ण होऊ शकतात, ही नम्र जाणीव आम्ही ठेवतो.

हा कोश केवळ माहितीचा संग्रह नसून राष्ट्रचेतनेचा जिवंत दस्तऐवज आहे. आजच्या पिढीसमोर तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, स्पर्धा आणि बदलत्या सामाजिक मूल्यांचा वेगवान काळ आहे. अशा वेळी स्वातंत्र्य, लोकशाही, मानवी हक्क, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांची किंमत समजून घेण्यासाठी क्रांतीवीरांचे जीवन अत्यंत प्रेरणादायी आहे. त्यांचा संघर्ष आपल्याला शिकवतो की राष्ट्रनिर्मिती ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे; स्वातंत्र्य मिळवणे जितके कठीण, तितकेच त्याचे संरक्षण करणे अधिक जबाबदारीचे आहे. त्यामुळे या कोशातील प्रत्येक नोंद ही फक्त इतिहास नाही, तर वर्तमानाला दिशा देणारा आणि भविष्याला प्रेरणा देणारा प्रकाशदीप आहे.

हा कोश तयार करताना आणखी एक महत्त्वाची जाणीव सतत मनात होती – भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा सर्व भाषांचा, सर्व प्रांतांचा, सर्व जाती-धर्मांचा आणि सर्व समाजघटकांचा संयुक्त राष्ट्रीय प्रवास होता. पंजाबच्या रणधगेसह बंगालची क्रांती, महाराष्ट्राचा जाज्वल्य स्वाभिमान, उत्तर प्रदेशातील उठाव, बिहारचा संघर्ष, दक्षिणेतील संघटनात्मक जाळे, ईशान्येतील स्वातंत्र्यस्पंदन, परदेशातील भारतीयांचे राष्ट्रकार्य – या सर्वांचा एकत्रित विचार केल्याशिवाय भारतीय क्रांतीचे स्वरूप समजत नाही. म्हणूनच या कोशात प्रादेशिक मर्यादा ओलांडून अखिल भारतीय दृष्टीकोन स्वीकारण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या ग्रंथाचे वाचकवर्ग अनेक स्तरांवर आहेत याची जाणीव असल्याने त्यामुळे भाषा शक्य तितकी सुबोध, अभ्यासपूर्ण, संदर्भाधारित आणि प्रेरणादायी ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोशरचनेत माहितीचे सुसूत्रीकरण, नोंदींची सुसंगती, शक्य तेथे कालानुक्रम, आणि आवश्यकतेनुसार संक्षिप्त परंतु सारगर्भ मांडणी या तत्त्वांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

या कार्यात अनेक प्रकाशित-अप्रकाशित स्रोत, चरित्रग्रंथ, संशोधनपर लेख, इतिहासग्रंथ, स्वातंत्र्यसैनिकांच्या स्मरणिका, सरकारी नोंदी, स्थानिक संदर्भसाहित्य, ग्रंथालयीन संग्रह आणि अभ्यासकांचे मार्गदर्शन उपयोगी पडले. ज्या सर्व ज्ञात-अज्ञात लेखकांनी, संशोधकांनी, इतिहासप्रेमींनी आणि संस्थांनी भारतीय क्रांतीचा वारसा जपला, त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे हे आमचे कर्तव्य आहे. त्याचप्रमाणे अनेक क्रांतीवीरांच्या वंशज, स्थानिक इतिहासकार, समाजसेवक आणि अभ्यासकांनी जपलेल्या माहितीमुळेच अशा कोशात्मक कार्याला जिवंत आधार मिळतो.

या कोशात समाविष्ट प्रत्येक नाव हे एका जाज्वल्य राष्ट्रभक्तीचे प्रतीक आहे. काहींनी शस्त्र उचलले, काहींनी गुप्त संदेश पोहोचवले, काहींनी साहित्य-प्रचार केला, काहींनी आर्थिक साहाय्य केले, काहींनी परदेशात भारताचा आवाज बुलंद केला, काहींनी तुरुंगात अमानुष छळ सहन केला, तर काहींनी हसत-हसत मृत्यूला कवटाळले. म्हणूनच या कोशाचा प्रत्येक पृष्ठभाग आपल्याला स्मरण करून देतो की भारताचे स्वातंत्र्य हे सहज लाभलेले वरदान नाही; ते असंख्य बलिदानांनी पवित्र झालेले राष्ट्रीय ऋण आहे.

आज स्वतंत्र भारतात उभे राहून आपण या क्रांतीवीरांना अभिवादन करतो, तेव्हा केवळ गौरवगाथा सांगणे पुरेसे नाही; तर त्यांच्या विचारांची, धैर्याची, कर्तव्यनिष्ठेची आणि देशप्रेमाची ज्योत आपल्या कृतीत प्रज्वलित ठेवणे आवश्यक आहे. हा त्याच राष्ट्रीय स्मरणाचा, कृतज्ञतेचा आणि भावी पिढ्यांसाठी प्रेरणेचा विनम्र प्रयत्न आहे.

हा कोश वाचकांच्या हाती सुपूर्द करताना आम्ही एकच अपेक्षा व्यक्त करतो –

या ग्रंथातील नोंदी वाचताना वाचकांनी केवळ माहिती मिळवू नये, तर त्या प्रत्येक क्रांतीवीराच्या जीवनातील त्यागाचा अर्थ समजून घ्यावा; स्वातंत्र्याचा मूल्यबोध मनात जागवावा; आणि भारताच्या राष्ट्रीय चरित्राला अधिक सक्षम, सजग आणि सशक्त करण्यासाठी स्वतःच्या क्षेत्रात प्रामाणिक योगदान द्यावे.

भारतमातेच्या चरणी आपल्या प्राणांची आहुती देणाऱ्या सर्व ज्ञात-अज्ञात क्रांतीवीरांना, क्रांतीकारक भगिनींना, हुतात्म्यांना आणि राष्ट्रयज्ञातील सर्व सहकाऱ्यांना ही आदरांजली!

हा कोश ईबूक स्वरूपात प्रकाशित करणारे ई साहित्य प्रकाशनाचे मा.श्री.सुनील सामंत आणि त्यांच्या सहकां-याचे ऋण व्यक्त करणे हे माझे कर्तव्य समजतो आता पर्यन्त वाचकांनी माझ्या पुस्तकाचे जसे स्नागत केले तसे या ही पुस्तकाचे स्वागत कराल असा विश्वास वाटतो.वंदे मातरम्! जय हिंद!.

शशिकांत कर्डेकर
दिनांक: १५ ऑगस्ट २०२६

०१..अण्णासाहेब पत्रवळे (पूर्ण नाव: विनायक लक्ष्मण पत्रवळे)

जन्मस्थान आरोंदा, जि. सिंधुदुर्ग (महाराष्ट्र)

मृत्यू १५ ऑगस्ट १९५५ (तेरेखोल किल्ला, गोवा)

हे गोवा मुक्ती संग्रामातील एक अत्यंत धाडसी आणि समर्पित सेनानी होते. पोर्तुगीज राजवटीविरुद्ध लढा देताना त्यांनी दाखवलेले शौर्य आणि त्यांचे बलिदान आजही प्रेरणादायी आहे.अण्णासाहेब पत्रवळे यांचा जन्म महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आरोंदा येथे झाला. गोव्याच्या सीमेवर असलेल्या या गावातून त्यांनी गोवा मुक्तीच्या चळवळीत स्वतःला झोकून दिले होते. 'आझाद गोमंतक दल' या क्रांतिकारी संघटनेचे ते सक्रिय सदस्य होते. १५ ऑगस्ट १९५५ रोजी जेव्हा मोठ्या संख्येने सत्याग्रही गोव्याच्या सीमेत शिरण्याचा प्रयत्न करत होते, तेव्हा अण्णासाहेबांनी एका तुकडीचे नेतृत्व केले. 'तेरेखोल' किल्ल्यावर तिरंगा फडकवण्याच्या निर्धाराने ते पुढे सरसावले. पोर्तुगीज सैनिकांच्या अमानुष गोळीबाराला न डगमगता ते धैर्याने सामोरे गेले. याच वेळी झालेल्या गोळीबारात त्यांना वीरमरण आले. गोवा मुक्त होण्यापूर्वीच आपल्या प्राणांची आहुती देणाऱ्या या थोर वीराच्या नावाने आजही तरेखोल परिसरात आणि सिंधुदुर्गात आदराने स्मरण केले जाते.

०२..अझीमुल्ला खा

जन्म: १८३० (कानपूर, उत्तर प्रदेश)

मृत्यू: १८५९ (नेपाळच्या तराई भागात)

अझीमुल्ला खान यांचा जन्म १८३० मध्ये एका अत्यंत सामान्य कुटुंबात झाला. बालपणीच पितृछत्र हरपल्याने आणि १८३७-३८ च्या भीषण दुष्काळामुळे त्यांचे सुरुवातीचे आयुष्य संघर्षात गेले. कानपूरमधील एका मिशनरी शाळेत त्यांनी शिक्षण घेतले, जिथे त्यांनी इंग्रजी आणि फ्रेंच या दोन्ही परदेशी भाषांवर विलक्षण प्रभुत्व मिळवले. त्यांच्या याच भाषिक कौशल्यामुळे आणि कुशाग्र बुद्धिमत्तेमुळे कानपूरचे पेशवे नानासाहेब यांनी त्यांना आपले सचिव आणि सल्लागार म्हणून नियुक्त केले. अझीमुल्ला खान हे केवळ एक कर्मचारी नव्हते, तर नानासाहेबांचे अत्यंत विश्वासू मित्र आणि राजकीय रणनीतीकार बनले.

नानासाहेब पेशवे यांची वार्षिक पेन्शन इंग्रजांनी बंद केली होती, ती पुन्हा सुरू करण्यासाठी अझीमुल्ला खान १८५३ मध्ये लंडनला गेले. लंडनमध्ये त्यांनी ब्रिटीश सत्ताधाऱ्यांसमोर अत्यंत प्रभावीपणे कायदेशीर बाजू मांडली. जरी तांत्रिक कारणांमुळे त्यांना पेन्शन मिळवून देण्यात यश आले नाही, तरी या प्रवासाने त्यांच्या राजकीय विचारांना मोठी दिशा दिली. लंडनमध्ये असताना त्यांनी युरोपातील

राजकीय परिस्थितीचे जवळून निरीक्षण केले. परतीच्या प्रवासात त्यांनी रशिया आणि तुर्कीला (कॉन्स्टँटिनोपल) भेट दिली. तिथे त्यांना ब्रिटीश सैन्याच्या कमकुवत बाजू समजल्या आणि ब्रिटीश हे अजिंक्य नाहीत, हा आत्मविश्वास त्यांना मिळाला.

भारतात परतल्यानंतर अझीमुल्ला खान यांनी नानासाहेब पेशवे यांच्यासोबत मिळून ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध सशस्त्र उठावाची योजना आखण्यास सुरुवात केली. त्यांनी 'पियाम-ए-आझादी' नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले, ज्यातून त्यांनी जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची ज्योत पेटवली. १८५७ चा उठाव सुरू झाल्यावर त्यांनी कानपूरच्या लढाईत महत्त्वाची भूमिका बजावली. हिंदू आणि मुस्लिम बांधवांमध्ये एकोपा निर्माण करून त्यांना एकाच ध्येयासाठी एकत्र आणण्याचे मोठे कार्य त्यांनी केले. उठाव अयशस्वी झाल्यानंतर ते नानासाहेबांसोबत नेपाळच्या तराई भागात गेले. तिथेच १८५९ मध्ये भीषण नैसर्गिक परिस्थिती आणि आजारपणामुळे या महान क्रांतीकारकाचा अंत झाला.

'पियाम-ए-आझादी' (स्वातंत्र्याचा संदेश):अझीमुल्ला खान यांनी १८५७ च्या उठावापूर्वी 'पियाम-ए-आझादी' नावाचे उर्दू आणि हिंदी भाषेत वृत्तपत्र सुरू केले होते. या पत्राचा मुख्य उद्देश भारतीय सैनिक आणि सामान्य जनतेमध्ये देशभक्तीची भावना जागृत करणे हा होता. या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्यांनी ब्रिटीश राजवटीच्या अन्यायावर परखड भाषेत टीका केली. विशेषतः 'हिंदू-मुस्लिम एकता' हा त्यांच्या लिखाणाचा गाभा होता. "हम हैं इसके मालिक, हिंदोस्ताँ हमारा" (आम्ही याचे मालक आहोत, हिंदुस्थान आमचा आहे) अशा प्रकारच्या ओळींमधून त्यांनी भारतीयांना आपल्या हक्कांची जाणीव करून दिली. इंग्रजांना या वृत्तपत्राची इतकी भीती वाटत असे की,

ज्याच्याकडे या अंकाची प्रत सापडेल त्याला फाशीची शिक्षा दिली जात असे. या पत्राने केवळ माहिती देण्याचे काम केले नाही, तर क्रांतीसाठी एक वैचारिक व्यासपीठ निर्माण केले.

अझीमुल्ला खान यांचा १८५३ चा लंडन प्रवास हा त्यांच्या जीवनातील सर्वात मोठा टर्न-पॉइंट ठरला. नानासाहेब पेशवे यांची पेन्शन पुन्हा सुरू करण्यासाठी ते तिथे गेले होते. लंडनमध्ये असताना त्यांनी इंग्रजी उच्चभ्रू समाजात आपली जागा बनवली होती. त्यांच्या फ्रेंच आणि इंग्रजी भाषेतील अस्खलित संवादामुळे अनेक ब्रिटीश अधिकारी आणि महिला त्यांच्याकडे आकर्षित झाल्या होत्या. याच काळात त्यांनी ब्रिटीश संसदेचे कामकाज जवळून पाहिले आणि त्यांना समजले की इंग्रजांचा न्याय हा केवळ त्यांच्या स्वतःच्या फायद्यापुरता मर्यादित आहे. तिथे त्यांना यश आले नाही, तरी त्यांनी हार मानली नाही. त्यांनी ठरवले की जे न्यायाने मिळत नाही, ते शक्तीने मिळवावे लागेल.

लंडनहून परतताना अझीमुल्ला खान यांनी मुद्दामहून क्रिमियाच्या रणभूमीला भेट दिली, जिथे त्याकाळी रशिया आणि ब्रिटन यांच्यात युद्ध सुरू होते. तिथे त्यांनी ब्रिटीश सैन्याला रशियन सैन्याकडून मार खाताना प्रत्यक्ष पाहिले. यावरून त्यांचा हा भ्रम दूर झाला की 'इंग्रज अजिंक्य आहेत'. त्यांनी तिथे काही रशियन अधिकाऱ्यांशीही संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांना असे वाटले की जर रशियाने भारताला बाहेरून मदत केली आणि भारतीयांनी आतून उठाव केला, तर इंग्रजांना हाकलून देणे सोपे होईल. हीच आंतरराष्ट्रीय दृष्टी घेऊन ते भारतात परतले आणि नानासाहेबांना उठावासाठी तयार केले.

०३..अर्धेन्द्रु दस्तगीर: एक विस्मरणात गेलेला युवा क्रांतीकारक

जन्म: १९१२ (धलघाट, चितगाव, सध्याचा बांगलादेश).

मृत्यू: २२ एप्रिल १९३० (जलालाबाद टेकडीवरील लढाईत).

हे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील एक धगधगते नाव असून, त्यांनी वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी देशासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. त्यांचा जन्म १९१२ मध्ये तत्कालीन बंगालमधील चितगाव (आताचे बांगलादेश) येथील धलघाट या गावी झाला. शालेय जीवनातच त्यांच्यावर क्रांतिकारी विचारांचा प्रभाव पडला आणि त्यांनी मास्टरदा सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'मध्ये प्रवेश केला. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक 'चितगाव शस्त्रगार हल्ल्यात' अर्धेन्द्रु यांनी सक्रिय सहभाग नोंदवला होता. ब्रिटीश सत्तेची पाळेमुळे हादरवून टाकणाऱ्या या हल्ल्यानंतर, सर्व क्रांतीकारकांनी जलालाबादच्या टेकड्यांमध्ये आश्रय घेतला.

२२ एप्रिल १९३० रोजी ब्रिटीश सैन्याने या टेकड्यांना वेढा घातला तेव्हा झालेल्या भीषण चकमकीत अर्धेन्द्रु यांनी शौर्याने लढा दिला. या लढाईत ते गंभीररीत्या जखमी झाले. उपचारांची पुरेशी सोय नसताना आणि ब्रिटीशांच्या अमानुष हल्ल्याचा प्रतिकार करताना, अखेर २२ एप्रिल १९३० रोजी त्यांना वीरमरण आले. अत्यंत अल्पायुष्यात त्यांनी दाखवलेले धैर्य आणि राष्ट्राप्रती असलेली निष्ठा आजही प्रेरणादायी ठरते.१८ एप्रिल १९३० रोजी मास्टरदा सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखाली क्रांतीकारकांनी चितगावमधील ब्रिटीश शस्त्रगारावर यशस्वी हल्ला केला. ब्रिटीश प्रशासनाची यंत्रणा कोलमडवून टाकल्यानंतर, सर्व क्रांतीकारक पोलिसांच्या तावडीतून सुटण्यासाठी चितगाव जवळील

जलालाबादच्या टेकड्यांमध्ये विखुरले गेले. तिथे त्यांनी तात्पुरता आश्रय घेतला होता.

२२ एप्रिल १९३० च्या दुपारपर्यंत ब्रिटीश सैन्याला क्रांतीकारकांच्या अचूक स्थानाचा सुगावा लागला. कर्नल डलस स्मिथ यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटीश सैन्य आणि 'सुर्मा व्हॅली लाइट हॉर्स'च्या तुकडीने जलालाबादच्या टेकडीला चारी बाजूंनी वेढा घातला. क्रांतीकारकांकडे फक्त साध्या रायफल्स होत्या, तर ब्रिटीशांकडे आधुनिक मशिनगन्स (Vickers machine guns) होत्या...ब्रिटीश सैन्य टेकडीच्या पायथ्याशी होते आणि क्रांतीकारक वरच्या बाजूला. जेव्हा ब्रिटीशांनी गोळीबार सुरू केला, तेव्हा क्रांतीकारकांनी अत्यंत शिस्तीत 'लोखंडी भिंत' उभी केली. टेकडीवर असल्याचा फायदा घेत क्रांतीकारकांनी खालून येणाऱ्या ब्रिटीश सैन्यावर अचूक निशाणा साधला. ब्रिटीशांनी मशीनगनने केलेल्या गोळीबाराचा प्रतिकार या तरुण मुलांनी जिद्दीने केला.या लढाईत ब्रिटीश सैन्याचे मोठे नुकसान झाले. जवळजवळ ८० ते १०० ब्रिटीश सैनिक मारले गेले किंवा जखमी झाले. मात्र, या चकमकीत भारताचे १२ तरुण क्रांतीकारक शहीद झाले. त्यात प्रामुख्याने पुढिल नावांचा समावेश होता:अर्धेन्द्रु दस्तगीर,हरिगोपाळ बल (टेगरा),निर्मल लाला,प्रभास बौल,शशांक दत्त,नरेश राय,पुलिन घोष,मृणाल सेन,मधुसूदन दत्त,जितेंद्र दासगुप्ता, बिधुभूषण भट्टाचार्य,त्रिपुरा सेनगुप्तरात्र होताच ब्रिटीश सैन्याने माघार घेतली, कारण त्यांना अंधारात क्रांतीकारकांच्या हल्ल्याची भीती होती. या संधीचा फायदा घेऊन सूर्य सेन आणि त्यांचे उर्वरित सहकारी सुरक्षितपणे तिथून निसटले आणि त्यांनी गनिमी काव्याने लढा सुरू ठेवला.

०४..अनंत सिंह

जन्म १ डिसेंबर १९०३ चिटगाव, बंगाल,
मृत्यू २५ जानेवारी १९७९ (वय ७५)कलकत्ता, पश्चिम बंगाल,
हे बंगालमधील 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'च्या चिटगाव (Chittagong) गटातील एक अत्यंत बुद्धिमान, साहसी आणि लष्करी डावपेचांत निपुण असलेले नेते होते. सूर्य सेन (मास्तरदा) यांचे ते उजवे हात मानले जात.
अनंत सिंह यांचा जन्म १ डिसेंबर १९०३ रोजी चिटगाव (आता बांगलादेशात) येथे झाला. विद्यार्थी दशेपासूनच ते व्यायामाची आवड असलेले आणि धाडसी स्वभावाचे होते. १९३० च्या प्रसिद्ध 'चिटगाव शस्त्रागार हल्ल्या'चे (Chittagong Armoury Raid) संपूर्ण नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. १८ एप्रिल १९३० च्या रात्री त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह ब्रिटीश पोलीस शस्त्रागारावर यशस्वी हल्ला केला आणि तिथला टेलिफोन व टेलिग्राफ संपर्क तोडून टाकला. या हल्ल्यानंतर जलालाबाद टेकडीवर झालेल्या भीषण चकमकीत त्यांनी ब्रिटीश सैन्याचा धैर्याने सामना केला. पोलिसांच्या कचाट्यातून निसटल्यानंतर, आपल्या अटकेत असलेल्या तरुण सहकाऱ्यांवरील (उदा. लोकनाथ बाल) खटल्यात मदत करण्यासाठी त्यांनी स्वतःहून पोलिसांपुढे शरणागती पत्करली. त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावून अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये पाठवण्यात आले. १९४६ मध्ये सुटका झाल्यानंतर त्यांनी काही काळ राजकारणात आणि चित्रपट निर्मितीतही सहभाग घेतला. या महान क्रांतीकारकाचे निधन २५ जानेवारी १९७९ रोजी झाले.

०५..अनंत हरी मित्र:

क्रांतीच्या वेदीवर बलिदान देणारा तरुण नायक

जन्म: १९०६ (नादिया, बंगाल)

मृत्यू (फाशी): २८ सप्टेंबर १९२६

हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासातील एक ज्वलंत नाव आहे. त्यांचा जन्म अविभाजित बंगालमधील नादिया जिल्ह्यातील बेगुआपाडा येथे झाला. विद्यार्थी दशेत असतानाच ते राष्ट्रवादाच्या विचारांनी प्रेरित झाले होते आणि त्यांनी 'अनुशीलन समिती' या क्रांतिकारी संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले. ते केवळ एक लढाऊ क्रांतिकारक नव्हते, तर संघटनेचे कार्य विस्तारण्यासाठी त्यांनी कृष्णनगर येथे आपली कर्मभूमी बनवली होती.

अनंत हरी मित्र यांच्या आयुष्यातील सर्वात मोठे साहस 'दक्षिणेश्वर बॉम्ब खटल्याशी' संबंधित आहे. १९२५ मध्ये जेव्हा दक्षिणेश्वर येथील क्रांतिकारकांच्या गुप्त तळावर पोलिसांनी छापा टाकला, तेव्हा त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांना अलीपूर मध्यवर्ती कारागृहात ठेवण्यात आले होते. तिथे क्रांतिकारकांचा छळ करणाऱ्या आणि त्यांना फितूर होण्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या भूपेंद्रनाथ चॅटर्जी या पोलीस अधिकाऱ्याचा वध करण्याची योजना आखली गेली. २८ मे १९२६ रोजी अनंत हरी मित्र यांनी आपले सहकारी प्रमोदरंजन चौधरी यांच्यासह अत्यंत धाडसाने भूपेंद्रनाथवर हल्ला करून त्याला तुरुंगातच कंठस्नान घातले.

या साहसी कृत्यासाठी त्यांच्यावर खटला चालवण्यात आला आणि ब्रिटीश सरकारने त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. २८ सप्टेंबर १९२६ रोजी अलीपूर जेलमध्ये वयाच्या अवघ्या २० व्या वर्षी

अनंत हरी मित्र हसत हसत फासावर चढले. फाशीच्या आदल्या रात्रीही ते अत्यंत शांत होते, हे त्यांच्या अढळ ध्येयनिष्ठेचे प्रतीक मानले जाते. त्यांच्या बलिदानाने तत्कालीन बंगालमधील हजारो तरुणांना स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेण्याची प्रेरणा दिली.

०६..अनंत लक्ष्मण कान्हेरे

जन्म ७ जानेवारी १८९२ आयानी (अंजनी), रत्नागिरी जिल्हा, ब्रिटिश भारत

मृत्यू १९ एप्रिल १९१० (वय१८)ठाणे, ब्रिटिश भारत

अनंत लक्ष्मण कान्हेरे हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अशा क्रांतिकारकांपैकी एक होते, ज्यांनी अत्यंत तरुण वयात आपल्या अचाट धैर्याने ब्रिटिश सत्तेला हादरवून सोडले. ७ जानेवारी १८९२ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील गुहागर येथे जन्मलेले अनंत कान्हेरे शिक्षणासाठी छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) येथे आले होते. तिथेच त्यांचा संपर्क 'अभिनव भारत' या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेच्या सदस्यांशी आला. सावरकर बंधूंनी पेरलेल्या देशभक्तीच्या विचारांनी ते प्रेरित झाले होते. नाशिकचे कलेक्टर ए.एम.टी. जॅक्सन याने बाबाराव सावरकर यांना सुनावलेली काळ्या पाण्याची शिक्षा आणि त्याचे दडपशाहीचे धोरण यामुळे क्रांतिकारकांमध्ये प्रचंड संताप होता. या अन्यायाचा बदला घेण्याचे काम अनंत कान्हेरे यांनी अत्यंत निधड्या छातीने स्वीकारले.२१ डिसेंबर १९०९ रोजी नाशिकच्या 'विजयानंद'

थिएटरमध्ये जॅक्सन एका नाटकाच्या प्रयोगासाठी आला असताना, अवघ्या १८ वर्षांच्या अनंत कान्हेरे यांनी त्याच्यावर गोळ्या झाडून त्याचा वध केला. या घटनेनंतर त्यांनी पळून न जाता स्वतःला पोलिसांच्या हवाली केले. अटकेनंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी त्यांचा अनन्वित छळ केला, परंतु त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांची नावे सांगण्यास नकार दिला आणि सर्व जबाबदारी स्वतःवर घेतली. नाशिक षड्यंत्र खटल्याचा निकाल लागल्यानंतर, १९ एप्रिल १९१० रोजी ठाणे येथील मध्यवर्ती कारागृहात त्यांना फाशी देण्यात आली. अनंत कान्हेरे, कृष्णाजी कर्वे आणि विनायक देशपांडे या तिघांच्या बलिदानाने महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीला नवी उभारी दिली.

०७..अनाथबंधू पांजा

जन्म २९ ऑक्टोबर १९११जलबिंदू, मिदनापूर, बंगाल

मृत्यू २ सप्टेंबर १९३३ (वय २१)मिदनापूर, बंगाल

अनाथबंधू पांजा हे बंगालमधील 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' या सशस्त्र क्रांतीकारी संघटनेचे एक अत्यंत निग्रही आणि धाडसी सेनानी होते. त्यांचा जन्म मेदनीपूर (मिदनापूर) जिल्ह्यातील जलविन्दू या गावी झाला. त्या काळात मिदनापूर हे ब्रिटीश दडपशाहीविरुद्धच्या सशस्त्र क्रांतीचे धगधगते केंद्र बनले होते. ब्रिटीश जिल्हा दंडाधिकारी ज्या प्रकारे जनतेवर अत्याचार करत होते, त्याविरुद्ध क्रांतीकारकांमध्ये तीव्र असंतोष होता. याच पार्श्वभूमीवर अनाथबंधू पांजा यांनी देशसेवेचे व्रत स्वीकारून सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गावर जाण्याचा निर्णय घेतला.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वोच्च क्षण २ सप्टेंबर १९३३ रोजी मिदनापूरच्या पोलीस मैदानावर पाहायला मिळाला. मिदनापूरचे तत्कालीन जिल्हा दंडाधिकारी बर्नार्ड ई. जे. बर्ज हे आपल्या क्रूर वर्तनासाठी कुप्रसिद्ध होते. त्यांना यमसदनी धाडण्याची जबाबदारी अनाथबंधू पांजा आणि त्यांचे सहकारी मृगेंद्रकुमार दत्ता यांच्यावर सोपवण्यात आली होती. हे दोन्ही तरुण खेळाडूंच्या वेशात फुटबॉल मैदानात घुसले. सामना सुरू होण्यापूर्वीच, संधी मिळताच त्यांनी बर्ज यांच्यावर जवळून गोळ्या झाडल्या, ज्यात बर्ज यांचा जागीच मृत्यू झाला.

या धाडसी हल्ल्यानंतर मैदानावर एकच खळबळ उडाली. बर्ज यांच्या अंगरक्षकांनी आणि पोलिसांनी प्रत्युत्तरादाखल बेछूट गोळीबार सुरू केला. या भीषण चकमकीत अनाथबंधू पांजा यांनी निकराचा लढा दिला, परंतु अनेक गोळ्या लागल्यामुळे ते मैदानातच शहीद झाले. त्यांचे सहकारी मृगेंद्रकुमार दत्ता हे गंभीर जखमी झाले आणि दुसऱ्या दिवशी हुतात्मा झाले. वयाच्या अवघ्या २२ व्या वर्षी अनाथबंधू पांजा यांनी आपल्या प्राणांची आहुती देऊन मिदनापूरमधील क्रांतीचा इतिहास सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला.

०८..अपूर्व सेन

जन्म १९१३

मृत्यू १३ जून १९३२

अपूर्व सेन हे चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यातील एक तरुण आणि धडाडीचे

क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म १९१३ मध्ये बंगालमधील चटगाव जिल्ह्यातील धालघाट या गावी झाला. विद्यार्थी दशेतच ते मास्टर सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेत सामील झाले होते. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यात आणि त्यानंतरच्या जलालाबाद टेकडीवरील लढाईत त्यांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या या चकमकीत त्यांनी अचाट धैर्य दाखवले होते.

जलालाबादच्या लढाईनंतर अनेक क्रांतिकारक भूमिगत झाले होते. १३ जून १९३२ रोजी मास्टर सूर्य सेन, निर्मल सेन आणि प्रीतिलता वड्डेदार यांच्यासोबत अपूर्व सेन हे धालघाट येथील एका घरात आश्रयाला होते. ब्रिटीश पोलिसांनी या घराला वेढा घातला तेव्हा झालेल्या भीषण चकमकीत निर्मल सेन यांच्यासोबतच अपूर्व सेन यांनीही शत्रूचा सामना केला. या चकमकीत गोळी लागल्याने वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांना वीरमरण आले. त्यांच्या बलिदानामुळे मास्टर सूर्य सेन आणि प्रीतिलता वड्डेदार यांना तिथून सुरक्षितपणे निसटणे शक्य झाले.

०९..अमरचंद हुकूमचंद

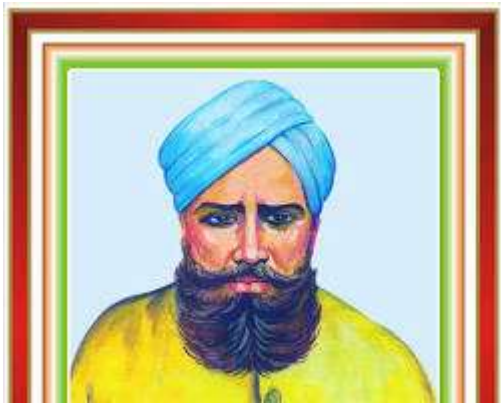

जन्म: १८२० (अंदाजे), महू, मध्य प्रदेश.

मृत्यू: १८५८ मध्ये ब्रिटिशांनी त्यांना फाशी दिली.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील एक महान क्रांतीकारक आणि शहीद म्हणून अमरचंद हुकूमचंद जैन यांचे नाव आदराने घेतले जाते. त्यांचा जन्म मध्य प्रदेशातील इंदूर जवळील महू (Mhow) येथे एका जैन कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील सेठ हिरालाल जैन हे देखील त्या काळातील प्रतिष्ठित व्यक्ती होते. हुकूमचंद जैन यांनी केवळ आर्थिक पाठबळ दिले नाही, तर प्रत्यक्ष रणांगणावर उतरून ब्रिटिशांना कडवे आव्हान दिले.

१८५७ च्या उठावादरम्यान त्यांनी ग्वाल्हेरच्या परिसरातून आणि मध्य भारतातून ब्रिटिशांविरुद्ध लढा पुकारला होता. जेव्हा झाशीची राणी लक्ष्मीबाई आणि तात्या टोपे हे ग्वाल्हेरच्या दिशेने आले, तेव्हा हुकूमचंद जैन यांनी त्यांना मोठी आर्थिक मदत आणि सैन्य पाठबळ पुरवले. त्यांच्या या देशप्रेमामुळे ब्रिटिश अधिकारी संतापले होते. त्यांनी हुकूमचंद जैन यांना पकडण्याचे आदेश दिले. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडून अमानुष छळ केला आणि शेवटी फाशीची शिक्षा सुनावली.अमरचंद हुकूमचंद जैन यांचे बलिदान हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील त्या व्यापाऱ्यांचे आणि सावकारांचे प्रतिनिधित्व करते, ज्यांनी देशासाठी आपली संपत्ती आणि प्राण अर्पण केले.

१०..अमरेंद्र नंदी

जन्म ३० सप्टेंबर १९१२

मृत्यू: २४ एप्रिल १९३०

ब्रिटिशांच्या हाती लागू नये म्हणून त्यांनी २२ एप्रिल १९३० रोजी स्वतःचे बलिदान दिले आणि वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांना वीरमरण आले.अमरेंद्र नंदी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यातील' (Chittagong Armoury Raid) एक अत्यंत तरुण आणि साहसी क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म **१९१२** मध्ये बंगालमधील चटगाव येथे झाला. विद्यार्थी दशेत असतानाच ते मास्टर सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या क्रांतिकारक संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले.१८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती. या हल्ल्यानंतर जेव्हा क्रांतिकारक जलालाबादच्या टेकड्यांवर ब्रिटीश सैन्याशी लढले, तेव्हा अमरेंद्र नंदी यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह शौर्य गाजवले. मात्र, वेढा पडल्यानंतर आणि रसद संपत आल्यानंतर ते भूमिगत झाले होते. २४ एप्रिल १९३० रोजी चटगावमधील फेनी रेल्वे स्थानकाजवळ ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांना घेरले. शत्रूच्या हाती लागण्यापेक्षा मृत्यू पत्करणे श्रेष्ठ मानून त्यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली आणि वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी हुतात्मा झाले.

११..अशफाक उल्ला खाँ

जन्म २२ ऑक्टोबर १९०० शाहजहानपूर उत्तर प्रदेश

.मृत्यू १९ डिसेंबर १९२७ रोजी फैजाबाद तुरुंगात

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदीप्यमान नाव असून काकोरी रेल्वे कटातील ते एक प्रमुख नायक होते. त्यांचा जन्म २२ ऑक्टोबर १९०० रोजी उत्तर प्रदेशातील शाहजहानपूर येथे झाला. एका संपन्न कुटुंबात जन्मलेले असूनही, देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी सुखासीन आयुष्याचा त्याग केला. राम प्रसाद बिस्मिल यांच्याशी असलेली त्यांची मैत्री ही भारतीय क्रांतिकारी इतिहासात हिंदू-मुस्लिम एकतेचे एक महान प्रतीक मानली जाते. 'हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन' (HRA) या संघटनेचे ते सक्रिय सदस्य होते.क्रांतिकारी कार्यासाठी निधीची कमतरता भासू लागल्याने, ९ ऑगस्ट १९२५ रोजी अशफाक उल्ला खाँ यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह लखनौ जवळ काकोरी येथे सरकारी खजिना घेऊन जाणारी ट्रेन लुटली. या धाडसी कृत्याने ब्रिटिश सरकार हादरून गेले. या घटनेनंतर अशफाक काही काळ भूमिगत झाले होते, परंतु शेवटी त्यांना अटक करण्यात आली. अटकेत असताना त्यांना विविध प्रलोभने देऊन फोडण्याचा प्रयत्न झाला, मात्र त्यांनी आपल्या मातृभूमीशी प्रतारणा करण्यास स्पष्ट नकार दिला.काकोरी कटाच्या खटल्याचा निकाल लागला आणि अशफाक उल्ला खाँ यांना फाशीची

शिक्षा सुनावण्यात आली. १९ डिसेंबर १९२७ रोजी फैजाबाद तुरुंगात हसतमुखाने त्यांनी फासाला जवळ केले. फासावर जाण्यापूर्वी "माझे हात कोणाच्या रक्ताने माखलेले नाहीत, मला माझ्या कार्याचा अभिमान आहे," असे त्यांचे शेवटचे उद्गार होते. त्यांच्या बलिदानाने भारतीय तरुणांमध्ये क्रांतीची मोठी लाट निर्माण केली.

.

१२..अरविंद घोष

जन्म १५ ऑगस्ट १८७२

मृत्यू ५ डिसेंबर १९५०

क्रांतिकारक, तत्त्वज्ञ आणि योगी अरविंद घोष), जे पुढे 'श्री अरविंद' म्हणून जगप्रसिद्ध झाले, हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'जहाल' कालखंडाचे प्रमुख विचारवंत आणि सशस्त्र क्रांतीचे मूक मार्गदर्शक होते.अरविंद घोष यांचे शिक्षण इंग्लंडमध्ये झाले होते, परंतु भारतात परतल्यानंतर त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे देशकार्यासाठी वाहून घेतले.त्यांनी बडोदा येथे असतानाच गुप्तपणे क्रांतिकारी गटांशी संपर्क साधला. त्यांनी त्यांचे बंधू बारींद्रकुमार घोष यांना बंगालमध्ये अनुशीलन समितीच्या कार्यासाठी पाठवले.त्यांनी 'भवानी मंदिर' ही पुस्तिका लिहून क्रांतिकारकांसाठी आध्यात्मिक आणि राजकीय दिशा स्पष्ट केली. 'वंदे मातरम्' आणि 'कर्मयोगिन' या वृत्तपत्रांतून त्यांनी ब्रिटीश सत्तेवर प्रखर टीका केली.मुझफ्फरपूर बॉम्ब प्रकरणानंतर

अरविंद घोष यांना अटक करण्यात आली. त्यांना अलिपूर कारागृहात एका वर्षासाठी ठेवण्यात आले. याच काळात त्यांचा कल आध्यात्मिकतेकडे वळला. प्रसिद्ध वकील चित्तरंजन दास यांनी त्यांची बाजू मांडली आणि पुराव्याअभावी त्यांची सुटका झाली.

आध्यात्मिक जीवन आणि पॉण्डिचेरी (१९१० - १९५०)

कारागृहातून सुटल्यानंतर, दैवी आदेशानुसार त्यांनी राजकारण सोडले आणि फ्रेंच वसाहत असलेल्या पॉण्डिचेरीला प्रयाण केले.श्री अरविंद आश्रम: त्यांनी पॉण्डिचेरी येथे आश्रमाची स्थापना केली. त्यांनी 'पूर्ण योग' (Integral Yoga) हा नवीन विचार जगाला दिला.त्यांनी 'द लाईफ डिव्हाईन' (The Life Divine), 'सिंथेसिस ऑफ योगा' आणि 'सावित्री' हे महाकाव्य लिहिले. त्यांच्या मते, भारताचे स्वातंत्र्य हे केवळ राजकीय नसून ते जगाच्या आध्यात्मिक उत्थानासाठी आवश्यक होते.

टिळक, लाला लजपत राय आणि बिपिनचंद्र पाल (लाल-बाल-पाल) यांच्यासोबत त्यांनी स्वदेशी आणि बहिष्कार चळवळीला वैचारिक धार दिली.पॅसिव्ह रेसिस्टन्स: भारतीय राजकारणात 'निःशस्त्र प्रतिकार' (Passive Resistance) ही संकल्पना मांडणाऱ्या पहिल्या नेत्यांपैकी ते एक होते.

"भारत केवळ एक भूखंड नाही, ती 'माता' आहे."

— श्री अरविंद

१३..अंबिका चक्रवर्ती

जन्म १८९२

मृत्यू १९६२ (वय ७० वर्षे)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील चितगाव (Chittagong) सशस्त्र उठावातील एक प्रमुख रणनीतीकार आणि 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांचे उजवे हात म्हणून अंबिका चक्रवर्ती ओळखले जातात. त्यांचा जन्म **१८९२** मध्ये अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. ते 'युगांतर' या क्रांतिकारी गटाचे सक्रिय सदस्य होते आणि पुढे त्यांनी सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'च्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी टेलिग्राफ आणि टेलिफोन कार्यालय नष्ट करण्याच्या तुकडीचे नेतृत्व केले होते, ज्यामुळे चितगावचा बाह्य जगाशी असलेला संपर्क पूर्णपणे तुटला होता.जलालाबाद टेकडीवर २२ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या भीषण चकमकीत ते गंभीररीत्या जखमी झाले होते. सुरुवातीला त्यांना मृत समजण्यात आले होते, परंतु ते त्यातून बचावले आणि काही काळ अज्ञातवासात राहून क्रांतिकारी कारवाया सुरू ठेवल्या. अखेर १९३२ मध्ये त्यांना अटक करण्यात आली आणि फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. मात्र, नंतर या शिक्षेचे रूपांतर जन्मठेपेत झाले आणि त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये धाडण्यात आले. १९४६ मध्ये सुटका झाल्यानंतर त्यांनी कम्युनिस्ट

चळवळीत प्रवेश केला आणि पश्चिम बंगाल विधानसभेचे सदस्य म्हणूनही कार्य केले. ६ मार्च १९६२ रोजी एका रस्ते अपघातात त्यांचे निधन झाले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एक धोरणी नेते आणि निष्ठावान क्रांतीकारक म्हणून आदराने घेतले जाते.

१४..अल्लुरी सीताराम राजू

जन्म ४ जुलै १८९७ किंवा १८९८पांडरंगी, मद्रास प्रेसिडेंसी, ब्रिटिश राजवट(सध्याचे आंध्र प्रदेश, भारत)

मृत्यू ७ मे १९२४ (वय २५ किंवा २६)कोय्युरु, मद्रास प्रेसिडेंसी, ब्रिटिश भारत

अल्लुरी सीताराम राजू हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदीप्यमान आणि विद्रोही नाव आहे. त्यांचा जन्म ४ जुलै १८९७ रोजी आंध्र प्रदेशातील विशाखापट्टणम जिल्ह्यातील पांडुरंगी या गावी झाला. बालपणापासूनच आध्यात्मिक प्रवृत्तीचे असलेल्या राजू यांनी तरुणपणातच संन्यास स्वीकारला आणि विशाखापट्टणम तसेच गोदावरी जिल्ह्यातील डोंगराळ भागात (मण्यम प्रदेश) आदिवासींमध्ये वास्तव्य केले. १८८२ च्या 'मद्रास फॉरेस्ट ॲक्ट'मुळे आदिवासींच्या जंगल अधिकारांवर गदा आली होती, त्याविरुद्ध त्यांनी रंपा बंडाचे (Rampa Rebellion) प्रखर नेतृत्व

केले. ब्रिटीश सत्तेला सळो की पळो करून सोडणाऱ्या या महान क्रांतिकारकाला स्थानिक लोक 'मण्यम वीरुडू' (जंगलाचा नायक) या नावाने ओळखत असत. गनिमी काव्याचा प्रभावी वापर करून त्यांनी अनेक ब्रिटीश पोलीस ठाण्यांवर यशस्वी हल्ले केले. अखेर, ७ मे १९२४ रोजी चिंतापल्लीच्या जंगलात ब्रिटीश सैन्याने त्यांना पकडले आणि एका झाडाला बांधून त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या. वयाच्या अवघ्या २७ व्या वर्षी त्यांनी मातृभूमीसाठी बलिदान दिले.

१५..अवध बिहारी: दिल्ली कटातील तरुण प्रज्वालक

जन्म: १८८९ (अयोध्या, उत्तर प्रदेश).

मृत्यू (फाशी): ८ मे १९१५ (दिल्ली).

अवध बिहारी (१८८९-१९१५) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत निष्ठावान आणि धैर्यवान क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म उत्तर प्रदेशातील अयोध्येत झाला होता. ते मास्टर अमीरचंद यांचे प्रिय शिष्य आणि राशबिहारी बोस यांचे खंदे समर्थक होते.अवध बिहारी यांनी लाहोर आणि दिल्लीत शिक्षण घेताना क्रांतिकारी चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी पंजाब आणि उत्तर प्रदेशातील क्रांतिकारकांना जोडण्याचे काम केले. लाला हरदयाळ यांच्या 'गदर' विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव होता.दिल्ली बॉम्ब कट (१९१२): लॉर्ड हार्डिंगवर बॉम्ब फेकण्याच्या योजनेत अवध

बिहारी यांचा सक्रिय सहभाग होता. या कटाच्या अंमलबजावणीसाठी त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.त्यांनी केवळ शस्त्रांचाच वापर केला नाही, तर 'लिबर्टी' (Liberty) नावाच्या क्रांतिकारी पत्रकांचे वाटप करून तरुणांमध्ये जागृती केली. ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध उघडपणे लेखणी चालवण्याचे धाडस त्यांनी दाखवले.दिल्ली कटाचा तपास करताना पोलिसांनी त्यांना अटक केली. त्यांच्यावर 'दिल्ली-लाहोर कट' खटला चालवण्यात आला. खटल्यादरम्यान ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्यांना माफीचा साक्षीदार होण्याचे आमिष दाखवले, पण त्यांनी ते धुडकावून लावले आणि आपल्या सहकाऱ्यांशी गद्दारी करण्यास नकार दिला.बलिदान: ८ मे **१९१५** रोजी दिल्लीच्या मध्यवर्ती कारागृहात त्यांना फाशी देण्यात आली. अवघ्या २६ व्या वर्षी त्यांनी हसत हसत मृत्यूला कवेत घेतले.

१६..अविनाशचंद्र भट्टाचार्य

१६ ऑक्टोबर १८८२ त्रिपुरा

मृत्यू ७ मार्च १९६२ ऋषरा , पश्चिम बंगाल

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत प्रभावशाली क्रांतिकारक, लेखक आणि संपादक होते. त्यांचा जन्म बंगालमध्ये झाला असून, सुरुवातीच्या काळात त्यांनी बारींद्र कुमार घोष आणि जतीन बॅनर्जी यांच्यासोबत 'अनुशीलन समिती'च्या माध्यमातून क्रांतिकारी कार्याला सुरुवात

केली. सशस्त्र क्रांतीचा विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी त्यांनी 'युगांतर' या प्रसिद्ध साप्ताहिकाच्या संपादनात महत्त्वाची भूमिका बजावली, ज्याने तत्कालीन तरुण पिढीमध्ये ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध प्रचंड असंतोष आणि देशभक्ती निर्माण केली.उच्च शिक्षणाच्या निमित्ताने जर्मनीला गेल्यानंतर त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेला. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात त्यांनी बर्लिनमध्ये 'भारतीय स्वातंत्र्य समिती' (Berlin Committee) स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला आणि जर्मनीच्या मदतीने भारतात सशस्त्र उठाव घडवून आणण्याच्या योजनांमध्ये सक्रिय सहभाग नोंदवला. केवळ प्रत्यक्ष क्रांतीच नव्हे, तर आपल्या लेखणीद्वारेही त्यांनी मोठे योगदान दिले. 'युरोपमध्ये भारतीय क्रांतीचा प्रयत्न' यांसारख्या त्यांच्या साहित्यातून परदेशातील भारतीय क्रांतिकारकांचा संघर्ष आणि इतिहास जगासमोर आला. एक निष्ठावान देशभक्त आणि विचारवंत म्हणून भारतीय क्रांतीकारकांच्या इतिहासात त्यांचे स्थान अढळ आहे.

१७..अशोक नंदी

जन्म: १८९० (अंदाजे)

मृत्यू: १६ जून १९०९

अशोक नंदी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत तरुण आणि सोशिक क्रांतिकारी होते.

त्यांचा जन्म १८९० मध्ये बंगालमधील एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. तारुण्यात पदार्पण करताच ते क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले आणि 'अनुशीलन समिती' या प्रसिद्ध सशस्त्र क्रांती संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले. १९०८ मधील प्रसिद्ध 'अलिपूर बॉम्ब खटल्या'त (Alipore Bomb Case) त्यांचा सहभाग होता. किंग्जफोर्डवर झालेल्या हल्ल्यानंतर ब्रिटिश सरकारने ज्या क्रांतिकारकांना अटक केली, त्यामध्ये अशोक नंदी यांचा समावेश होता.

अटकेनंतर अलिपूर मध्यवर्ती कारागृहात त्यांना ठेवण्यात आले. खटल्याच्या सुनावणीदरम्यान ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी त्यांच्यावर अनन्वित शारीरिक आणि मानसिक अत्याचार केले. तुरुंगातील अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती आणि झालेल्या अमानुष छळामुळे त्यांची प्रकृती वेगाने खालावली आणि त्यांना क्षयरोगाची (TB) लागण झाली. त्यांची प्रकृती अतिशय चिंताजनक झाल्यामुळे त्यांना जामिनावर सोडण्यात आले, परंतु उपचारांचा कोणताही उपयोग झाला नाही. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी, १६ जून १९०९ रोजी या वीर सुपुत्राने देशासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. फासावर न जाताही तुरुंगातील यातना सहन करून हौतात्म्य पत्करणारे ते एक निष्ठावान क्रांतिकारी म्हणून ओळखले जातात.

१८..आनंद गुप्ता

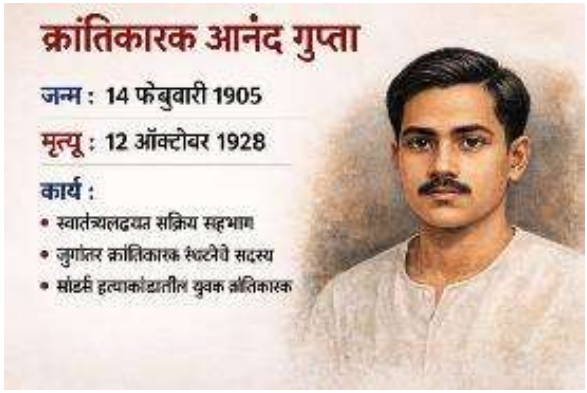

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चितगाव सशस्त्र क्रांती' मधील एक अत्यंत तरुण आणि साहसी क्रांतीकारक म्हणून आनंद गुप्ता ओळखले जातात. त्यांचा जन्म अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. शालेय जीवनात असतानाच ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले आणि 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'मध्ये सामील झाले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला होता. या हल्ल्याच्या वेळी ते अत्यंत कमी वयाचे असूनही त्यांनी दाखवलेले धैर्य वाखाणण्याजोगे होते.शस्त्रागार हल्ल्यानंतर २२ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या जलालाबाद टेकडीवरील भीषण चकमकीत आनंद गुप्ता यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह ब्रिटीश सैन्याचा निकराने सामना केला. या लढाईत ते गंभीररीत्या जखमी झाले होते. त्यानंतर ते काही काळ अज्ञातवासात राहिले, परंतु शेवटी त्यांना अटक करण्यात आली. चितगाव शस्त्रागार हल्ल्याच्या खटल्यात त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली आणि त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये पाठवण्यात आले.

अंदमानमध्ये असताना त्यांनी कैद्यांच्या हक्कासाठी झालेल्या आंदोलनात भाग घेतला होता. स्वातंत्र्यापूर्वी त्यांची सुटका झाली आणि त्यानंतरही ते सामाजिक कार्यात सहभागी राहिले.

१९..इंदुकुरी सुब्बा राजू

जन्म: अंदाजे १८९० (आंध्र प्रदेशातील पश्चिम गोदावरी जिल्हा).

मृत्यू: ७ मे १९२४ (किंवा काही नोंदीनुसार मे १९२४ च्या पहिल्या आठवड्यात).

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आंध्र प्रदेशातील एक महान क्रांतीकारक होते. त्यांनी प्रामुख्याने अल्लुरी सीताराम राजू यांच्या नेतृत्वाखालील ऐतिहासिक 'रम्पा उठावात' (Rampa Rebellion, १९२२-२४) महत्त्वाची भूमिका बजावली. ब्रिटीशांच्या जुलमी वन-कायद्यांविरुद्ध (Forest Acts) आणि आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध त्यांनी सशस्त्र लढा दिला.

इंदुकुरी सुब्बा राजू हे अल्लुरी सीताराम राजू यांचे अत्यंत विश्वासू सहकारी होते. विशाखापट्टणम आणि गोदावरी जिल्ह्यांतील डोंगररांगांमध्ये ब्रिटीश सत्तेला सळो की पळो करून सोडणाऱ्या या उठावात त्यांनी अनेक पोलीस ठाण्यांवरील हल्ल्यांचे नियोजन केले. चिंतपल्ली, दामनपल्ली आणि कृष्णदेवीपेटा येथील पोलीस ठाण्यांवर केलेल्या हल्ल्यांत त्यांनी शौर्य गाजवले. ब्रिटीशांकडील आधुनिक

शस्त्रास्त्रांचा सामना हे क्रांतीकारक केवळ धनुष्यबाण आणि पारंपरिक शस्त्रांनी करत असत. ब्रिटीश सरकारने या उठावाला चिरडण्यासाठी 'आसाम रायफल्स'च्या तुकड्या तैनात केल्या होत्या. मे १९२४ मध्ये अल्लुरी सीताराम राजू शहीद झाल्यानंतरही इंदुकुरी सुब्बा राजू आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी लढा सुरू ठेवला. अखेर ब्रिटीशांनी त्यांना अटक केली आणि या महान क्रांतीकारकाने आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी हौतात्म्य पत्करले. आंध्र प्रदेशातील क्रांतीकारी इतिहासात इंदुकुरी सुब्बा राजू यांचे नाव एक निष्ठावान आणि धाडसी सेनानी म्हणून सुवर्णक्षरांनी कोरले गेले आहे.

२०..इंदुभूषण रॉय: अंदमानच्या काळकोठडीतील मूक क्रांती

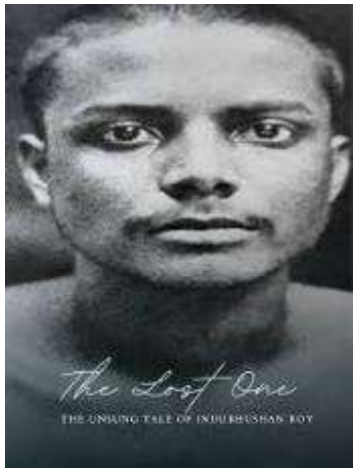

जन्म: २८ एप्रिल १८९० श्रीहट्टा (सध्याचे सिल्हेट, बांगलादेश).

मृत्यू: २९ एप्रिल १९१२ जेलमधील अमानवीय छळ आणि तेल काढण्याच्या कोलूला जुंपण्याच्या कष्टप्रद कामामुळे त्यांनी वयाच्या अवघ्या २२ व्या वर्षी कारागृहातच आपले प्राण अर्पण केले.

इंदुभूषण रॉय हे बंगालमधील त्या क्रांतिकारकांपैकी एक होते, ज्यांनी तरुण वयातच आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग केला. बंगालमधील

खुलना जिल्ह्यात जन्मलेले इंदुभूषण 'अनुशीलन समिती'च्या क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले होते. १९०८ मधील प्रसिद्ध 'अलिपूर बॉम्ब प्रकरणा'त त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. ब्रिटीश सत्तेला आव्हान देणाऱ्या या कटात अरविंद घोष आणि बारिंद्रकुमार घोष यांच्यासोबत इंदुभूषण यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. या खटल्यानंतर त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावून अंदमानच्या कुप्रसिद्ध सेल्युलर जेलमध्ये पाठवण्यात आले. अंदमानची ती काळ्या पाण्याची शिक्षा केवळ शारीरिक कष्ट नव्हती, तर तो क्रांतिकारकांचे नीतिमत्ता आणि धैर्य मोडीत काढण्याचा ब्रिटीशांचा एक क्रूर प्रयत्न होता.अंदमानच्या तुरुंगात इंदुभूषण रॉय यांच्यावर अमानुष अत्याचार करण्यात आले. त्यांना दररोज तेल काढण्याच्या घाण्याला (कोलू) जुंपले जाई, जिथे बैलांप्रमाणे काम करावे लागे. शरीर थकून जात असतानाही ठराविक प्रमाणात तेल न निघाल्यास त्यांना बेदम मारहाण आणि मानहानी सहन करावी लागे. ब्रिटीश जेलर बारी याच्या क्रूरतेचा त्यांनी धैर्याने प्रतिकार केला, परंतु तुरुंगातील नरकयातना आणि आजारपणामुळे त्यांचे शरीर खंगून गेले. आपल्या सहकाऱ्यांवर होणारा छळ आणि तुरुंगातील अन्यायकारक स्थितीचा निषेध म्हणून २९ एप्रिल १९१२ रोजी त्यांनी सेल्युलर जेलमध्येच आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. त्यांच्या या बलिदानामुळे अंदमानमधील इतर राजकीय कैद्यांमध्ये संतापाची लाट उसळली आणि पुढे ब्रिटीश अत्याचारांविरुद्ध संघटित आंदोलनांना सुरुवात झाली.

२१..इंद्रनाथ नंदी: एक विस्मृत क्रांतीकारक

जन्म: १८८५ (कलकत्ता, पश्चिम बंगाल)

मृत्यू: १९४८

इंद्रनाथ नंदी (१८८५–१९४८) हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या पहिल्या पिढीतील एक अत्यंत धाडसी सेनानी होते. त्यांचा जन्म कोलकात्यात एका सधन कुटुंबात झाला. महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असतानाच **ते** 'अनुशीलन समिती' या क्रांतिकारी संघटनेशी जोडले गेले. १९०८ मध्ये एका बॉम्बच्या चाचणीदरम्यान झालेल्या स्फोटात त्यांचा एक हात गंभीर जखमी झाला आणि तो कापावा लागला. मात्र, या शारीरिक अपंगत्वाचा त्यांच्या देशप्रेमावर कोणताही परिणाम झाला नाही.

अलिपूर बॉम्ब खटल्यात त्यांचे नाव प्रामुख्याने समोर आले, ज्यासाठी त्यांना ब्रिटीश सरकारने अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळे पाणी) जन्मठेपेची शिक्षा सुनावली. तेथे त्यांनी प्रचंड अमानुष छळ सहन केला, पण क्रांतिकारकांची गुपिते कधीही उघड केली नाहीत. १९२० च्या दशकात तुरुंगातून सुटल्यानंतर त्यांनी 'कामगार चळवळी' आणि 'अस्पृश्यता निवारण' यांसारख्या सामाजिक कार्यात स्वतःला झोकून दिले. एका हाताने अपंग असूनही त्यांनी दिलेला लढा हा भारतीय तरुणांसाठी सदैव प्रेरणादायी आहे

२२..उ तिरोत सिंग

जन्म सुमारे १८०२ मैरांग , मेघालय, भारत

मृत्यू १७ जुलै १८३५ (३२-३३ वर्ष)ढाका, ब्रिटीश भारत

उ तिरोत सिंग हे मेघालयातील खासी टेकड्यांमधील 'नोमख्लाव' (Nongkhlaw) संस्थानाचे एक शूर प्रमुख (Syiem) आणि थोर स्वातंत्र्यसेनानी होते. ब्रिटिशांच्या विस्तारवादी धोरणांविरुद्ध ईशान्य भारतात जो सशस्त्र उठाव झाला, त्यातील 'अँग्लो-खासी युद्धाचे' (१८२९-१८३३) नेतृत्व उ तिरोत सिंग यांनी केले होते.ब्रह्मदेशाशी (म्यानमार) झालेल्या युद्धानंतर ब्रिटिशांना आसाममधील ब्रह्मपुत्रा खोरे आणि कचार भाग जोडण्यासाठी खासी टेकड्यांमधून रस्ता तयार करायचा होता. या रस्त्यासाठी ब्रिटीश अधिकारी डेव्हिड स्कॉट याने उ तिरोत सिंग यांच्याशी करार केला. मात्र, ब्रिटिशांचा खरा हेतू केवळ रस्ता बांधणे नसून या भागावर ताबा मिळवणे आणि तिथे कर लागू करणे हा असल्याचे तिरोत सिंग यांच्या लवकरच लक्षात आले. जेव्हा ब्रिटिशांनी खासी लोकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप सुरू केला आणि आपली लष्करी शक्ती वाढवली, तेव्हा तिरोत सिंग यांनी कराराचा त्याग करून युद्धाचे निशाण फडकवले.

४ एप्रिल १८२९ रोजी तिरोत सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली खासी सैन्याने ब्रिटीश तुकडीवर हल्ला केला, ज्यामुळे 'अँग्लो-खासी युद्धा'ला सुरुवात झाली. खासी सैन्याकडे आधुनिक बंदुका नव्हत्या, तरीही त्यांनी आपल्या पारंपरिक शस्त्रांच्या (धनुष्यबाण, तलवारी आणि ढाली) जोरावर आणि गनिमी काव्याने (Guerrilla Warfare) ब्रिटिशांना चार वर्षे झुंजवले. खासी टेकड्यांच्या दुर्गम भूभागाचा फायदा घेत त्यांनी ब्रिटीश सैन्याला सळो की पळो करून सोडले होते.मात्र, ब्रिटिशांच्या अफाट लष्करी बळापुढे आणि काही स्थानिक फितुरीमुळे खासी सैन्याचा जोर कमी पडू लागला. तिरोत सिंग गंभीर जखमी झाले आणि अखेर जानेवारी १८३३ मध्ये त्यांना ब्रिटिशांनी अटक केली. त्यांना बांगलादेशातील ढाका येथे बंदिवासात ठेवण्यात आले. ब्रिटिशांनी त्यांना त्यांचे संस्थान परत देण्याचे आमिष दाखवले, परंतु त्यांनी "पारतंत्र्यात राजा म्हणून जगण्यापेक्षा स्वतंत्रपणे मरणे पसंत करेन" असे बाणेदार उत्तर दिले. १७ जुलै १८३५ रोजी ढाका येथील तुरुंगातच या महान क्रांतीवीराचा मृत्यू झाला. आजही मेघालयात १७ जुलै हा दिवस 'उ तिरोत सिंग स्मृतिदिन' म्हणून मोठ्या अभिमानाने पाळला जातो.

२३..उदय सिंग 'बब्बर'

जन्म १८९३ रामटाटवाली जिल्हा होशियारपूर

मृत्यू १ सप्टेंबर १९२३ बाबेली जिल्हा जालंधर

उदय सिंग हे पंजाबमधील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळ 'बब्बर अकाली दला'चे एक अत्यंत निष्ठावान आणि शूर सेनानी होते. त्यांचा जन्म होशियारपूर जिल्ह्यातील 'रामटाटी' या गावी झाला. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात ते ब्रिटीश सैन्यात भरती झाले होते, मात्र देशप्रेमाच्या भावनेने प्रेरित होऊन त्यांनी सैन्यातील नोकरी सोडली आणि ते क्रांतिकारी कार्यात सक्रिय झाले.

त्यांच्या क्रांतीकार्यातील महत्त्वाचे टप्पे:करम सिंग बाबेली आणि बन्नासिंग धामियाँ यांच्या संपर्कात आल्यानंतर उदय सिंग यांनी बब्बर अकाली दलात प्रवेश केला. ब्रिटीश सरकारच्या जुलमी खबऱ्यांचा आणि अधिकाऱ्यांचा बंदोबस्त करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.१ सप्टेंबर १९२३ रोजी जेव्हा ब्रिटीश पोलिसांनी जालंधर जिल्ह्यातील बाबेली गावातील गुरुद्वारा आणि लगतच्या परिसराला वेढा घातला, तेव्हा उदय सिंग आपल्या सहकाऱ्यांसह तिथे उपस्थित होते.पोलिसांनी त्यांना शरण येण्याचे आदेश दिले, परंतु या क्रांतिकारकांनी शरणागती नाकारली. जवळचा दारूगोळा संपत आल्यानंतर उदय सिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तलवारी उपसून ब्रिटीश सैन्यावर हल्ला चढवला. या समोरासमोरच्या लढाईत लढता लढता उदय सिंग यांना वीरमरण आले.

२४..उधम सिंग

जन्म.२६ डिसेंबर १८९९, सुनम उधम सिंग वाला

मृत्य ३१ जुलै १९४० (वय ४० वर्षे), एचएमपी पेंटनविले, लंडन, युनायटेड किंगडम

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'प्रतिशोध' आणि 'धैर्याचे' एक ज्वलंत प्रतीक आहेत. १३ एप्रिल १९१९ रोजी झालेल्या जालियनवाला बाग हत्याकांडाचे ते प्रत्यक्ष साक्षीदार होते. त्या दिवशी जनरल डायरच्या आदेशाने शेकडो निरपराध भारतीयांची क्रूरपणे हत्या करण्यात आली, ज्याचा खोलवर परिणाम तरुण उधम सिंग यांच्या मनावर झाला. त्या भीषण नरसंहाराचा बदला घेण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी त्याच स्थळी घेतली होती.या प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठी त्यांनी अनेक वर्षे विविध देशांत प्रवास केला आणि 'राम मोहम्मद सिंग आझाद' हे नाव धारण करून सर्वधर्मांच्या एकतेचा संदेश दिला. अखेर १३ मार्च १९४० रोजी लंडनच्या 'कॅक्स्टन हॉल'मध्ये एका सभेदरम्यान त्यांनी पंजाबचे माजी लेफ्टनंट गव्हर्नर मायकेल ओडवायर याच्यावर गोळ्या झाडून हत्याकांडाचा बदला पूर्ण केला. ओडवायरनेच डायरच्या कृत्याचे समर्थन केले होते.अटकेनंतर न्यायालयात त्यांनी अतिशय निर्भयपणे आपली भूमिका मांडली. त्यांनी स्पष्ट केले की, आपल्या देशाचा अपमान करणाऱ्याला शिक्षा देणे हे आपले कर्तव्य होते. ३१ जुलै १९४० रोजी त्यांना लंडनमध्ये फाशी देण्यात आली. त्यांच्या या बलिदानाने ब्रिटीश साम्राज्याला हादरवून सोडले आणि भारतीयांमध्ये क्रांतीची नवी ज्योत पेटवली.

२५..उपेन्द्रनाथ बॅनर्जी

जन्म: १८७९, चंदननगर (बंगाल).

मृत्यू: १९५०.

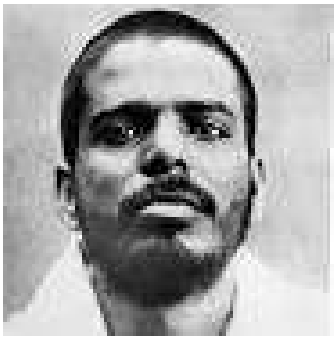

हे 'अनुशीलन समिती' आणि 'युगांतर' गटाचे एक अत्यंत विद्वान, वैचारिक मार्गदर्शक आणि खंबीर संघटक होते. बारींद्रकुमार घोष यांच्या नेतृत्वाखालील मानिकतळा क्रांतिकारी गटात ते 'राजकीय आणि आध्यात्मिक गुरु' म्हणून ओळखले जात.उपेन्द्रनाथ यांचा जन्म बंगालमधील चंदननगर येथे झाला. ते अत्यंत सुशिक्षित होते आणि त्यांनी काही काळ अध्यापनाचे कार्यही केले. स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी संन्यासाचा मार्ग सोडून सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला.

मानिकतळा येथील गुप्त अड्ड्यावर ते क्रांतिकारकांना केवळ लष्करी प्रशिक्षणच देत नसत, तर त्यांचे वैचारिक प्रबोधनही करत असत.ते तरुणांना इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि धर्मग्रंथ शिकवत, जेणेकरून क्रांतिकारकांमध्ये नैतिक धैर्य निर्माण होईल.'युगांतर' साप्ताहिकासाठी त्यांनी केलेले लिखाण ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध असंतोष पसरवण्यात अत्यंत प्रभावी ठरले होते.१९०८ मध्ये मानिकतळा बागेवर पडलेल्या छाप्यानंतर त्यांना अटक करण्यात आली. अलिपूर

बॉम्ब खटल्यात त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली. १९०९ मध्ये त्यांची रवानगी अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये करण्यात आली. अंदमानमध्ये त्यांनी बारींद्रकुमार घोष, सावरकर आणि इतर क्रांतिकारकांसोबत अनेक वर्षे कठोर कारावास भोगला.

१९२० मध्ये सुटका झाल्यानंतर त्यांनी आपले उर्वरित आयुष्य पत्रकारिता आणि लेखनात घालवले.'निर्वासितेर कथा' (Nirbasiter Katha): हे त्यांचे सर्वात गाजलेले पुस्तक आहे. यामध्ये त्यांनी अंदमानमधील सेल्युलर जेलमधील क्रांतिकारकांचे हाल, ब्रिटीशांचा छळ आणि तिथल्या संघर्षाचे अत्यंत प्रभावी वर्णन केले आहे. हे पुस्तक क्रांतिकारी साहित्यातील एक मोलाचा ठेवा मानले जातेउपेन्द्रनाथ बॅनर्जी हे अशा क्रांतिकारकांपैकी होते ज्यांनी शस्त्रापेक्षा विचारांच्या ताकदीवर अधिक विश्वास ठेवला आणि क्रांतिकारकांची एक पिढी वैचारिकदृष्ट्या घडवली.

२६..उमाजी नाईक

जन्म: ७ सप्टेंबर १७९१ (किल्ले पुरंदर, महाराष्ट्र)

मृत्यू (फाशी): ३ फेब्रुवारी १८३२ (पुणे)

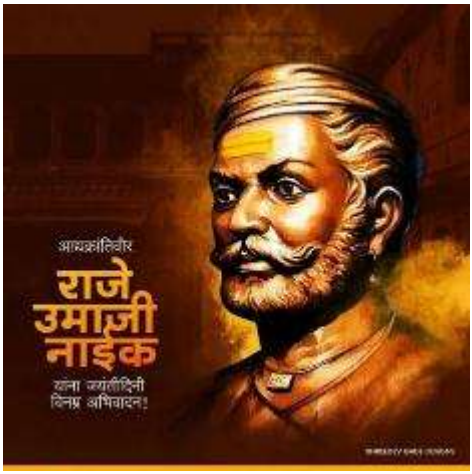

आद्य क्रांतिकारक उमाजी नाईक यांचा इतिहास हा केवळ एका व्यक्तीचा संघर्ष नसून तो प्रस्थापित अन्यायकारक व्यवस्थेविरुद्ध पुकारलेला एल्गार होता. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्ता स्थिरावू पाहत होती. याच काळात इंग्रजांनी रामोशी समाजाचे पारंपरिक वतन हक्क आणि अधिकार काढून घेतल्यामुळे समाजात तीव्र असंतोष निर्माण झाला होता. या असंतोषाला संघटित स्वरूप देण्याचे ऐतिहासिक कार्य उमाजी नाईक यांनी केले. त्यांनी आपल्या अफाट साहसाच्या आणि संघटन कौशल्याच्या जोरावर पुणे, सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर या भागांत इंग्रजी सत्तेला आव्हान दिले..उमाजी नाईक यांनी केवळ लूटमार न करता, त्याला राजकीय आणि सामाजिक अधिष्ठान मिळवून दिले. त्यांनी गरिबांना मदत केली आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. १८३१ मध्ये त्यांनी काढलेला जाहीरनामा हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत महत्त्वाचा दस्तऐवज मानला जातो, कारण त्यात त्यांनी भारतीयांना इंग्रजांची नोकरी सोडण्याचे आणि त्यांचा महसूल न भरण्याचे जाहीर आवाहन केले होते. त्यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे धास्तावलेल्या इंग्रज सरकारने त्यांना पकडण्यासाठी १० हजार रुपयांचे बक्षीस आणि ४०० बिघे जमीन जाहीर केली होती.शेवटी, फितुरीमुळे उमाजी नाईक इंग्रजांच्या हाती लागले. ३ फेब्रुवारी १८३२ रोजी त्यांना पुण्यात फाशी देण्यात आली. त्यांचे बलिदान व्यर्थ गेले नाही; त्यांनी पेटवलेली क्रांतीची ठिणगी पुढे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरात अधिक प्रज्वलित झाली. महाराष्ट्राच्या

मातीत 'आद्य क्रांतिकारक' म्हणून त्यांचे नाव आजही आदराने घेतले जाते.उमाजी नाईक यांनी १५ डिसेंबर १८३१ रोजी जो ऐतिहासिक जाहीरनामा (Proclamation) प्रसिद्ध केला, तो ब्रिटीश सत्तेला दिलेले थेट आव्हान होते. या जाहीरनाम्यातील काही प्रमुख आणि धाडसी मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:परकीय सत्तेला नकार: इंग्रज हे परकीय असून त्यांनी आपली सत्ता अन्यायाने स्थापन केली आहे, त्यामुळे त्यांना कोणीही सहकार्य करू नये.महसूल बंदी: शेतकऱ्यांनी आणि गावकऱ्यांनी इंग्रज सरकारला शेतसारा (Tax) किंवा कोणताही महसूल भरू नये. जो कोणी महसूल भरेल, त्याला शासन केले जाईल.सरकारी नोकऱ्यांचा त्याग: भारतीयांनी इंग्रजांच्या सैन्यात किंवा प्रशासनात असलेल्या नोकऱ्या त्वरित सोडून द्याव्यात आणि आपल्या स्वकीयांच्या लढ्यात सामील व्हावे.

इंग्रजांना रसद रोखणे: ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना किंवा त्यांच्या सैन्याला अन्नधान्य, रसद किंवा कोणत्याही प्रकारची मदत पुरवू नये.सशस्त्र उठावाचे आवाहन: जिथे जिथे इंग्रज दिसतील, तिथे त्यांच्यावर हल्ले करावेत आणि त्यांचे खजिने लुटून ती संपत्ती लोककल्याणासाठी वापरावी.

नवीन राजवटीचे स्वप्न: इंग्रजी सत्ता उलथवून लावून पुन्हा एकदा स्वराज्य किंवा आपली हक्काची व्यवस्था निर्माण करण्याचा निर्धार या जाहीरनाम्यातून व्यक्त करण्यात आला होता.हा जाहीरनामा केवळ रामोशी समाजापुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यांनी तो मराठा, मुस्लिम,

धनगर आणि कोळी अशा सर्व समाजांना उद्देशून काढला होता. १८५७ च्या उठावाच्या तब्बल २५ वर्षे आधी अशा प्रकारचा संघटित राजकीय विचार मांडणे, हे उमाजी नाईक यांच्या दूरदृष्टीचे लक्षण होते.

उमाजी नाईक यांच्या क्रांतीकार्याशी संबंधित असलेल्या ऐतिहासिक ठिकाणांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे. ही ठिकाणे आजही त्यांच्या पराक्रमाची साक्ष देतात:

उमाजी नाईक यांचा जन्म पुरंदरच्या पायथ्याशी असलेल्या भिवरी गावात झाला.पुरंदर किल्ला हा त्यांच्या बालपणापासूनचा सोबती होता.रामोशी समाज पिढ्यानपिढ्या या किल्ल्याचे रक्षण करत असे.इंग्रजांनी या किल्ल्यावरील त्यांचे हक्क काढून घेतल्यामुळेच उमाजींनी याच परिसरातून आपल्या संघर्षाला सुरुवात केली. आजही पुरंदरच्या परिसरात उमाजी नाईक यांच्या स्मृती जपल्या गेल्या आहेत.

येथे उमाजी नाईक यांचे स्मारक असून, दरवर्षी त्यांच्या जयंतीला (७ सप्टेंबर) येथे मोठा उत्सव साजरा केला जातो.त्यांच्या शौर्याची गाथा सांगणारे पोवाडे आजही या परिसरात ऐकायला मिळतात.

उत्रोली (भोर तालुका)हे ठिकाण उमाजी नाईक यांच्या जीवनातील एका दुर्दैवी घटनेचे साक्षीदार आहे.इंग्रजांनी लावलेल्या बक्षिसाच्या आमिषाने काही फितुरांनी उमाजींना उत्रोली येथे गाठले.१५ डिसेंबर १८३१ रोजी याच ठिकाणी उमाजी नाईक यांना इंग्रजांनी कैद केले. हे ठिकाण आजही त्यांच्या संघर्षाच्या अंतिम टप्प्याची आठवण करून देते.

पुणे शहरातील स्वारगेट जवळ असलेल्या या ठिकाणी उमाजी नाईक यांना कैद करून ठेवण्यात आले होते.तत्कालीन 'मामलेदार कचेरी' येथे त्यांना ३ फेब्रुवारी १८३२ रोजी फाशी देण्यात आली.

इंग्रजांनी इतर क्रांतिकारकांमध्ये दहशत निर्माण करण्यासाठी त्यांचे पार्थिव याच ठिकाणच्या एका पिंपळाच्या झाडाला तीन दिवस लटकवून ठेवले होते. आज तिथे त्यांचे एक भव्य स्मारक आणि पुतळा उभारण्यात आला आहे.

जेजुरी आणि कडेपठाखंडोबाचे निस्सीम भक्त असलेल्या उमाजी नाईक यांनी अनेकदा जेजुरीच्या गडावर जाऊन शपथ घेतली होती. या डोंगराळ भागाचा वापर ते इंग्रजांपासून लपण्यासाठी आणि गनिमी काव्याने हल्ले करण्यासाठी करत असत.

२७..उल्हासकर दत्त: अलिपूर कटातील स्फोटक तज्ज्ञ

जन्म: १६ एप्रिल १८८५

मृत्यू: १७ मे १९६५

उल्हासकर दत्त हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक विलक्षण क्रांतिकारक आणि रसायनशास्त्रज्ञ होते. त्यांचा जन्म १६ एप्रिल १८८५

रोजी बंगालमधील ब्राह्मणबारिया (सध्याचा बांगलादेश) येथे झाला. त्यांचे वडील द्विजबदास दत्त हे कृषी तज्ज्ञ होते, परंतु उल्हासकर यांनी आपला मार्ग सशस्त्र क्रांतीच्या दिशेने निवडला. ते बंगालमधील 'अनुशीलन समिती' आणि 'युगांतर' गटाचे सक्रिय सदस्य होते.

बॉम्ब निर्मिती: उल्हासकर दत्त हे बॉम्ब बनवण्याच्या कलेत निपुण होते. त्यांनी माणिकतला येथील बागेत बॉम्ब बनवण्याची प्रयोगशाळा स्थापन केली होती. किंग्जफोर्ड या क्रूर न्यायाधीशावर टाकण्यासाठी जो बॉम्ब खुदीराम बोस यांनी वापरला होता, तो बनवण्यात उल्हासकर यांचा मोठा वाटा होता.

अलिपूर बॉम्ब खटला: १९०८ मध्ये अलिपूर बॉम्ब प्रकरणात त्यांना अटक करण्यात आली. या खटल्यात त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती, परंतु नंतर ती जन्मठेपेत बदलून त्यांची रवानगी अंदमानला करण्यात आली.

अंदमानमधील छळ आणि संघर्ष:अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये इंदुभूषण रॉय यांच्याप्रमाणेच उल्हासकर दत्त यांनाही अमानुष छळाला सामोरे जावे लागले. त्यांना तासनतास घाण्याला जुंपले जाई. ब्रिटीश जेलर बारीच्या अत्याचारांमुळे आणि अमानुष मारहाणीमुळे त्यांची मानसिक स्थिती खालावली होती. असे म्हटले जाते की, तिथे झालेल्या छळामुळे त्यांना काही काळ मानसिक आजाराने ग्रासले होते, तरीही त्यांचा देशप्रेमाचा निर्धार ढळला नाही.

अंदमानच्या सेल्युलर जेलमधील दीर्घ आणि अत्यंत खडतर तुरुंगवास भोगल्यानंतर, उल्हासकर दत्त यांनी आपल्या अनुभवांवर आधारित जे साहित्य लिहिले, ते क्रांतिकारी चळवळीचा एक महत्त्वाचा दस्तऐवज मानले जाते.

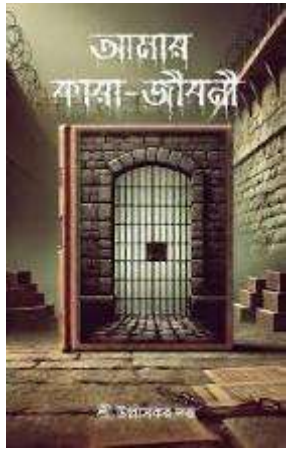

'अंदमान स्मृती' (अंदमानच्या आठवणी) उल्हासकर दत्त यांनी त्यांच्या अंदमानमधील वास्तव्यावर आधारित 'अंदमान स्मृती' (मूळ बंगाली शीर्षक: *आमार कारागीवन* - माझे काराजीवन) हे आत्मचरित्र लिहिले. या पुस्तकात त्यांनी खालील मुद्द्यांवर प्रकाश टाकला आहेतुरुंगातील अमानुष अत्याचार: सेल्युलर जेलमध्ये राजकीय कैद्यांना दिली जाणारी वागणूक, घाण्याला जुंपणे आणि जेलर बारीची क्रूरता यांचे अंगावर शहारे आणणारे वर्णन त्यांनी केले आहे.क्रांतिकारकांचे मानसिक द्वंद्व: तुरुंगात असताना झालेला मानसिक छळ आणि त्यामुळे स्वतःच्या मानसिक स्थितीवर झालेला परिणाम त्यांनी अतिशय प्रांजळपणे मांडला आहे.सहकाऱ्यांचे बलिदान: इंदुभूषण रॉय आणि इतर सहकाऱ्यांनी तुरुंगात दिलेल्या प्राणाहुतीबद्दल त्यांनी आदरपूर्वक लिहिले आहे.

राजकीय आणि सामाजिक लेखन सुटकेनंतर त्यांनी केवळ स्वतःचे अनुभवच लिहिले नाहीत, तर विविध वृत्तपत्रांतून तत्कालीन राजकीय

स्थितीवरही भाष्य केले:त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर अनेक लेख लिहिले.त्यांच्या लेखनातून देशभक्तीसोबतच मानवी हक्क आणि कैद्यांच्या सुधारणेबाबतची तळमळ दिसून येते.

उल्हासकर दत्त यांचे लेखन हे केवळ वैयक्तिक आठवणी नसून, ते भारतीय क्रांतिकारकांच्या त्यागाचा आणि ब्रिटीशांच्या काळकोठडीतील काळ्या इतिहासाचा जिवंत पुरावा आहे. हे साहित्य वाचताना आजही त्या काळातील क्रांतिकारकांच्या जिद्दीची प्रचिती येते..अंदमानच्या सेल्युलर जेलमधील अत्यंत प्रतिकूल आणि अमानुष परिस्थितीतही उल्हासकर दत्त यांच्यातील कवी आणि विचारवंत जिवंत होता. तिथे असताना त्यांनी केलेल्या कविता आणि त्यांचे काव्यप्रेम हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नव्हते, तर तो त्यांच्या अस्तित्वाचा आणि संघर्षाचा एक भाग होता.

अंदमानमधील काव्यसाधना आणि त्याचे स्वरूप:

मानसिक आधार: अंदमानच्या तुरुंगात जेव्हा राजकीय कैद्यांना एकांतवासात (Solitary Confinement) ठेवले जात असे आणि त्यांच्यावर शारीरिक छळ होत असे, तेव्हा उल्हासकर दत्त कवितांच्या माध्यमातून स्वत:चे मानसिक संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करत. त्यांच्या कवितांमध्ये देशप्रेमासोबतच तत्त्वज्ञानाचा आणि अध्यात्माचा ओढा जाणवत असे.

भिंतींवर कोरेलेले शब्द: तुरुंगात कागद आणि पेन उपलब्ध नसल्यामुळे, उल्हासकर दत्त आणि त्यांचे सहकारी अनेकदा तुरुंगाच्या भिंतींवर खड्याने किंवा कोळशाने कवितांच्या ओळी कोरून ठेवत असत. त्यांच्या काही कविता या 'स्वातंत्र्य' आणि 'मृत्यू' या विषयांभोवती फिरणाऱ्या होत्या. त्यांनी प्रामुख्याने आपल्या मातृभाषेत, म्हणजेच बंगालीमध्ये काव्यरचना केल्या. त्यांच्या कवितांमधून निसर्गाची ओढ आणि गुलामगिरीच्या साखळदंडांमधून मुक्त होण्याची प्रबळ इच्छा व्यक्त होत असे. अंदमानच्या समुद्राच्या लाटांचा आवाज ऐकून त्यांनी अनेक भावपूर्ण ओळी लिहिल्याचे त्यांच्या आठवणींत नमूद आहेसहकाऱ्यांसाठी प्रेरणा: उल्हासकर दत्त केवळ स्वतःच कविता करत नसत, तर ते इतर कैद्यांनाही कविता ऐकवून त्यांचे धैर्य वाढवत असत. त्यांच्या शब्दांत एक प्रकारची ऊर्जा होती, जी काळकोठडीतील अंधारातही प्रकाशाची किरणे पेरण्याचे काम करत असे.उल्हासकर दत्त यांच्या या कविता आणि त्यांचे साहित्यिक मन हे ब्रिटीश जेलर बारी याच्या क्रूरतेवर मिळवलेला एक वैचारिक विजय होता. त्यांच्या या रचनांचा काही अंश त्यांनी नंतर आपल्या 'आमार काराजीवन' (माझे काराजीवन) या पुस्तकात समाविष्ट केला आहे.

२८..ओबेदुल्ला सिंधी

जन्म: १० मार्च १८७२ (पंजाब)

मृत्यू: २१ ऑगस्ट १९४४ (कराची जवळ, सध्याचे पाकिस्तान)

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'रेशमी रुमाल' (Silk Letter Movement) चळवळीचे एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि दूरदृष्टी असलेले नेते होते. त्यांचा जन्म १० मार्च १८७२ रोजी पंजाबमधील सियालकोट जिल्ह्यातील चपरवाली येथे एका शिख कुटुंबामध्ये झाला होता, परंतु नंतर त्यांनी इस्लाम धर्माचा स्वीकार केला आणि देवबंद येथून आपले धार्मिक व राजकीय शिक्षण पूर्ण केले.ब्रिटीश साम्राज्याला भारतातून हद्दपार करण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाठिंबा मिळवण्याचे मोठे कार्य केले. १९१५ मध्ये ते अफगाणिस्तानला गेले, तिथे त्यांनी 'भारत सरकार'ची (Provisional Government of India) स्थापना केली, ज्याचे ते गृहमंत्री होते. याच काळात त्यांनी पिवळ्या रंगाच्या रेशमी कापडावर गुप्त संदेश लिहून ते सौदी अरेबियातील आपल्या सहकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्याची योजना आखली होती, ज्याला इतिहासात 'रेशमी रुमाल चळवळ' म्हणून ओळखले जाते.

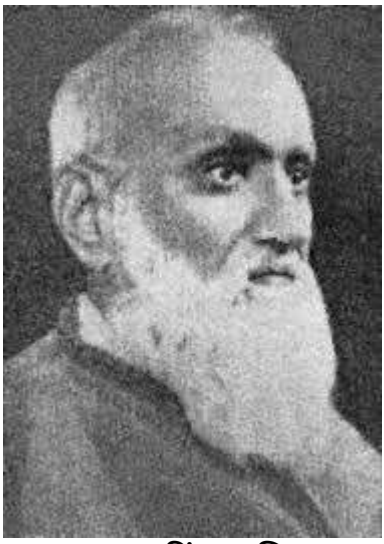

ओबेदुल्ला सिंधी यांनी रशिया, तुर्की आणि इटली यांसारख्या देशांचा प्रवास करून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जागतिक लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे विचार केवळ धार्मिक नव्हते, तर ते सामाजिक आणि आर्थिक समतेचेही पुरस्कर्ता होते. दीर्घकाळ परदेशात राहिल्यानंतर १९३९ मध्ये ते भारतात परतले. २१ ऑगस्ट १९४४ रोजी त्यांचे निधन झाले. भारतीय क्रांतिकारी इतिहासात एक महान संघटक आणि विचारवंत म्हणून त्यांचे स्थान अढळ आहे.

२९..कर्नाळसिंग इसरू

जन्म १६ ऑगस्ट १९३० पंजाब

हुतात्मा १५ ऑगस्ट १९५५ (पत्रादेवी, गोवा सीमा)

हे 'गोवा मुक्ती संग्रामातील' एक अजरामर नाव आहे. पंजाबच्या मातीत जन्मलेल्या या वीराने महाराष्ट्राच्या सीमेवर गोव्याच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली, हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे एक सर्वोच्च उदाहरण मानले जाते.

कर्नाळसिंग इसरू यांचा जन्म १६ ऑगस्ट १९३० रोजी पंजाबमधील लुधियाना जिल्ह्यातील 'इसरू' या गावी झाला. ते विद्यार्थी दशेपासूनच

क्रांतीकारी विचारांनी प्रेरित होते. १९५५ मध्ये जेव्हा संपूर्ण भारतातून गोव्याच्या मुक्तीसाठी 'गोवा विमोचन समिती'च्या माध्यमातून सत्याग्रही गोव्याकडे कूच करत होते, तेव्हा २५ वर्षांचे कर्नाळसिंगही त्यात सामील झाले. १५ ऑगस्ट १९५५ रोजी पुण्याचे ज्येष्ठ नेते एस. एम. जोशी आणि नानासाहेब गोरे यांच्या नेतृत्वाखालील सत्याग्रही पथक 'पत्रादेवी' (गोवा सीमा) येथे पोहोचले. पोर्तुगीज पोलिसांनी सत्याग्रहींवर अमानुष गोळीबार सुरू केला. जेव्हा एका पोर्तुगीज अधिकाऱ्याने एका महिला सत्याग्रहीवर (सुभद्राबाई सागर) बंदूक रोखली, तेव्हा कर्नाळसिंग यांनी "हिंमत असेल तर माझ्यावर गोळी झाड!" असे आव्हान देत स्वतःची छाती पुढे केली. पोर्तुगीज सैनिकाने झाडलेली गोळी त्यांच्या छातीत घुसली आणि भारतमातेचा हा सुपुत्र तिथेच हुतात्मा झाला. त्यांच्या या बलिदानामुळे संपूर्ण देशात संतापाची लाट उसळली आणि पुढे गोवा मुक्तीच्या लढ्याला मोठी गती मिळाली.

३०..करम सिंग 'बब्बर'

जन्म १८८६ दौलतापूर जालंधर जिल्हा

मृत्यू. १ सप्टेंबर १९२३ बबेली जालंधर जिल्हा

करम सिंग (ज्यांना 'करम सिंग बाबेली' म्हणूनही ओळखले जाते) हे पंजाबमधील जहाल क्रांतिकारी चळवळ 'बब्बर अकाली दला'चे संस्थापक आणि मुख्य नेते होते. त्यांचा जन्म कपूरथला जिल्ह्यातील

'बाबेली' या गावी झाला. ते सुरुवातीला कॅनडामध्ये गेले होते, तिथे ते 'गदर पार्टी'च्या संपर्कात आले आणि त्यांच्यामध्ये प्रखर राष्ट्रभक्ती जागृत झाली.

त्यांच्या क्रांतीकार्यातील महत्त्वाचे पैलू पुढिलप्रमाणे आहेत:१९२० च्या दशकात जेव्हा अकाली चळवळ शांततामय मार्गाने सुरू होती, तेव्हा करम सिंग यांनी असा विचार मांडला की, ब्रिटीशांच्या हिंसेला सशस्त्र उत्तर दिले पाहिजे. त्यांनी 'बब्बर अकाली' दलाची स्थापना केली, ज्याचे मुख्य उद्दिष्ट ब्रिटीश सरकारचे खबऱ्या आणि जुलमी अधिकाऱ्यांचा खात्मा करणे हे होते.त्यांनी 'बब्बर अकाली' नावाचे एक गुप्त वृत्तपत्र सुरू केले, ज्यातून ते क्रांतीचा संदेश खेड्यापाड्यात पोहोचवत असत. हे वृत्तपत्र सायक्लोस्टाईल मशिनवर छापले जात असे बाबेलीची ऐतिहासिक चकमक: १ सप्टेंबर १९२३ रोजी ब्रिटीश पोलिसांनी करम सिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना (ज्यामध्ये बन्नासिंग धामियाँ यांचाही समावेश होता) जालंधर जिल्ह्यातील बाबेली गावातील एका कुटीत घेरले. पोलिसांनी त्यांना शरण येण्याचे आवाहन केले, परंतु या वीरांनी "शरण जाण्यापेक्षा मृत्यू पत्करू" अशी घोषणा केली. ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या या समोरासमोरच्या भीषण चकमकीत करम सिंग यांनी लढता लढता आपल्या प्राणांची आहुती दिली. या चकमकीला पंजाबच्या क्रांती इतिहासात अत्यंत मानाचे स्थान आहे.

३१..कन्हैयालाल दत्त

जन्म: १८८८, चंदननगर.

मृत्यू (हुतात्मा): १० नोव्हेंबर १९०८.

क्रांतिकारक कन्हैयालाल दत्त (१८८८ - १० नोव्हेंबर १९०८) हे अलिपूर बॉम्ब खटल्यातील एक अत्यंत तेजस्वी आणि निर्भय नाव आहे. कारागृहात असताना त्यांनी दाखवलेले धाडस आणि देशासाठी हसत-हसत स्वीकारलेले बलिदान आजही क्रांतिकारकांसाठी प्रेरणादायी मानले जाते.

कन्हैयालाल यांचा जन्म पश्चिम बंगालमधील चंदननगर येथे झाला. ते

विद्यार्थी दशेपासूनच अत्यंत बुद्धिमान होते. बंगालच्या फाळणीनंतर (१९०५) ते क्रांतिकारी चळवळीकडे ओढले गेले आणि त्यांनी 'युगांतर' गटाचे सदस्यत्व स्वीकारले. बारींद्रकुमार घोष यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी मानिकतळा येथील गुप्त कारवायांमध्ये भाग घेण्यास सुरुवात केली.१९०८ मध्ये अलिपूर बॉम्ब खटल्यात अनेक क्रांतिकारकांना अटक झाली. त्यापैकी नरेन गोस्वामी हा क्रांतिकारक फितूर झाला आणि त्याने पोलिसांचा 'साक्षीदार' (Approver) बनण्याचे मान्य केले. नरेन गोस्वामी जर न्यायालयात साक्ष देता, तर

श्री अरविंद यांच्यासह अनेक मोठ्या नेत्यांना फाशी होण्याची शक्यता होती.अलिपूर कारागृहात असतानाच कन्हैयालाल दत्त आणि त्यांचे सहकारी सत्येंद्रनाथ बोस यांनी या फितुराला संपवण्याची योजना आखली. आजारपणाचे निमित्त करून त्यांनी नरेनला कारागृहातील रुग्णालयात बोलावले आणि तिथे लपवून आणलेल्या पिस्तूलने त्याचा वध केला. या धाडसी कृत्यामुळे ब्रिटीश सरकारचा खटला कमकुवत झाला आणि अनेक क्रांतिकारकांचे प्राण वाचले.या हत्येच्या आरोपाखाली कन्हैयालाल यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. **१०** नोव्हेंबर १९०८ रोजी त्यांना अलिपूर कारागृहात फाशी देण्यात आली. फाशीला जाताना त्यांचे वजन वाढले होते आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर विलक्षण शांतता होती, ज्यामुळे ब्रिटीश अधिकारीही थक्क झाले होते. फितुराचा वध करून क्रांतीचे रक्षण करणारा महान नायक.

"मी पुन्हा जन्माला येईन आणि पुन्हा देशासाठी फासावर जाईन," हे कन्हैयालाल दत्त यांचे शेवटचे शब्द भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात अजरामर झाले आहेत.

त्यांच्या अंत्ययात्रेला कोलकाता येथे अभूतपूर्व गर्दी जमली होती. लोक त्यांच्या चितेची राख कपाळाला लावण्यासाठी आणि त्यांच्या बलिदानाचा आदर करण्यासाठी मोठ्या संख्येने आले होते.

३२..करतारसिंग सराभा

जन्म २४ मे १८९६'सराभा'' लुधियाना

मृत्यू१६ नोव्हेंबर १९१५ रोजी लाहोर

करतारसिंग सराभा हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात तरुण आणि प्रभावशाली क्रांतिकारकांपैकी एक होते. त्यांचा जन्म २४ मे १८९६ रोजी पंजाबमधील 'सराभा' लुधियाना जिल्ह्यातील 'सराभा' या गावी झाला. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांनी देशासाठी जे बलिदान दिले, ते पुढे शहीद भगतसिंग यांच्यासारख्या अनेक क्रांतिकारकांसाठी मोठे प्रेरणास्थान ठरले. भगतसिंग तर त्यांना आपले 'गुरू' मानत असत.उच्च शिक्षणासाठी ते १९१२ मध्ये अमेरिकेत (सॅन फ्रान्सिस्को) गेले होते. तिथे भारतीयांना मिळणारी वागणूक पाहून त्यांचे रक्त उसळले. त्यांनी लाला हरदयाळ आणि सोहनसिंग भाकना यांच्यासोबत मिळून 'गदर पार्टी'ची स्थापना केली. त्यांनी 'गदर' नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले, ज्याच्या पहिल्या पानावर 'ब्रिटीश राजवटीचा शत्रू' असे लिहिलेले असे. हे वृत्तपत्र त्यांनी स्वहस्ते सायक्लोस्टाईल मशीनवर छापले आणि जगभरातील भारतीयांपर्यंत पोहोचवले.पहिल्या महायुद्धाचा फायदा घेऊन भारतात सशस्त्र उठाव करण्याची योजना त्यांनी आखली. यासाठी ते भारतात परतले आणि विष्णू गणेश पिंगळे यांच्यासारख्या क्रांतिकारकांसोबत मिळून भारतीय सैनिकांमध्ये असंतोष निर्माण करण्याचे कार्य केले. त्यांनी २१ फेब्रुवारी १९१५ ही उठावासाठीची तारीख निश्चित केली

होती, परंतु फितुरीमुळे हा कट ब्रिटीशांना समजला.बंडाचा प्रयत्न फसल्यानंतर त्यांना अटक करण्यात आली. लाहोर षड्यंत्र खटल्यात त्यांच्यावर खटला चालवण्यात आला. न्यायालयात त्यांनी अत्यंत निर्भयपणे सांगितले की, "हो, मी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध युद्ध पुकारले आहे आणि मला माझ्या कृत्याचा कोणताही पश्चाताप नाही."अखेर, १६ नोव्हेंबर १९१५ रोजी लाहोर मध्यवर्ती कारागृहात वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांना फाशी देण्यात आली. फासावर चढताना ते अत्यंत आनंदी होते आणि त्यांनी 'भारतमाता की जय'च्या घोषणा दिल्या.

३३..कुशल कोनकर

जन्म : २१ मार्च १९०५

मृत्यू : १५ जून १९४३

कुशल कोनवार (Kushal Konwar) हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर, निःस्वार्थी आणि बलिदानी क्रांतीकारक होते. त्यांचा जन्म २१ मार्च १९०५ रोजी आसाम राज्यातील गोलाघाट परिसरात झाला. ते महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित झाले होते आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभागी झाले. भारत छोडो आंदोलन (१९४२) दरम्यान ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आसाममध्ये जनजागृती करण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्या काळात एका रेल्वे अपघाताच्या कटात त्यांना अन्यायकारकरीत्या अडकवण्यात आले. प्रत्यक्ष सहभाग नसतानाही ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर खटला

चालवून मृत्युदंड ठोठावला. कुशल कोनवार यांनी अत्यंत शांतपणे, धैर्याने आणि देशभक्तीच्या भावनेने हा अन्याय सहन केला. अखेरीस त्यांना १५ जून १९४३ रोजी जोरहाट कारागृहात फाशी देण्यात आली. ते भारत छोडो आंदोलनात फाशी दिले गेलेले एकमेव हुतात्मा म्हणून विशेष ओळखले जातात. त्यांचे जीवन सत्य, त्याग, राष्ट्रनिष्ठा आणि अदम्य धैर्य यांचे प्रेरणादायी प्रतीक आहे. आजही आसाममध्ये आणि भारताच्या स्वातंत्र्यइतिहासात त्यांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते.

३४..केशव बळीराम हेडगेवार

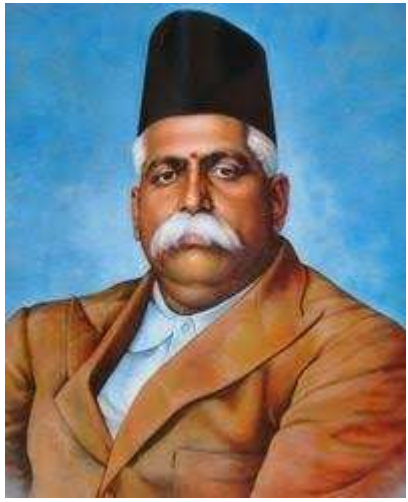

जन्म: १ एप्रिल १८८९ (नागपूर)

मृत्यू: २१ जून १९४० (नागपूर)

डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक खंबीर क्रांतिकारक आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे (आरएसएस) संस्थापक होते. त्यांचे संपूर्ण जीवन हे राष्ट्रार्पण आणि समाजसंघटनेच्या कार्यात समर्पित होते.

डॉ. हेडगेवार यांचा जन्म १ एप्रिल १८८९ रोजी नागपूर येथे एका गरीब ब्राह्मण कुटुंबात झाला. लहानपणापासूनच त्यांच्या मनात देशभक्तीची भावना प्रबळ होती. शाळेत असताना त्यांनी ब्रिटीश सत्तेचा निषेध म्हणून 'वंदे मातरम'चा जयघोष केला होता, ज्यासाठी त्यांना शाळेतून

काढून टाकण्यात आले होते. तरीही त्यांनी डगमगून न जाता आपले शिक्षण जिद्दीने पूर्ण केले आणि कलकत्ता येथून वैद्यकीय पदवी (L.M.S.) प्राप्त केली.वैद्यकीय शिक्षण घेत असतानाच त्यांचा संबंध कलकत्त्यातील 'अनुशीलन समिती' या क्रांतिकारी संघटनेशी आला. तिथून परतल्यावर त्यांनी नागपूरमध्ये क्रांतिकारी कार्याची धुरा सांभाळली. त्यांनी लोकमान्य टिळकांच्या विचारांचा अंगीकार केला आणि काँग्रेसमध्ये राहूनही अनेक आंदोलनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. १९२१ च्या असहकार आंदोलनात त्यांना एक वर्षाची सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली होती. तुरुंगातून बाहेर आल्यावर त्यांच्या भाषणांमुळे इंग्रज सरकार हादरून गेले होते.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना (१९२५)

केवळ आंदोलने करून स्वातंत्र्य मिळणार नाही, तर समाजातील तरुण पिढी शिस्तबद्ध आणि संघटित असली पाहिजे, या विचारातून त्यांनी २७ सप्टेंबर १९२५ (विजयादशमी) रोजी नागपूरमध्ये 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघा'ची स्थापना केली. त्यांनी 'व्यक्ती निर्माण' या संकल्पनेवर भर दिला. समाजातील सर्व भेद विसरून तरुणांनी एकत्र यावे आणि राष्ट्ररक्षणासाठी कटिबद्ध व्हावे, हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता.डॉ. हेडगेवार यांनी स्वतःच्या प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करून संघाच्या विस्तारासाठी देशभर प्रवास केला. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत साधे आणि प्रेरक होते. सततच्या परिश्रमामुळे त्यांची प्रकृती ढासळली आणि २१ जून १९४० रोजी नागपूर येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या

कार्याची व्याप्ती आज जगभरात पसरलेल्या संघ शाखांमधून दिसून येते.डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांनी कलकत्ता (कोलकाता) येथे वैद्यकीय शिक्षण घेत असताना 'अनुशीलन समिती' या प्रसिद्ध क्रांतिकारी संघटनेत केलेले कार्य त्यांच्या जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि धाडसी टप्पा आहे. याबद्दलची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे:डॉ. हेडगेवार १९१० मध्ये वैद्यकीय शिक्षणासाठी कलकत्त्याला गेले, तेव्हा बंगालमध्ये क्रांतिकारी चळवळ ऐन भरात होती. मुळात त्यांना नागपूरऐवजी कलकत्त्याला पाठवण्यामागे डॉ. बी. एस. मुंजे यांचा मुख्य उद्देश हाच होता की, हेडगेवारांनी तिथल्या क्रांतिकारकांशी संपर्क प्रस्थापित करावा. तिथे गेल्यावर डॉ. हेडगेवार लवकरच 'अनुशीलन समिती' या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले. या संघटनेत त्यांना 'कोका' या टोपणनावाने ओळखले जात असे. त्यांचे मुख्य कार्य क्रांतिकारकांमध्ये समन्वय साधणे आणि नागपूर व बंगालमधील क्रांतिकारी चळवळींना जोडणारा दुवा म्हणून काम करणे हे होते.

अनुशीलन समितीचे सदस्य म्हणून डॉ. हेडगेवार अत्यंत शिस्तबद्ध आणि गुप्त पद्धतीने कार्य करत असत. त्यांनी शस्त्रास्त्रे चालवण्याचे आणि बॉम्ब बनवण्याचे प्राथमिक प्रशिक्षण तिथे घेतले होते. कलकत्त्यात असताना त्यांनी केवळ अभ्यासच केला नाही, तर क्रांतिकारकांना लागणारी मदत पोहचवणे, गुप्त संदेशांची ने-आण करणे आणि संघटनेच्या बैठकींचे नियोजन करणे यात ते आघाडीवर

असायचे. विशेष म्हणजे, १९१३ मध्ये बंगालमध्ये आलेल्या भीषण पुराच्या वेळी त्यांनी 'रामकृष्ण मिशन'च्या माध्यमातून सेवाकार्य केले, ज्याचा उपयोग त्यांनी क्रांतिकारी कार्यासाठी लोकसंपर्क वाढवण्यासाठीही केला.वैद्यकीय पदवी पूर्ण करून १९१५ मध्ये जेव्हा डॉ. हेडगेवार नागपूरला परतले, तेव्हा त्यांनी आपल्यासोबत क्रांतिकारकांनी दिलेली दोन अत्यंत महत्त्वाची पिस्तुले आणि काही गुप्त कागदपत्रे अत्यंत सावधगिरीने आणली होती. नागपूरला परतल्यानंतरही त्यांनी काही काळ क्रांतिकारी मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. मात्र, पुढे त्यांच्या लक्षात आले की, केवळ काही लोकांच्या क्रांतिकारी कार्याने स्वातंत्र्य टिकणार नाही, तर संपूर्ण समाज संघटित होणे आवश्यक आहे. या विचारातूनच पुढे त्यांनी आपला मार्ग बदलला आणि संघटनेच्या कार्यावर लक्ष केंद्रित केले. तरीही, त्यांच्या अनुशीलन समितीमधील अनुभवाचा आणि शिस्तीचा प्रभाव त्यांच्या पुढील आयुष्यातील संघबांधणीवर स्पष्टपणे दिसून येतो.डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात दिलेले योगदान आणि विशेषतः 'जंगल सत्याग्रह' दरम्यानचा त्यांचा सहभाग हा त्यांच्या प्रखर राष्ट्रभक्तीचा पुरावा आहे. या आंदोलनातील त्यांच्या सहभागाबद्दल आणि अटकेच्या प्रसंगाबद्दलची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

१९३० मध्ये महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या 'सविनय कायदेभंग' चळवळीला पाठिंबा देण्यासाठी मध्य प्रांतात (सध्याचा महाराष्ट्र आणि

मध्य प्रदेशचा भाग) 'जंगल सत्याग्रह' पुकारण्यात आला होता. ब्रिटीश सरकारने लादलेल्या जाचक वन कायद्यांविरुद्ध हा लढा होता. डॉ. हेडगेवार यांनी वैयक्तिक क्षमतेने या आंदोलनात उतरण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी २१ जुलै १९३० रोजी यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद येथे जंगल सत्याग्रहात भाग घेतला. सत्याग्रहाच्या ठिकाणी जाण्यापूर्वी त्यांनी नागपूरमध्ये आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करून आंदोलनाची रणनीती आखली होती.पुसद येथे पोहोचल्यानंतर डॉ. हेडगेवार यांच्या नेतृत्वाखालील हजारो सत्याग्रहींनी आरक्षित जंगलात शिरून गवत कापले आणि ब्रिटीश कायद्याचा उघडपणे भंग केला. या प्रसंगी दिलेल्या भाषणात त्यांनी स्पष्ट केले की, हा लढा केवळ वन कायद्याविरुद्ध नसून तो संपूर्ण ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध आहे. त्यांच्या या प्रक्षोभक भाषणामुळे आणि जनसमुदायावर असलेल्या त्यांच्या प्रभावामुळे ब्रिटीश अधिकारी हादरून गेले. पोलिसांनी त्यांना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना तात्काळ अटक केली.अटकेनंतर डॉ. हेडगेवार यांच्यावर खटला चालवण्यात आला आणि त्यांना ९ महिने सश्रम कारावासाची शिक्षा सुनावण्यात आली. त्यांना अकोला येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. तुरुंगात असतानाही त्यांनी आपला संयम आणि शिस्त सोडली नाही. तिथे त्यांनी इतर कैद्यांशी संवाद साधून त्यांना राष्ट्रकार्यासाठी प्रेरित केले. विशेष म्हणजे, तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर त्यांचे नागपूरमध्ये भव्य स्वागत करण्यात आले होते. या आंदोलनामुळे डॉ. हेडगेवार यांचे नाव स्वातंत्र्यलढ्यातील एक खंबीर नेते म्हणून अधिक ठळक झाले.

३५..कल्पना दत्त

जन्म: २७ जुलै १९१३ (चितगाव)

मृत्यू: ८ फेब्रुवारी १९९५ (नवी दिल्ली)

कल्पना दत्त (नंतरच्या कल्पना जोशी) या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत धडाडीच्या महिला क्रांतिकारक होत्या. सूर्य सेन (मास्टरदा) यांच्या नेतृत्वाखालील 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'च्या त्या एक महत्त्वाच्या सदस्या होत्या. त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचे टप्पे आणि कार्य खालीलप्रमाणे आहे:कल्पना दत्त यांचा जन्म २७ जुलै १९१३ रोजी चितगाव (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. कलकत्ता येथील बेथून कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतानाच त्या क्रांतिकारी विचारांकडे आकर्षित झाल्या. तिथेच त्यांचा परिचय प्रीतिलता वड्डेदार यांच्याशी झाला. चितगाव शस्त्रगार हल्ल्यानंतर (१८ एप्रिल १९३०) जेव्हा अनेक क्रांतिकारक भूमिगत झाले, तेव्हा कल्पना दत्त यांनी सूर्य सेन यांच्या गटाला शस्त्रास्त्रे आणि स्फोटके पुरवण्याचे अत्यंत धोकादायक काम केले. त्या वेश पालटून क्रांतिकारकांना निरोप पोहोचवण्यात पटाईत होत्या.१९३२ मध्ये 'पहाडतळी युरोपियन क्लब'वर हल्ला करण्याच्या मूळ योजनेत प्रीतिलता वड्डेदार यांच्यासोबत कल्पना दत्त याही सहभागी होणार होत्या. मात्र, हल्ल्याच्या काही दिवस आधीच पोलिसांना संशय आल्याने त्यांना अटक करण्यात आली. पुढे जामिनावर सुटल्यानंतर

त्या पुन्हा भूमिगत झाल्या आणि सूर्य सेन यांच्यासोबत राहून ब्रिटीशांविरुद्ध गनिमी कावा सुरू ठेवला. १९ मे १९३३ रोजी एका भीषण चकमकीनंतर त्यांना पुन्हा अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर चालवण्यात आलेल्या ऐतिहासिक 'चितगाव कट खटल्या'त त्यांना जन्मठेपेची (काळ्या पाण्याची) शिक्षा सुनावण्यात आली.तुरुंगात असतानाच त्यांच्या विचारांत बदल झाला आणि त्या कम्युनिस्ट चळवळीकडे वळल्या. १९३९ मध्ये त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी आपले जीवन सामाजिक आणि राजकीय कार्यात व्यतीत केले. त्यांनी 'चितगाव आर्मरी रेड: रेमिनिसन्सेस' (Chittagong Armoury Raid: Reminiscences) हे पुस्तक लिहून त्या काळातील थरारक अनुभव जगासमोर मांडले. ८ फेब्रुवारी १९९५ रोजी वयाच्या ८१ व्या वर्षी नवी दिल्ली येथे त्यांचे निधन झाले.१९३३ मध्ये चितगाव शस्त्रगार हल्ल्याच्या खटल्यात अटक झाल्यानंतर कल्पना दत्त यांना राजबंदी (Political Prisoner) म्हणून वागणूक मिळावी, यासाठी त्यांनी तुरुंगात लढा दिला. त्या काळी ब्रिटीश सरकार भारतीय क्रांतिकारकांना सामान्य गुन्हेगारांप्रमाणे वागणूक देत असे. त्यांना निकृष्ट दर्जाचे अन्न दिले जाई, वाचण्यासाठी पुस्तके नाकारली जात आणि इतर कैद्यांपासून वेगळे ठेवले जाई. या अन्यायाविरुद्ध आणि राजबंदीचा दर्जा मिळवण्यासाठी कल्पना दत्त यांनी तुरुंगात दीर्घकाळ उपोषण केले.या उपोषणादरम्यान त्यांची प्रकृती अत्यंत खालावली होती, तरीही त्यांनी आपला हट्ट सोडला नाही.

केवळ वैयक्तिक सोयींसाठी नव्हे, तर सर्व राजकीय कैद्यांना सन्मानाने वागवले जावे, ही त्यांची प्रमुख मागणी होती. त्यांच्या या निर्धारापुढे अखेर ब्रिटीश प्रशासनाला नमते घ्यावे लागले. त्यांच्या या संघर्षामुळे तुरुंगातील कैद्यांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली. तुरुंगात असतानाच त्यांचा संपर्क कम्युनिस्ट विचारांच्या साहित्याशी आला, ज्याने त्यांच्या पुढील राजकीय प्रवासाची दिशा ठरवली.१९३९ मध्ये जेव्हा त्यांची सुटका झाली, तेव्हा त्या केवळ एक क्रांतिकारी म्हणून नव्हे, तर एक प्रगल्भ राजकीय विचारवंत म्हणून बाहेर आल्या. तुरुंगातील त्या कठीण काळात त्यांनी दाखवलेले धैर्य आजही अनेक समाजसेवकांसाठी प्रेरणादायी ठरते.कल्पना दत्त यांनी लिहिलेले 'चितगाव आर्मरी रेड: रेमिनिसन्सेस' (Chittagong

Armoury Raid: Reminiscences) हे पुस्तक भारतीय क्रांतिकारी इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा दस्तावेज मानले जाते. या पुस्तकात त्यांनी १८ एप्रिल १९३० च्या त्या ऐतिहासिक रात्रीचा आणि त्यानंतरच्या संघर्षाचा डोळ्यादेखतचा वृत्तांत मांडला आहे. या पुस्तकातील काही प्रमुख पैलू पुढिलप्रमाणे आहेत...या पुस्तकात कल्पना दत्त यांनी सूर्य सेन यांच्या व्यक्तिमत्वाचे अतिशय जिवंत चित्रण केले आहे. एक साधा शिक्षक असूनही त्यांनी बंगालमधील तरुणांना कसे संघटित केले आणि ब्रिटीशांच्या मनात धाक कसा निर्माण केला, याचे सविस्तर वर्णन यात आढळते. सूर्य सेन यांची शिस्त, त्यांची विचारपद्धती आणि आपल्या सहकाऱ्यांवरील त्यांचे प्रेम याबद्दल कल्पना दत्त यांनी आत्मीयतेने लिहिले आहे. पुस्तकाचा एक मोठा भाग महिलांच्या सहभागावर केंद्रित आहे. प्रीतिलता वड्डेदार आणि स्वतः कल्पना दत्त यांनी कशा प्रकारे घराची बंधने तोडून क्रांतीच्या मार्गावर पाऊल ठेवले, याचे हृदयद्रावक वर्णन यात आहे. विशेषतः पहाडतळी युरोपियन क्लबवरील हल्ल्याचे नियोजन आणि प्रीतिलता यांचे बलिदान या घटना वाचताना अंगावर काटा येतो. महिला केवळ साहाय्यक म्हणून नव्हे, तर प्रत्यक्ष रणमैदानावर कशा लढू शकतात, हे त्यांनी या पुस्तकातून जगाला पटवून दिले.शस्त्रगार हल्ल्यानंतर जेव्हा ब्रिटीश सैन्याने चितगावला वेढा घातला, तेव्हा क्रांतिकारक डोंगराळ भागात आणि जंगलात कसे लपले होते, याचे थरारक अनुभव या पुस्तकात आहेत. अन्नावाचून काढलेले दिवस, गावकऱ्यांनी केलेली गुप्त मदत आणि ब्रिटीश पोलिसांना दिलेली

चकवा देणारी झुंज याबद्दल कल्पना दत्त यांनी अत्यंत प्रभावीपणे लिहिले आहे.पुस्तकाच्या उत्तरार्धात कल्पना दत्त यांनी त्यांच्या अटकेनंतरच्या काळाबद्दल लिहिले आहे. तुरुंगातील अमानवीय वागणूक, तिथे केलेले उपोषण आणि त्याच काळात त्यांचा कम्युनिस्ट विचारसरणीशी झालेला परिचय याबद्दल त्यांनी मोकळेपणाने चर्चा केली आहे. क्रांतीचा मार्ग केवळ शस्त्रे उचलणे हा नसून समाजातील तळागाळातील लोकांसाठी काम करणे हा सुद्धा आहे, हा बदल त्यांच्या विचारात कसा झाला, हे या पुस्तकातून समजते.जलालाबाद टेकडीवरील लढाई ही भारतीय क्रांतिकारी इतिहासातील सर्वात भीषण आणि असमान बलाबल असलेली लढाई मानली जाते. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चितगाव शस्त्रगार हल्ल्यानंतर, 'मास्टरदा' सूर्य सेन आणि त्यांचे सहकारी ब्रिटीश सैन्यापासून वाचण्यासाठी चितगावजवळील जलालाबाद टेकडीवर आश्रयाला गेले होते. या ऐतिहासिक संघर्षातील काही थरारक पैलू पुढिलप्रमाणे आहेत:२२ एप्रिल १९३० च्या दुपारी, ब्रिटीश सैन्याच्या 'सुरमा व्हॅली लाइट हॉर्स' आणि 'ईस्टर्न बंगाल रेल्वे रायफल्स'च्या तुकड्यांनी जलालाबाद टेकडीला चारही बाजूंनी वेढले. क्रांतिकारकांची संख्या केवळ ७० ते ८० होती, तर ब्रिटीश सैन्य आधुनिक मशिनगन्स आणि मोठ्या फौजफाट्यासह आले होते. टेकडीच्या उंचावर असलेल्या क्रांतिकारकांनी कल्पकतेने आपली पदे सांभाळली होती. ब्रिटीश सैन्याने खालून गोळीबार सुरू केला, तेव्हा सूर्य सेन यांच्या आदेशानुसार क्रांतिकारकांनी एकाच वेळी प्रतिहल्ला चढवला.या

लढाईत ब्रिटीश सैन्याकडे 'व्हिकर्स' मशिनगन्स होत्या, ज्यातून गोळ्यांचा वर्षाव होत होता. तरीही, अवघ्या १५ ते २० वर्षांच्या तरुण क्रांतिकारकांनी अत्यंत धैर्याने शत्रूला रोखून धरले. या चकमकीत हरिगोपाल बल (टेग्रा), निर्मल लाला, बिधूभूषण भट्टाचार्य आणि नरेश रॉय यांसारख्या १२ तरुण क्रांतिकारकांनी भारतमातेसाठी बलिदान दिले. ब्रिटीश सैन्याचेही मोठे नुकसान झाले होते; त्यांचे ८० हून अधिक सैनिक या लढाईत मारले गेले, ज्यामुळे त्यांना काही काळ माघार घ्यावी लागली.रात्रीचा अंधार पडताच, सूर्य सेन यांनी आपल्या उरलेल्या सहकाऱ्यांसह गनिमी काव्याने टेकडीवरून सुरक्षित बाहेर पडण्याचे नियोजन केले. ब्रिटीश सैन्याला वाटले होते की त्यांनी क्रांतिकारकांना पूर्णपणे संपवले आहे, परंतु अंधाराचा फायदा घेऊन क्रांतिकारक जवळच्या गावांमध्ये पांगले आणि त्यांनी आपला लढा भूमिगत राहून सुरू ठेवला. जलालाबादची ही लढाई सिद्ध करते की, प्रबळ इच्छाशक्ती आणि देशप्रेम असेल तर मुठभर तरुणही एका बलाढ्य साम्राज्याच्या आधुनिक सैन्याला घाम फोडू शकतात.

३६..कृष्णम डोरा (कोरुकोंडा सुब्बा रेड्डी उर्फ कोरुकोंडा कृष्णम डोरा)

सक्रीय काळ: १८५७ - १८५८ (ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचा सशस्त्र उठाव)

मृत्यू (हुतात्मा): ७ ऑक्टोबर १८५८कृष्णम डोरा

हे आंध्र प्रदेशातील गोदावरी खोऱ्यातील एक अत्यंत प्रभावी आणि धाडसी क्रांतिकारक होते. १८५७-५८ च्या काळात जेव्हा संपूर्ण भारत ब्रिटिशांविरुद्ध पेटून उठला होता, तेव्हा कृष्णम डोरा यांनी आंध्र प्रदेशातील 'रम्पा' (Rampa) आणि लगतच्या डोंगराळ भागात ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र बंडाचे नेतृत्व केले होते.कृष्णम डोरा हे कोरुकोंडा भागातील मुत्तादार (स्थानिक प्रमुख) होते. ब्रिटीश राजवटीने आदिवासींच्या स्वायत्ततेवर गदा आणली आणि त्यांच्याकडून जंगलातील संसाधने वापरण्यावर निर्बंध लादले, तेव्हा डोरा यांनी या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराच्या बातम्या जेव्हा या भागात पोहोचल्या, तेव्हा त्यांनी ही संधी साधून ब्रिटिशांना आपल्या प्रदेशातून हाकलून लावण्याचा निश्चय केला. त्यांनी स्थानिक 'कोया' आणि 'कोंडा रेड्डी' जमातींच्या तरुणांना एकत्र करून एक शिस्तबद्ध क्रांतिकारी सैन्य उभारले.१८५८ मध्ये कृष्णम डोरा यांनी 'कोरुकोंडा' येथील ब्रिटीश पोलीस ठाण्यावर आणि कचेऱ्यांवर एकापाठोपाठ एक हल्ले चढवले. त्यांच्या गनिमी काव्यामुळे (Guerrilla Warfare) ब्रिटीश सैन्य चकित झाले होते. त्यांनी केवळ लष्करी लढा दिला नाही, तर ब्रिटीश प्रशासकीय यंत्रणा पूर्णपणे कोलमडून टाकली. त्यांच्या नेतृत्वाखालील उठाव इतका

प्रखर होता की, ब्रिटिशांना तो मोडून काढण्यासाठी विशाखापट्टणम आणि राजमहेंद्रीहून मोठी कुमक मागवावी लागली. दुर्दैवाने, एका भीषण चकमकीनंतर फितुरीमुळे कृष्णम डोरा ब्रिटिशांच्या हाती लागले. ७ जून १८५८ रोजी ब्रिटिशांनी त्यांना जाहीररीत्या फाशी दिली. त्यांच्या बलिदानामुळे रम्पा भागातील आदिवासींमध्ये क्रांतीची जी ठिणगी पडली, ती पुढे १९२२ मध्ये अल्लुरी सीताराम राजू यांच्या रूपाने पुन्हा धगधगली. आंध्र प्रदेशच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील 'आद्य क्रांतिकारक' म्हणून कृष्णम डोरा यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

३७..कालीकिंकर डे

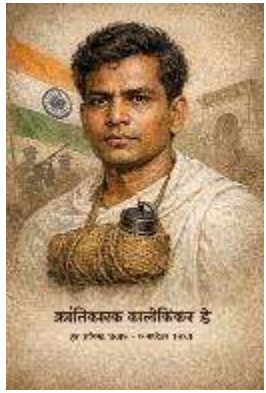

जन्म: २ मे १९०९

मृत्यू: १६ मे १९८८

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील चितगाव सशस्त्र क्रांतीमधील एक अत्यंत विश्वासू आणि साहसी क्रांतीकारक म्हणून कालीकिंकर डे ओळखले जातात. त्यांचा जन्म अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेचे ते एक सक्रिय सदस्य होते. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्याच्या नियोजनात आणि प्रत्यक्ष कारवाईत त्यांनी भाग घेतला होता.कालीकिंकर डे यांचे सर्वात

महत्त्वाचे योगदान म्हणजे 'पाहारतली युरोपियन क्लब' वरील हल्ला. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी प्रीतिलता वड्डेदार यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या या हल्ल्यात कालीकिंकर डे त्यांच्यासोबत होते. या मोहिमेदरम्यान त्यांनी अत्यंत धाडसाने ब्रिटीशांच्या केंद्रावर बॉम्बफेक आणि गोळीबार केला. या हल्ल्यानंतर पोलिसांनी सुरू केलेल्या शोधमोहिमेत त्यांना अटक करण्यात आली. चितगाव शस्त्रागार हल्ल्याच्या दुसऱ्या खटल्यात त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली आणि त्यांची रवानगी अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळे पाणी) करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांची सुटका झाली आणि त्यांनी आपले पुढील आयुष्य देशसेवेसाठी अर्पण केले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निष्ठावान आणि शेवटपर्यंत झुंज देणाऱ्या क्रांतीकारकाच्या रूपात नोंदवले गेले आहे.

३८..कालीपाद मुखर्जी

जन्म: १९१०

मृत्यू: १६ फेब्रुवारी १९३३

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक धडाडीचे आणि निष्ठावान सशस्त्र क्रांतीकारक होते. त्यांचा जन्म अविभाजित बंगालमधील (सध्याचा बांगलादेश) ढाका जिल्ह्यात झाला होता. तरुण वयातच ते 'अनुशीलन समिती' या प्रसिद्ध क्रांतीकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले आणि

ब्रिटीश साम्राज्याला भारतातून मुळासकट उखडून टाकण्याच्या ध्येयाने प्रेरित झाले.त्यांच्या क्रांतीकारी कारकिर्दीतील सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे कमिला (Comilla) येथील ब्रिटीश जिल्हा दंडाधिकारी आर. स्टीव्हन्स यांच्या हत्येचा कट. या कटात सामील असल्याच्या आरोपाखाली ब्रिटीश सरकारने त्यांच्यावर खटला भरला. या खटल्यादरम्यान कालीपाद मुखर्जी यांनी दाखवलेला संयम आणि मातृभूमीप्रती असलेली त्यांची निष्ठा वाखाणण्याजोगी होती. अखेरीस, ब्रिटीश न्यायालयाने त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली आणि १६ फेब्रुवारी १९३३ रोजी ढाका मध्यवर्ती कारागृहात वयाच्या अवघ्या २३ व्या वर्षी त्यांनी हसतमुखाने फाशीचा दोर स्वीकारला. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात एक महान हुतात्मा म्हणून त्यांचे नाव सुवर्णक्षरांनी कोरले गेले आहे.

३९..किसन अहिर

जन्म: १९१७ (वाळवा, जिल्हा सांगली).

मृत्यू: ७ नोव्हेंबर १९४४.

किसन अहिर हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सातारा जिल्ह्यातील एक अत्यंत झुंजार आणि निष्ठावान क्रांतीकारक होते. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी स्थापन केलेल्या 'प्रति सरकार' (पत्री सरकार) या चळवळीत त्यांचा सक्रिय

सहभाग होता. ब्रिटिशांच्या विरोधात समांतर शासन चालवणाऱ्या या चळवळीत किसन अहिर यांनी प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला. त्यांनी सातारा आणि सांगली परिसरात ब्रिटीश प्रशासनाची यंत्रणा खिळखिळी करण्यासाठी रेल्वेचे रूळ उखडणे, सरकारी खजिना लुटणे आणि टपाल कार्यालयांवर हल्ले करणे यांसारखी धाडसी कृत्ये केली.प्रति सरकारच्या काळात गुन्हेगारांना आणि ब्रिटिशांच्या खबऱ्याना शिक्षा देण्यासाठी जे 'न्यायदान' केले जाई, त्यामध्ये किसन अहिर यांची भूमिका महत्त्वाची असे. त्यांच्या या कारवायांमुळे ब्रिटिश पोलिसांनी त्यांच्यावर मोठे बक्षीस लावले होते आणि त्यांना पकडण्यासाठी जंगजंग पछाडले होते. ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये त्यांच्याबद्दल प्रचंड आदर होता, कारण ते केवळ स्वातंत्र्यसैनिक नव्हते तर गरिबांचे कैवारीही मानले जात.त्यांचा मृत्यू एका चकमकीदरम्यान झाला. सातारा जिल्ह्यातील काले (ता. कराड) येथे ब्रिटिश पोलिसांनी त्यांना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना घेराव घातला होता. यावेळी झालेल्या गोळीबारात किसन अहिर आणि त्यांचे सहकारी 'परशुराम घार्गे' यांना वीरमरण आले. आजही सांगली आणि सातारा भागात त्यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

४०..किसनसिंह गडगंज (बब्बर): क्रांतीचा धगधगता अंगार

जन्म ७ जानेवारी १८८६

गाव बिरिंग, जालंधर जिल्हा, पंजाब, ब्रिटिश भारत

मृत्यू २७ फेब्रुवारी १९२६ (वय ४०)

लाहोर मध्यवर्ती कारागृह, लाहोर, पाकिस्तान,

हे पंजाबमधील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीतील, विशेषतः 'बब्बर अकाली' (Babbar Akali Movement) दलाचे संस्थापक आणि मुख्य सूत्रधार होते. त्यांचा जन्म जालंधर जिल्ह्यातील बरिंग या गावी झाला. सुरुवातीला ते ब्रिटिश सैन्यात दाखल झाले होते, परंतु जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि ब्रिटिशांच्या दमनकारी धोरणांमुळे त्यांचे मन विचलित झाले. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सैन्यातील नोकरी सोडून त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला.

किसनसिंह यांनी 'बब्बर अकाली' दलाची स्थापना करून ब्रिटीश राजवटीला हादरवून सोडले. त्यांनी गावोगावी फिरून तरुणांमध्ये क्रांतीची ज्योत पेटवली आणि ब्रिटिशांचे खबऱ्या व अन्यायी अधिकाऱ्यांना धडा शिकवण्याचे सत्र सुरू केले. त्यांच्या प्रभावी वक्तृत्वामुळे आणि संघटनशक्तीमुळे ते ब्रिटिशांच्या 'मोस्ट वॉन्टेड'

यादीत आले होते. त्यांना पकडण्यासाठी ब्रिटिशांनी मोठे बक्षीस लावले होते, परंतु ते दीर्घकाळ पोलिसांना गुंगारा देण्यात यशस्वी ठरले.शेवटी, फितुरीमुळे त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांवर ऐतिहासिक 'बब्बर अकाली खटला' चालवण्यात आला. मृत्यूला समोर पाहूनही किसनसिंह डगमगले नाहीत. २७ फेब्रुवारी १९२६ रोजी लाहोर मध्यवर्ती कारागृहात किसनसिंह गडगंज यांना त्यांच्या पाच सहकाऱ्यांसह फाशी देण्यात आली. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील 'बब्बर' (सिंह) म्हणून त्यांचे नाव सदैव सुवर्णक्षरांनी लिहिले जाईल.

४१..कित्तूरची राणी चेन्नम्मा

जन्म: २३ ऑक्टोबर १७७८ 'काकती'

मृत्यू: २१ फेब्रुवारी १८२९

या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील पहिल्या महिला स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी एक आणि शौर्याचे प्रतीक आहेत. त्यांचा जन्म कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यातील 'काकती' नावाच्या छोट्या गावात झाला होता. लहानपणापासूनच त्यांना घोडेस्वारी, तलवारबाजी आणि तिरंदाजीचे प्रशिक्षण मिळाले होते. कित्तूरचे राजा मल्लसर्ज यांच्याशी त्यांचा

विवाह झाला, परंतु पती आणि पुत्राच्या अकाली निधनानंतर कित्तूर राज्याची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावर आली. त्यांनी राज्याचा वारस म्हणून शिवलिंगप्पा यांना दत्तक घेतले, मात्र ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने त्यांचे हे दत्तक विधान अमान्य करून 'लॅप्स ऑफ डॉक्ट्रिन' (दत्तक विधान नामंजूर) धोरणांतर्गत कित्तूर संस्थान बळकावण्याचा प्रयत्न केला.ब्रिटीशांच्या या अन्यायी धोरणाविरुद्ध राणी चेन्नम्मा यांनी १८२४ मध्ये सशस्त्र उठाव पुकारला. त्यांनी धारवाडचे कलेक्टर सेंट जॉन थॅकरे याच्या सैन्याचा प्रचंड पराभव केला, ज्यामध्ये थॅकरे मारला गेला. हा विजय भारतीय इतिहासातील ब्रिटीशांविरुद्धच्या सुरुवातीच्या मोठ्या विजयांपैकी एक होता. मात्र, नंतर ब्रिटीशांनी मोठ्या सैन्यासह पुन्हा हल्ला केला आणि स्वतःच्याच काही लोकांच्या फितुरीमुळे राणीचा पराभव झाला. त्यांना अटक करून बैलहोंगलच्या किल्ल्यात कैद करण्यात आले, जिथे २१ फेब्रुवारी १८२९ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या बलिदानाने आणि प्रखर स्वाभिमानी वृत्तीने दक्षिण भारतात देशप्रेमाची ज्योत प्रज्वलित केली, जी आजही भारतीयांना प्रेरणा देत आहे.

४२..किसन वीर

जन्म ११ ऑगस्ट १९०६ कावठे (ता. वाई, जि. सातारा, महाराष्ट्र)

मृत्यू २७ डिसेंबर १९७९) कावठे (ता. वाई, जि. सातारा, महाराष्ट्र)

किसन महादेव वीर (किसन वीर) हे सातारा जिल्ह्यातील

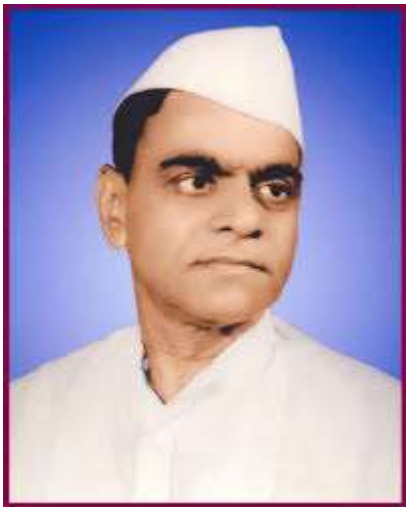

स्वातंत्र्यलढ्याचे एक धगधगते नेतृत्व होते. त्यांचा जन्म वाई तालुक्यातील कवठे येथे झाला. १९३० च्या सविनय कायदेभंग आंदोलनापासून ते सक्रिय राजकारणात उतरले, मात्र १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनादरम्यान त्यांच्यातील खऱ्या क्रांतीकारकाचे दर्शन घडले. सातारा जिल्हा कारागृहातून अत्यंत धाडसीरीत्या पलायन करून ते भूमिगत झाले आणि क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या 'प्रति सरकार'मध्ये सामील झाले. त्यांनी सातारा आणि वाई परिसरात ब्रिटिशांच्या शासन व्यवस्थेला समांतर अशी यंत्रणा उभी करण्यात मोलाची भूमिका बजावली.

किसन वीर यांनी 'तुफान सेने'च्या माध्यमातून अनेक धाडसी कारवाया केल्या. ब्रिटिशांच्या खबऱ्यांवर वचक बसवणे, सरकारी कचेऱ्यांवर छापे टाकणे आणि ग्रामीण भागात लोकन्यायालयांद्वारे न्यायदान करणे यात त्यांचा मोठा सहभाग होता. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडण्यासाठी मोठे बक्षीस जाहीर केले होते, तरीही ते शेवटपर्यंत त्यांच्या हाती लागले नाहीत. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात कार्य चालू ठेवले. त्यांनी सातारा जिल्ह्याच्या

औद्योगिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी, विशेषतः साखर कारखानदारी आणि सहकारी संस्थांच्या उभारणीत मोठे योगदान दिले. सातारा लोकसभा मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करत असताना त्यांनी सामान्य जनतेचे प्रश्न संसदेत मांडले.

४३..कर्नाल सिंग इसरू

जन्म १९३०

मृत्यू १५ ऑगस्ट १९५५

कर्नाल सिंग इसरू हे गोवा मुक्तिसंग्रामातील एक अजरामर हुतात्मा आणि भारतीय एकात्मतेचे प्रतीक मानले जातात. त्यांचा जन्म पंजाबमधील लुधियाना जिल्ह्यातील 'इसरू' या गावी झाला. गोव्यावर पोर्तुगीजांचे राज्य असले तरी, "गोवा हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे आणि तो मुक्त झालाच पाहिजे," या विचाराने ते प्रेरित झाले होते. १९५५ मध्ये जेव्हा 'गोवा विमोचन सहाय्यक समिती'ने मोठ्या प्रमाणावर सत्याग्रहाची हाक दिली, तेव्हा कर्नाल सिंग आपल्या नवविवाहित पत्नीला सोडून पंजाबमधून थेट गोव्याच्या सीमेवर पोहोचले.

१५ ऑगस्ट १९५५ रोजी हजारो सत्याग्रही गोव्याच्या पत्रादेवी सीमेवरून आत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करत होते. पोर्तुगीज सैन्याने

या निशस्त्र सत्याग्रहींवर अमानुष गोळीबार सुरू केला. जेव्हा पोर्तुगीज सैनिकाने एका सत्याग्रही नेत्यावर (सहदेव थोरात) बंदूक ताणली, तेव्हा कर्नाल सिंग यांनी धैर्याने पुढे येत आपली छाती पुढे केली आणि "हिंमत असेल तर माझ्यावर गोळी झाडा," असे आव्हान दिले. पोर्तुगीज सैनिकाने झाडलेली गोळी त्यांच्या छातीत घुसली आणि वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी त्यांनी 'भारत माता की जय'च्या घोषणा देत बलिदान दिले. त्यांच्या या सर्वोच्च बलिदानाची आठवण म्हणून पंजाबमधील त्यांच्या गावाचे नाव 'इसरू' ठेवण्यात आले असून, गोव्याच्या पत्रादेवी येथे त्यांचे भव्य स्मारक उभारण्यात आले आहे.

४४..कुंवरसिंह

जन्म: १३ नोव्हेंबर १७७७, जगदीशपूर (भोजपूर जिल्हा, बिहार).

मृत्यू: २६ एप्रिल १८५८, जगदीशपूर (बिहार).

वयाच्या ८० व्या वर्षीही त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध दिलेल्या निकराच्या लढ्यामुळे त्यांना 'बिहारचा सिंह' असे संबोधले जाते.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील बिहारचे सिंह म्हणून ओळखले जाणारे बाबू कुंवर सिंह हे अदम्य साहस आणि शौर्याचे प्रतीक आहेत. बिहारमधील जगदीशपूर (आरा) येथील परमार राजपूत जमीनदार

घराण्यात त्यांचा जन्म झाला. १८५७ चा उठाव सुरू झाला तेव्हा कुंवर सिंह यांचे वय ८० वर्षे होते, परंतु या वयातही त्यांनी तरुणाला लाजवेल अशा उत्साहाने ब्रिटिशांविरुद्ध शस्त्र उचलले. दानापूरच्या सैनिकांनी जेव्हा बंडाचे निशाण फडकवले, तेव्हा कुंवर सिंह यांनी त्यांचे नेतृत्व स्वीकारले आणि आरा शहरावर विजय मिळवला. त्यांनी आपल्या गनिमी कावा युद्धनीतीने आणि अफाट युद्धकौशल्याने ब्रिटिश सैन्याला अनेकवेळा पराभवाची धूळ चारली.

बाबू कुंवर सिंह यांच्या शौर्याची एक अजरामर घटना म्हणजे जेव्हा ते गंगा नदी ओलांडत होते, तेव्हा ब्रिटिशांच्या बंदुकीची एक गोळी त्यांच्या हाताला लागली. शरीरात विष पसरू नये म्हणून त्यांनी क्षणाचाही विलंब न लावता स्वतःच्या तलवारीने स्वतःचा हात कापून गंगा मातेला अर्पण केला. अत्यंत जखमी अवस्थेत असूनही त्यांनी हार मानली नाही आणि आपल्या जगदीशपूर किल्ल्याला ब्रिटिशांच्या ताब्यातून मुक्त केले. या विजयानंतर काही दिवसांतच, २६ एप्रिल १८५८ रोजी या महान योद्ध्याचे निधन झाले. ८० व्या वर्षी दाखवलेले त्यांचे हे शौर्य आजही भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात सुवर्णअक्षरांनी लिहिले गेले आहे.

४५..कुवर सिंह वसावा

जन्म: साधारणपणे १९ व्या शतकाच्या पहिल्या तिमाहीत (राजपिपला संस्थान, गुजरात).

मृत्यू: १८५८ च्या सुमारास.

कुवर सिंह वसावा हे गुजरात राज्यातील राजपिपला आणि खानदेश परिसरातील एक अत्यंत शूर आदिवासी क्रांतिकारक आणि भिल्ल समाजाचे लोकनायक होते. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराच्या काळात जेव्हा संपूर्ण भारत ब्रिटिशांविरुद्ध पेटून उठला होता, तेव्हा कुवर सिंह वसावा यांनी गुजरातच्या पूर्व भागात भिल्ल आणि वसावा समुदायाला एकत्र करून ब्रिटिशांच्या सत्तेला जबरदस्त आव्हान दिले. त्यांनी खानदेशातील भिल्ल क्रांतीचे जनक 'खाज्या नाईक' आणि 'भीमा नाईक' यांच्यासोबत समन्वय साधून ब्रिटीश फौजांना गनिमी काव्याने जेरीस आणले होते.नर्मदा नदीच्या खोऱ्यातील दुर्गम डोंगराळ भाग हे कुवर सिंह वसावा यांच्या कार्याचे मुख्य केंद्र होते. ब्रिटीश अधिकारी आउट्राम याने या उठावाचा बीमोड करण्यासाठी मोठी फौज पाठवली होती, परंतु कुवर सिंह यांनी स्थानिक भूगोलाचा फायदा घेत ब्रिटिशांच्या तुकड्यांवर अनेकदा यशस्वी हल्ले केले. त्यांनी सरकारी खजिने लुटून तो पैसा गोरगरीब आदिवासींमध्ये वाटला आणि ब्रिटिशांच्या अन्यायकारक जमीन महसूल पद्धतीला कडाडून विरोध केला. त्यांच्या या धाडसी कृत्यांमुळे ब्रिटीश सरकार त्यांच्यावर प्रचंड चिडले होते आणि त्यांना पकडण्यासाठी अनेक बक्षिसे जाहीर केली

होती.कुवर सिंह वसावा यांनी केवळ ब्रिटिशांविरुद्धच नव्हे, तर स्थानिक जुलमी सावकार आणि जमीनदारांविरुद्धही लढा दिला. आदिवासींच्या अस्मितेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी दिलेले हे बलिदान आजही गुजरात आणि महाराष्ट्राच्या सीमावर्ती भागात लोककथांच्या माध्यमातून जिवंत आहे.१८५८ मध्ये ब्रिटीश फौजांशी झालेल्या एका भीषण चकमकीत कुवर सिंह वसावा यांना वीरमरण आले. त्यांना आदिवासी क्रांतीच्या इतिहासात अत्यंत आदराचे स्थान असून, ते 'भिल्ल क्रांती'चे एक तेजस्वी प्रतीक मानले जातात.

४६..कृष्णाजी कर्वे

जन्म: १८८७ (नाशिक जिल्ह्यातील ओझर येथे त्यांचा जन्म झाला होता).

मृत्यू (हुतात्मा दिन): १९ एप्रिल १९१०.

कृष्णाजी गोपाळ कर्वे, जे स्वातंत्र्यलढ्यात 'अण्णा कर्वे' या नावाने ओळखले जात, हे नाशिकमधील 'अभिनव भारत' या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि प्रमुख सदस्य होते. त्यांचा जन्म १८८७ मध्ये झाला. कृष्णाजी कर्वे हे केवळ एक क्रांतिकारी नव्हते, तर ते उच्चशिक्षित असून त्यांनी बी.ए. (B.A.) आणि त्यानंतर वकिलीचे (LL.B.) शिक्षण घेतले होते. नाशिकमध्ये क्रांतिकारकांचे संघटन करण्यात आणि त्यांना वैचारिक दिशा देण्यात

त्यांचा मोठा वाटा होता. अनंत कान्हेरे यांच्यासारख्या तरुण क्रांतिकारकांना शस्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षण देणे आणि त्यांना मानसिकदृष्ट्या तयार करणे, ही जबाबदारी कृष्णाजी कर्वे यांनी अत्यंत समर्थपणे पेलली होती.

नाशिकचे कलेक्टर ए.एम.टी. जॅक्सन याच्या वधाचा जो कट रचला गेला, त्याचे मुख्य सूत्रधार कृष्णाजी कर्वेच होते. बाबाराव सावरकरांना झालेली जन्मठेपेची शिक्षा आणि ब्रिटीश प्रशासनाचा वाढता अन्याय यामुळे त्यांनी जॅक्सनचा वध करण्याचा निर्णय घेतला. २१ डिसेंबर १९०९ रोजी जेव्हा अनंत कान्हेरे यांनी जॅक्सनवर गोळ्या झाडल्या, तेव्हा कृष्णाजी कर्वे आणि विनायक देशपांडे हे तिथेच बॅकअप म्हणून उपस्थित होते. जॅक्सनच्या वधानंतर पोलिसांनी केलेल्या तपासात या संपूर्ण कटाचा पर्दाफाश झाला आणि 'नाशिक षड्यंत्र' खटल्यांतर्गत कृष्णाजी कर्वे यांना अटक करण्यात आली. १९ एप्रिल १९१० रोजी ठाणे येथील कारागृहात अनंत कान्हेरे आणि विनायक देशपांडे यांच्यासोबतच कृष्णाजी कर्वे यांनाही फाशी देण्यात आली.

४७..केसरी सिंह बारहट

जन्म २१ नोव्हेंबर १८७२ देवपुरा, शाहपुरा संस्थान

मृत्यू १४ ऑगस्ट १९४१

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदिप्यमान नक्षत्र आणि राजस्थानातील थोर कवी व स्वातंत्र्यसेनानी होते. त्यांचा जन्म

राजस्थानमधील शाहपुरा संस्थानातील देवपुरा या गावी एका चारण कुटुंबात झाला. त्यांनी आपल्या लेखणीच्या आणि कर्तृत्वाच्या जोरावर संपूर्ण राजस्थानात क्रांतीची ज्योत पेटवली. १९०३ च्या दिल्ली दरबारात जाण्यापासून मेवाडच्या महाराणांना रोखण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले 'चेतावणी रा चूंगट्या' हे १३ सोरठे आजही अजरामर आहेत, ज्यांनी सुप्त असलेल्या राजपुती बाण्याला जागे केले होते.केसरी सिंह यांनी केवळ शब्दांनीच नव्हे, तर कृतीनेही ब्रिटीश सत्तेला आव्हान दिले. त्यांनी 'वीर भारत सभा' या क्रांतिकारी संघटनेची स्थापना करून तरुणांना सशस्त्र क्रांतीसाठी संघटित केले. मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी आपल्या संपूर्ण कुटुंबाचा त्याग केला; त्यांचे पुत्र प्रताप सिंह आणि बंधू जोरावर सिंह यांनीही क्रांतीच्या मार्गावर चालताना प्राणांची आहुती दिली. 'प्रताप चरित्र', 'दुर्गादास चरित्र' आणि 'रूरठी राणी' यांसारख्या वीररसपूर्ण साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या या थोर देशभक्ताचे १४ ऑगस्ट १९४१ रोजी वयाच्या ६९ व्या वर्षी निधन झाले. भारतीय क्रांतिकारी इतिहासात एकाच कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी देशसेवेसाठी बलिदान दिल्याचे हे अत्यंत दुर्मिळ उदाहरण मानले जाते.

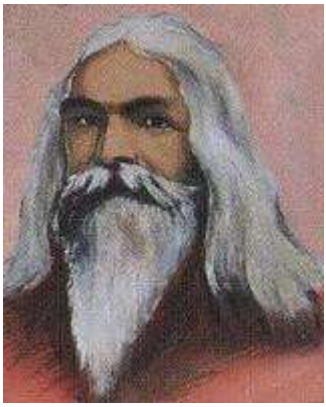

४८..कोमराम भीम

जन्म १९०१ संकेपल्ली, हैदराबाद राज्य, ब्रिटिश भारत (वर्तमान तेलंगाना, भारत)

मौत १९४०जोडघाट, हैदराबाद राज्य, ब्रिटीश भारत

हे तेलंगणमधील 'गोंड' आदिवासी समुदायातील एक महान क्रांतिकारक आणि जननायक होते. हैदराबादच्या निजाम राजवटीच्या दडपशाहीविरुद्ध आणि ब्रिटिशांच्या वनविभागाच्या अन्यायाविरुद्ध त्यांनी पुकारलेला लढा भारतीय इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी दिलेला "जल, जंगल, जमीन" हा नारा आजही आदिवासी हक्कांच्या चळवळीचा मूळ मंत्र मानला जातो.

कोमराम भीम यांचा जन्म आदिलाबाद जिल्ह्यातील संकेपल्ली येथे झाला. त्या काळात निजामाच्या प्रशासनाकडून आणि स्थानिक जमीनदारांकडून आदिवासींची मोठी पिळवणूक केली जात होती. त्यांच्या जमिनी हडपल्या जात होत्या आणि वनांत राहण्यासाठी त्यांच्यावर जाचक कर लादले जात होते. तरुण वयातच भीम यांनी या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यास सुरुवात केली. निजामाच्या सैनिकांशी झालेल्या एका संघर्षानंतर ते

काही काळ आसाममधील चहाच्या मळ्यांत काम करण्यासाठी गेले, जिथे त्यांनी कामगारांचे लढे जवळून पाहिले आणि स्वतःचे संघटन कौशल्य विकसित केले.आदिलाबादला परतल्यानंतर त्यांनी गोंड आणि कोलाम जमातींच्या तरुणांना एकत्र करून एक सशस्त्र फौज उभारली. त्यांनी निजामाच्या राजवटीला कर देण्यास नकार दिला आणि 'जोधेघाट' या डोंगराळ भागातून आपला लढा सुरू ठेवला. त्यांनी गनिमी काव्याचा (Guerrilla Warfare) वापर करून निजामाच्या सैन्याला सळो की पळो करून सोडले. भीम यांची मागणी स्पष्ट होती—आदिवासींना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर, म्हणजेच जल, जंगल आणि जमिनीवर पूर्ण अधिकार असावा.अखेर, ऑक्टोबर १९४० मध्ये एका फितुरीमुळे निजामाच्या सैन्याने जोधेघाटच्या जंगलात कोमराम भीम आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना वेढा घातला. एका भीषण चकमकीत भीम यांना वीरगती प्राप्त झाली. त्यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांचा लढा संपला नाही, तर तो अधिक प्रखर झाला. आजही तेलंगण आणि महाराष्ट्र सीमेवरील आदिवासी भागात कोमराम भीम यांना एका दैवताप्रमाणे पुजले जाते. त्यांच्या बलिदानाचा सन्मान म्हणून तेलंगण सरकारने 'आसिफाबाद' जिल्ह्याचे नाव बदलून 'कोमराम भीम आसिफाबाद' असे केले आहे.

४९..खज्या नाईक

जन्म: यांचा जन्म साधारणपणे १८३० च्या सुमारास झाला असावा असे मानले जाते. त्यांचा जन्म उत्तर महाराष्ट्रातील (खानदेश) एका भिल्ल कुटुंबात झाला होता.

मृत्यू (हुतात्मा): खज्या नाईक यांना २९ ऑक्टोबर १८६० रोजी वीरमरण आले.

हे महाराष्ट्रातील खान्देश प्रांतात १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचे रणशिंग फुंकणारे एक महान क्रांतिकारक आणि भिल्ल समाजाचे वीर नायक होते. त्यांनी सातपुडा आणि सातमाळा पर्वतरांगांच्या दुर्गम भागात ब्रिटिशांविरुद्ध अभूतपूर्व सशस्त्र लढा दिला.

खज्या नाईक सुरुवातीला ब्रिटिशांच्या पोलीस दलात नोकरीला होते. मात्र, ब्रिटिशांची अन्यायकारक नीती आणि भारतीयांची होणारी पिळवणूक पाहून त्यांनी १८५१ च्या सुमारास नोकरी सोडून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे ठरवले. १८५७ चा उठाव सुरू झाल्यावर त्यांनी आपले मेहुणे भीमा नाईक यांच्या सोबतीने खान्देशात भिल्लांचे मोठे संघटन

उभे केले. त्यांनी सातपुड्याच्या जंगलात आपले मुख्यालय बनवून ब्रिटिशांच्या सत्तेला आव्हान दिले.

११ एप्रिल १८५८ रोजी झालेली 'अंबापाणीची लढाई' हा खज्या नाईक यांच्या आयुष्यातील सर्वात मोठा संघर्ष होता. या लढाईत खज्या नाईक आणि भीमा नाईक यांच्या नेतृत्वाखालील सुमारे ३००० भिल्ल सैनिकांनी कॅप्टन इव्हान्सच्या ब्रिटीश फौजेला निकराची झुंज दिली. आधुनिक बंदुका नसतानाही त्यांनी केवळ धनुष्यबाण आणि गोफणीच्या जोरावर ब्रिटिशांना जेरीस आणले होते. या युद्धात अनेक स्त्रियांनीही पराक्रम गाजवला होता.

ब्रिटिशांनी हे बंड मोडून काढण्यासाठी 'गनिमी काव्याने' लढणाऱ्या भिल्लांना पकडण्यासाठी मोठी लष्करी मोहीम राबवली. अखेर, १८६० मध्ये एका फितुरीमुळे खज्या नाईक ब्रिटिशांच्या हाती लागले. त्यांना पकडल्यानंतर त्यांची हत्या करण्यात आली. त्यांच्या बलिदानामुळे खान्देशातील आदिवासींमध्ये राष्ट्रवादाची ठिणगी पडली. आजही खान्देशातील लोकगीतांमध्ये खज्या नाईक आणि भीमा नाईक यांच्या शौर्याचे पोवाडे गायले जातात.

५०..खंडेराव साठे

जन्म १८७५ (अंदाजे)

मृत्यू १९३५ (अंदाजे

खंडेराव साठे हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील दक्षिण महाराष्ट्रातील एक अत्यंत धाडसी आणि महत्त्वाचे क्रांतीकारक होते. खंडेराव साठे हे प्रामुख्याने मिरज आणि कोल्हापूर परिसरातील उठावाचे प्रमुख संघटक मानले जातात. १८५७ च्या क्रांतीची ठिणगी जेव्हा उत्तर भारतात पडली, तेव्हा त्याचे पडसाद दक्षिण महाराष्ट्रात उमटवण्यात खंडेराव साठे यांचा मोठा वाटा होता. ते मिरज संस्थानातील पटवर्धन सरकारांचे निष्ठावंत होते, परंतु देशप्रेमापोटी त्यांनी इंग्रजांच्या अन्यायी सत्तेविरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले. त्यांनी सातारा, बेळगाव आणि धारवाड या भागातील क्रांतिकारकांशी गुप्त संपर्क प्रस्थापित करून इंग्रजी फौजेवर हल्ला करण्याची योजना आखली होती.

त्यांच्या क्रांतिकारी कार्याचा मुख्य भाग म्हणजे त्यांनी जमवलेली सशस्त्र फौज आणि केलेली गुप्त खलबते. कोल्हापूरच्या २७ व्या पलटणीने जेव्हा उठाव केला, तेव्हा त्यांना खंडेराव साठे यांनी रसद आणि माहिती पुरवण्याचे काम केले होते. ब्रिटीश अधिकारी जेकब याने जेव्हा या भागातील उठाव दडपण्यास सुरुवात केली, तेव्हा खंडेराव साठे यांनी अत्यंत गनिमी काव्याने इंग्रजांना झुंजवले. मात्र, अखेरच्या टप्प्यात पुरेशा पाठबळाअभावी आणि ब्रिटीशांच्या अफाट लष्करी शक्तीमुळे त्यांचा लढा मर्यादित राहिला. तरीही, १८५७ च्या संग्रामात महाराष्ट्रातून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणाऱ्या वीर योद्ध्यांमध्ये खंडेराव साठे यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

५१..खुदिराम बोस

जन्म: ३ डिसेंबर १८८९ (हबीबपूर, मिदनापूर, बंगाल)

बलिदान (फाशी): ११ ऑगस्ट १९०८ (मुझफ्फरपूर तुरुंग)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात तरुण हुतात्मा म्हणून ओळखले जाणारे खुदिराम बोस हे बंगालमधील मिदनापूर जिल्ह्यातील हबीबपूर गावचे सुपुत्र होते. लहानपणापासूनच प्रखर देशभक्तीने प्रेरित झालेल्या खुदिराम यांनी १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीनंतर 'युगांतर' या क्रांतिकारी संघटनेत प्रवेश केला. ब्रिटीश अधिकारी किंग्सफोर्ड याच्या जुलमी राजवटीचा अंत करण्यासाठी त्यांनी ३० एप्रिल १९०८ रोजी मुझफ्फरपूर येथे त्याच्या बग्गीवर बॉम्ब फेकला. मात्र, या हल्ल्यात चुकून दोन युरोपियन महिलांचा मृत्यू झाला आणि खुदिराम यांना अटक करण्यात आली. अटकेनंतरही त्यांच्या चेहऱ्यावर किंचितही भीती नव्हती; उलट, ११ ऑगस्ट १९०८ रोजी हातात 'भगवद्गीता' घेऊन आणि 'वंदे मातरम्'चा जयघोष करत ते हसत-हसत फाशीच्या खांबावर चढले. वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांनी दिलेल्या या बलिदानाने संपूर्ण देशातील तरुणांमध्ये क्रांतीची अभूतपूर्व लाट निर्माण केली. खुदिराम बोस हे भारतीय

स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात तरुण हुतात्मा मानले जातात. वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांनी देशासाठी बलिदान दिले. ३० एप्रिल १९०८ रोजी त्यांनी प्रफुल्ल चाकी यांच्यासह मुझफ्फरपूर येथे अत्याचारी न्यायाधीश किंग्सफोर्ड याच्या बग्गीवर बॉम्ब फेकला. दुर्दैवाने या हल्ल्यात किंग्सफोर्ड वाचला, मात्र दोन युरोपियन महिलांचा मृत्यू झाला. या घटनेनंतर खुदिराम यांना अटक करण्यात आली. ११ ऑगस्ट १९०८ रोजी हातात 'श्रीमद्भगवद्गीता' घेऊन हसतमुखाने ते फाशीच्या खांबावर चढले. त्यांच्या बलिदानाने संपूर्ण देशात क्रांतीची लाट उसळली होती.

५२..गणेश घोष

जन्म: २२ जून १९०० (चितगाव)

मृत्यू: १६ ऑक्टोबर १९९४ (कलकत्ता)

हे चितगाव शस्त्रगार हल्ल्यातील (Chittagong Armoury Raid) एक अत्यंत धडाडीचे आणि निष्ठावान क्रांतिकारक होते. 'मास्टरदा' सूर्य सेन यांच्या अत्यंत विश्वासू सहकाऱ्यांपैकी ते एक असून त्यांनी सशस्त्र क्रांतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती.

सूर्य सेन यांनी जेव्हा चितगावमधील ब्रिटीश सत्तेला आव्हान देण्याची योजना आखली, तेव्हा त्या लष्करी गटाचे नेतृत्व करणाऱ्या प्रमुख नेत्यांमध्ये गणेश घोष यांचा समावेश होता. १८ एप्रिल १९३० च्या रात्री झालेल्या हल्ल्यात त्यांनी एका तुकडीचे नेतृत्व करत ब्रिटीशांच्या पोलीस शस्त्रागारावर (Police Armoury) यशस्वी कब्जा मिळवला. ब्रिटीशांच्या टेलिफोन आणि टेलिग्राफ यंत्रणा खंडित करण्यातही त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली, ज्यामुळे चितगावचा संपर्क काही काळासाठी उर्वरित जगापासून तुटला होता.हल्ल्यानंतर जेव्हा क्रांतिकारक जलालाबाद टेकडीवर जमा झाले, तेव्हा २२ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या भीषण लढाईत गणेश घोष यांनी असीम धैर्याने शत्रूचा मुकाबला केला. ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या या असमान लढाईनंतर, सूर्य सेन यांच्या आदेशानुसार ते आपल्या काही सहकाऱ्यांसह कलकत्त्याला निसटले. मात्र, तिथे गेल्यावर एका गुप्त माहितीच्या आधारे चन्दननगर येथे ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांना वेढले. तिथे झालेल्या चकमकीनंतर गणेश घोष यांना अटक करण्यात आली.गणेश घोष यांच्यावर ऐतिहासिक 'चितगाव कट खटल्या'त (Chittagong Armoury Raid Case) खटला चालवण्यात आला आणि त्यांना जन्मठेपेची (काळ्या पाण्याची) शिक्षा सुनावण्यात आली. त्यांना अंदमानच्या कुप्रसिद्ध 'सेल्युलर जेल'मध्ये पाठवण्यात आले. तुरुंगात असताना त्यांचा संपर्क कम्युन्स्टि विचारसरणीशी आला. १९४६ मध्ये त्यांची सुटका झाली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी पश्चिम बंगालमध्ये सक्रिय राजकारण केले आणि ते विधानसभेचे सदस्य

(MLA) तसेच लोकसभेचे खासदार (MP) म्हणूनही निवडून आले होते. अंदमानच्या 'सेल्युलर जेल'मधील काळ हा गणेश घोष आणि त्यांच्या क्रांतिकारी सहकाऱ्यांसाठी केवळ शिक्षेचा काळ नव्हता, तर तो अन्यायाविरुद्धच्या संघर्षाचा एक नवीन अध्याय होता. या तुरुंगात राजकीय कैद्यांना (Political Prisoners) मिळणाऱ्या अमानवीय वागणुकीविरुद्ध त्यांनी पुकारलेल्या ऐतिहासिक उपोषणाबद्दलची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

१९३० च्या दशकात अंदमानच्या तुरुंगात भारतीय क्रांतिकारकांना अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे अन्न दिले जाई, पिण्याच्या पाण्याची टंचाई असे आणि त्यांना कोलू ओढण्यासारखी कष्टाची कामे सक्तीने करावी लागत. या छळाविरुद्ध आणि क्रांतिकारकांना 'राजकीय कैदी' म्हणून दर्जा मिळावा, या प्रमुख मागणीसाठी १९३३ आणि १९३७ मध्ये मोठी उपोषणे झाली. गणेश घोष यांनी या उपोषणांचे नेतृत्व करण्यात आणि कैद्यांमध्ये एकता टिकवून ठेवण्यात मोलाची भूमिका बजावली होती.

१९३३ च्या उपोषणावेळी परिस्थिती अत्यंत गंभीर झाली होती. ब्रिटीश अधिकारी बळजबरीने कैद्यांच्या नाकातून नळी वाटे दूध घालण्याचा प्रयत्न करत असत. या प्रक्रियेत महावीर सिंग, मोहित मैत्र आणि मोहन किशोर नामदास या तीन क्रांतिकारकांचा मृत्यू झाला, ज्यामुळे संपूर्ण भारतात संतापाची लाट उसळली. गणेश घोष यांनी या कठीण काळातही आपला निर्धार ढळू दिला नाही. त्यांनी तुरुंगातील इतर

कैद्यांना संघटित केले आणि बाहेरच्या जगाला तुरुंगातील अत्याचाराची माहिती पोहचवण्याचे धाडस

दाखवले.

१९३७ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या मोठ्या उपोषणाने ब्रिटीश सरकारला हादरवून सोडले. या उपोषणात गणेश घोष यांच्यासह शेकडो क्रांतिकारकांनी सहभाग घेतला होता. या आंदोलनाला महात्मा गांधी आणि रवींद्रनाथ टागोर यांनीही पाठिंबा दिला. अखेर, वाढत्या जनरेट्यामुळे आणि क्रांतिकारकांच्या अतूट निर्धारापुढे झुकून ब्रिटीश सरकारला कैद्यांच्या मागण्या मान्य कराव्या लागल्या. या यशस्वी लढ्यानंतरच अंदमानमधील राजकीय कैद्यांना भारतात परत आणण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. गणेश घोष यांचे हे योगदान केवळ एका क्रांतिकारकाचे नसून ते मानवी हक्कांच्या रक्षकाचेही होते.

५३..गणेश दामोदर (बाबाराव) सावरकर

जन्म १३ जून १८७९ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील भगूर

मृत्यू१६ मार्च १९४५ रोजी सांगली

गणेश दामोदर सावरकर, जे 'बाबाराव' या नावाने ओळखले जातात, हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर क्रांतिकारक

आणि प्रखर राष्ट्रभक्त होते. त्यांचा जन्म १३ जून १८७९ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील भगूर येथे झाला. विनायक दामोदर सावरकर (स्वातंत्र्यवीर सावरकर) यांचे ते थोरले बंधू होते. त्यांनी 'मित्रमेळा' आणि नंतर 'अभिनव भारत' या क्रांतिकारी संघटनांच्या स्थापनेत आणि विस्तारात पायाभरणीचे काम केले. बाबाराव हे केवळ प्रत्यक्ष क्रांतीतच नव्हे, तर वैचारिक क्रांतीतही अग्रेसर होते. त्यांनी राष्ट्रभक्तीपर कविता आणि साहित्याच्या माध्यमातून तरुणांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध असंतोष निर्माण केला.

१९०९ मध्ये ब्रिटिश सरकारने त्यांच्यावर 'राजद्रोहाचा' खटला चालवून त्यांना जन्मठेपेची आणि अंदमानच्या काळ्या पाण्याची शिक्षा सुनावली. अंदमानमधील सेल्युलर जेलमध्ये त्यांनी अनेक वर्षे अमानुष छळ सहन केला, मात्र त्यांची मातृभूमीवरील निष्ठा यत्किंचितही ढळली नाही. १९२१ मध्ये त्यांची अंदमानमधून सुटका झाली आणि त्यानंतर त्यांना भारतातील विविध तुरुंगांत ठेवण्यात आले. प्रकृती खालावल्यामुळे १९२२ मध्ये त्यांची सुटका करण्यात आली. त्यानंतरही त्यांनी 'हिंदू संघटन' आणि सामाजिक कार्यात स्वतःला झोकून दिले. 'राष्ट्र मीमांसा' सारख्या ग्रंथांतून त्यांनी आपले राजकीय विचार मांडले. अंदमानमधील छळामुळे जर्जर झालेल्या प्रकृतीशी झुंज देत, १६ मार्च १९४५ रोजी सांगली येथे या महान क्रांतिकारकाचे निधन झाले.

५४..गंगा नारायण सिंह

जन्म २५ एप्रिल १७९० बांधदिह

मृत्यू ७ फेब्रुवारी १८३३ (वय ४२)खरसावन, ब्रिटिश भारत

गंगा नारायण सिंह आणि त्यांनी पुकारलेला 'भूमिज विद्रोह' हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी संघर्षाचा एक देदिप्यमान अध्याय आहे. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने छोटा नागपूर आणि जंगल महाल क्षेत्रात आपला विस्तार करण्यास सुरुवात केली. यावेळी त्यांनी स्थानिक वतनदारी पद्धतीत हस्तक्षेप करून 'दरोगा' सारख्या नव्या पोलीस यंत्रणा आणि अन्यायकारक महसूल कायदे लादले. बाधभूमचे वारसदार असलेल्या गंगा नारायण सिंह यांनी या शोषणाविरुद्ध कंबर कसली. मे १८३२ मध्ये त्यांनी ब्रिटीश धार्जिण्या दिवाणाची हत्या करून विद्रोहाचे रणशिंग फुंकले, ज्याला इतिहासकार 'गंगा नारायणचा हंगामा' म्हणून ओळखतात.

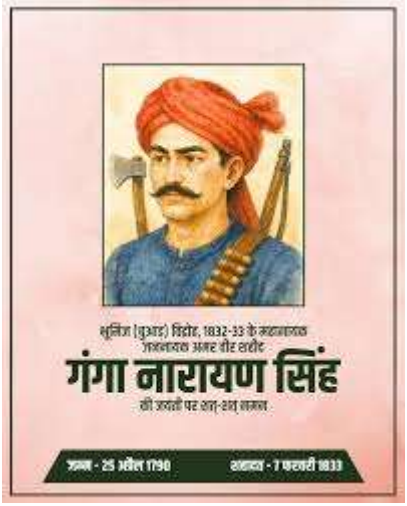

गंगा नारायण यांनी केवळ वैयक्तिक हक्कासाठी हा लढा दिला नाही, तर त्यांनी स्थानिक भूमिज, घाटवाल आणि पाइक समुदायाला एकत्र

करून ब्रिटिशांच्या नाकी नऊ आणले. त्यांनी गनिमी काव्याचा वापर करून ब्रिटीश छावण्या आणि कचऱ्यांवर हल्ले चढवले. हा उठाव इतका तीव्र होता की, बाधभूम, मानभूम आणि धलभूम यांसारख्या मोठ्या क्षेत्रांत ब्रिटीश प्रशासनाची पकड ढिली झाली होती. घनदाट जंगलांचा आधार घेऊन लढणाऱ्या या जननायकाला पकडणे इंग्रजांना अशक्य झाले होते. अखेरीस, ७ फेब्रुवारी १८३३ रोजी खरसावाच्या ठाकुराविरुद्ध लढताना त्यांना वीरमरण आले. ब्रिटिशांनी त्यांच्या मृतदेहाची केलेली विटंबना हे त्यांच्यातील भीतीचे प्रतीक होते. आजही झारखंड आणि पश्चिम बंगालमधील लोकगीतांतून गंगा नारायण सिंह यांचे शौर्य आणि बलिदानाचा वारसा जिवंत आहे.

५५..गयाप्रसाद कटियार

जन्म २० जून १९०० जगदीशपूर, कानपूर संयुक्त प्रांत, ब्रिटिश भारत (सध्याचे जगदीशपूर, शिवराजपूर, कानपूर नगर, उत्तर प्रदेश)

मृत्यू १० फेब्रुवारी १९९३ (वय ९२)दिल्ली, भारत

क्रांतीकारक गयाप्रसाद कटियार हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या संघटनेचे एक अत्यंत महत्त्वाचे सदस्य आणि भगतसिंगांचे विश्वासू सहकारी होते. उत्तर प्रदेशातील कानपूर जिल्ह्याचे रहिवासी असलेल्या

गयाप्रसाद यांनी पेशाने डॉक्टर असूनही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला. क्रांतीकारक चळवळीत ते 'डॉक्टर' या नावानेच प्रसिद्ध होते.क्रांतीकारक गयाप्रसाद हे भारतीय सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासातील एक समर्पित व्यक्तिमत्त्व होते. चंद्रशेखर आझाद आणि भगतसिंग यांच्या नेतृत्वाखालील 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन'मध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. विशेषतः क्रांतीकारकांसाठी गुप्त बॉम्ब कारखाने चालवण्यामध्ये त्यांचा मोठा वाटा होता. त्यांनी फिरोजपूर आणि सहारनपूर येथे संघटनात्मक कार्यासाठी महत्त्वाची ठिकाणे स्थापन करण्यात मदत केली. लाहोर कट खटल्याच्या संदर्भात त्यांना ब्रिटीश सरकारने अटक केली आणि त्यानंतर त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये जन्मठेपेची (काळे पाणी) शिक्षा सुनावण्यात आली.तुरुंगात असतानाही गयाप्रसाद यांनी आपला लढा सुरूच ठेवला. राजकीय कैद्यांना मिळणाऱ्या अयोग्य वागणुकीविरुद्ध त्यांनी भगतसिंग आणि इतर सहकाऱ्यांसोबत मिळून अनेक दिवस ऐतिहासिक उपोषण केले. त्यांच्या या संघर्षामुळे ब्रिटीश प्रशासनाला कैद्यांच्या हक्कांचा विचार करणे भाग पडले. १९३७ मध्ये त्यांची अंदमानमधून सुटका झाली असली तरी, त्यांना पुन्हा नजरकैदेत आणि तुरुंगात टाकण्यात आले. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य देशासाठी आणि क्रांतीकारक विचारांच्या प्रसारासाठी वेचले. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांच्या या अतुलनीय त्यागामुळे त्यांचे नाव 'क्रांतीकारक कोशात' अत्यंत सन्मानाने घेतले जाते

५६..गुरू रामसिंग कुक्का

जन्म: ३ फेब्रुवारी १८१६

-मृत्यू: १८ जानेवारी १८८५

हे पंजाबमधील 'नामधारी' किंवा 'कुक्का' चळवळीचे संस्थापक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आद्य क्रांतीकारकांपैकी एक होते. त्यांचा जन्म लुधियाना जिल्ह्यातील 'भैणी साहिब' या गावी झाला. त्यांनी ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध केवळ सशस्त्र लढाच दिला नाही, तर 'असहकार' (Non-cooperation) आणि 'स्वदेशी' या संकल्पना महात्मा गांधींच्या आधी अनेक दशके प्रत्यक्षात राबवून ब्रिटीश सत्तेचा पाया हादरवून सोडला.

गुरू रामसिंग यांनी आपल्या अनुयायांना (कुक्का) ब्रिटीश शिक्षण संस्था, न्यायालये आणि परदेशी कापडावर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले होते. त्यांनी स्वतःची टपाल व्यवस्था सुरू केली होती, जेणेकरून ब्रिटीश गुप्तहेरांना त्यांच्या हालचाली समजणार नाहीत. त्यांच्या चळवळीचा मुख्य उद्देश धार्मिक सुधारणांसोबतच गोवंश हत्या रोखणे आणि ब्रिटीशांना भारतातून हाकलून लावणे हा होता. १८७२ मध्ये मालेरकोटला येथे झालेल्या संघर्षात त्यांच्या ६६ अनुयायांना ब्रिटीशांनी तोफेच्या तोंडी देऊन शहीद केले. या घटनेनंतर ब्रिटीश

सरकारने गुरू रामसिंग यांना अटक करून ब्रह्मदेशातील (म्यानमार) रंगून येथे हद्दपार केले.

हद्दपारीच्या काळातही त्यांनी पत्रांच्या माध्यमातून आपल्या अनुयायांशी संपर्क टिकवून ठेवला आणि स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवली. १८ जानेवारी १८८५ रोजी रंगूनमध्येच त्यांचे निधन झाले. त्यांनी दिलेला स्वदेशीचा मंत्र आणि ब्रिटीशांविरुद्धचा प्रखर विरोध पुढे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यासाठी दिशादर्शक ठरला. नामधारी शिखांसाठी ते आजही एक महान आध्यात्मिक आणि राष्ट्रीय प्रेरणास्थान आहेत.

५७..गुरुबक्षसिंग धिल्लन

जन्म १८ मार्च १९१४

मृत्यू ६ फेब्रुवारी २००६

क्रांतीकारक गुरुबक्षसिंग धिल्लन हे आझाद हिंद फौजेतील (INA) एक अत्यंत धैर्यवान आणि शिस्तबद्ध लष्करी अधिकारी होते. 'लाल किल्ला खटल्या'तील तीन प्रमुख नायकांपैकी ते एक असून, त्यांच्या शौर्याने आणि वक्तृत्वाने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात एक नवा प्राण फुंकला होता.

गुरुबक्षसिंग धिल्लन यांचा जन्म १८ मार्च १९१४ रोजी पंजाबमधील तरनतारन जिल्ह्यात झाला. ब्रिटीश भारतीय सैन्यात भरती

झाल्यानंतर, दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात त्यांची नियुक्ती आग्नेय आशियात करण्यात आली होती. सिंगापूरच्या पाडावानंतर ते आझाद हिंद फौजेत सामील झाले आणि त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नेतृत्व स्वीकारले. नेताजींनी त्यांच्यातील लष्करी चातुर्य ओळखून त्यांना 'नेहरू रेजिमेंट'चे कमान्डर म्हणून नियुक्त केले होते. १९४५ मध्ये ब्रह्मदेशातील (म्यानमार) इरावती नदीच्या काठावर झालेल्या लढाईत धिल्लन यांनी आपल्या तुकडीसह ब्रिटीश सैन्याला निकराची झुंज दिली होती. अत्यंत मर्यादित संसाधने आणि प्रतिकूल परिस्थिती असतानाही त्यांनी दाखवलेली युद्धनीती आजही लष्करी अभ्यासात महत्त्वाची मानली जाते.आझाद हिंद फौजेच्या पराभवानंतर ब्रिटीशांनी त्यांच्यावर शहनवाज खान आणि प्रेम कुमार सहगल यांच्यासह दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात खटला भरला. या खटल्यादरम्यान धिल्लन यांनी दिलेली उत्तरे आणि त्यांचे राष्ट्रप्रेम पाहून संपूर्ण देश भारावून गेला होता. या खटल्याने भारतात हिंदू, मुस्लिम आणि शीख ऐक्याची एक अभूतपूर्व लाट निर्माण केली, जिने ब्रिटीश साम्राज्याचा पाया कमकुवत केला. जनतेच्या प्रचंड दबावामुळे त्यांची सुटका करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी आपले जीवन मध्य प्रदेशातील शिवपुरी येथे शेती आणि समाजसेवेत व्यतीत केले. भारत सरकारने त्यांना २००५ मध्ये 'पद्मभूषण' पुरस्काराने सन्मानित केले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त गुरुबक्षसिंग धिल्लन यांचे नाव एका अशा झुंजार योद्ध्याच्या रूपात घेतले जाते, ज्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत 'जय हिंद'चा मंत्र जपला.

५८..गोपाळराव पटवर्धन (मिरजकर)

जन्म: १८२१ (अंदाजे)

मृत्यू: १८७५ (अंदाजे)

गोपाळराव पटवर्धन (मिरजकर) हे १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धात दक्षिण महाराष्ट्रातील उठावाचे एक प्रमुख सूत्रधार आणि ध्येयवादी नेतृत्व होते. मिरज संस्थानाच्या राजघराण्याशी संबंधित असलेल्या गोपाळरावांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला होता. त्यांनी सातारा, कोल्हापूर, बेळगाव आणि धारवाड या भागातील स्थानिक संस्थानिक व देशप्रेमींना एकत्र करून ब्रिटिशांविरुद्ध एक मजबूत आघाडी उभी करण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः नारगुंदचे संस्थानिक बाबासाहेब भावे यांच्याशी त्यांचे घनिष्ठ संबंध होते आणि त्यांनी इंग्रजांविरुद्धच्या उठावात त्यांना सक्रिय लष्करी व धोरणात्मक साथ दिली होती.१८५७ च्या संघर्षात जेव्हा इंग्रजांनी 'दत्तक विधान' नामंजूर करून अनेक संस्थाने खालसा करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा गोपाळरावांनी केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी नव्हे, तर स्वराज्य आणि स्वधर्माच्या रक्षणासाठी शस्त्र उपसले. त्यांनी अत्यंत गुप्तपणे क्रांतिकारकांची जाळी विणली होती आणि अहोरात्र खलबते करून इंग्रजी फौजेला शह देण्याची योजना आखली होती. मात्र, दुर्दैवाने फितुरी आणि संसाधनांच्या कमतरतेमुळे

हा उठाव दडपला गेला. ब्रिटीश अधिकारी जेकब याने या भागातील उठाव चिरडून टाकण्यासाठी कठोर पावले उचलली, तरीही गोपाळराव पटवर्धन यांनी दाखवलेले शौर्य आणि त्यांनी दिलेला लढा हा महाराष्ट्राच्या क्रांतिकारी इतिहासातील एक प्रेरणादायी अध्याय मानला जातो.

५९..गोपी मोहन साह: एका चुकीच्या लक्ष्यामुळे फासावर गेलेला निधड्या छातीचा वीर

जन्म: १९०६ (हुगळी, बंगाल)

मृत्यू (फाशी): १ मार्च १९२४

जे इतिहासात गोपीनाथ साह या नावाने अधिक प्रसिद्ध आहेत, हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीतील एक अत्यंत तरुण आणि धडाडीचे क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म हुगळी जिल्ह्यातील शिरोमणीपूर येथे झाला. शालेय जीवनापासूनच ते क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले होते आणि त्यांनी 'युगांतर' या संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले होते. ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध काहीतरी मोठे पाऊल उचलण्याची त्यांची तीव्र इच्छा होती.

१९२४ मध्ये त्यांनी कलकत्ता पोलीस आयुक्त चार्ल्स टेगार्ट याला ठार मारण्याची योजना आखली. टेगार्ट हा क्रांतिकारकांसाठी अत्यंत क्रूर

आणि धोकादायक अधिकारी मानला जात असे. १२ जानेवारी १९२४ रोजी कलकत्त्याच्या चौरंगी रोडवर गोपीनाथ यांनी टेगार्ट समजून एका व्यक्तीवर गोळ्या झाडल्या. मात्र, दुर्दैवाने तो टेगार्ट नसून अर्नेस्ट डे हा एक निष्पाप गोरा व्यापारी होता. या चुकीच्या ओळखीमुळे एक मोठी दुर्घटना घडली, परंतु गोपीनाथ यांनी तिथून पळून न जाता धीरोदात्तपणे अटकेला सामोरे जाणे पसंत केले.

न्यायालयात खटला चालवताना त्यांनी अत्यंत निर्भीडपणे आपली बाजू मांडली. "मी टेगार्टला मारण्यासाठी आलो होतो आणि माझा हेतू देशाच्या शत्रूला संपवणे हाच होता," असे त्यांनी ठामपणे सांगितले. या साहसी कृत्यासाठी त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. १ मार्च १९२४ रोजी अलीपूर मध्यवर्ती कारागृहात वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी गोपीनाथ साह हसतमुखाने फासावर चढले. त्यांच्या बलिदानाने बंगालमध्ये पुन्हा एकदा सशस्त्र क्रांतीची लाट उसळली आणि पुढे अनेक तरुणांनी टेगार्टला लक्ष्य करण्याचे प्रयत्न केले.

६०..गोविंद गुरू (गोविंदगिरी)

जन्म १८५८८ बांसिया, डूंगरपुर राज्य आता राजस्थान

मृत्यू ३० ऑक्टोबर १९३१ (उम्र ७२-७३ वर्ष)लिंबडी जवळ कम्बोई आता दाहोद जिल्हा गुजरात

हे राजस्थान आणि गुजरातच्या सीमावर्ती भागातील भिल्ल आदिवासी समाजाचे महान धर्मसुधारक, लोकनेते आणि सशस्त्र

क्रांतीचे प्रणेते होते. १८५७ च्या उठावानंतर आदिवासींना संघटित करून ब्रिटीश सत्तेला आव्हान देणाऱ्या प्रमुख नायकांमध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. गोविंद गुरू यांचा जन्म २० डिसेंबर १८५८ रोजी राजस्थानच्या डुंगरपूर जिल्ह्यातील बासिया या गावी एका बंजारा कुटुंबात झाला. त्यांनी भिल्ल समाजात पसरलेल्या कुप्रथा दूर करण्यासाठी आणि त्यांना स्वाभिमानाने जगण्यासाठी 'सम्प सभा' (१८८३) नावाची संस्था स्थापन केली. त्यांच्या 'भगत' चळवळीमुळे आदिवासी समाज संघटित झाला, ज्यामुळे ब्रिटीश आणि स्थानिक संस्थानिक धास्तावले. १७ नोव्हेंबर १९१३ रोजी मानगडच्या टेकडीवर (Mangarh Hills) हजारो भिल्ल समाज बांधव जमले असताना ब्रिटीश सैन्याने त्यांच्यावर अमानुष गोळीबार केला, ज्याला 'राजस्थानचे जलियनवाला बाग' म्हटले जाते. या नरसंहारात सुमारे १५०० आदिवासी शहीद झाले. गोविंद गुरू यांना अटक करून जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली, मात्र नंतर ती कमी करण्यात आली. कारावासातून सुटल्यानंतरही त्यांनी आपले समाजसुधारणेचे कार्य सुरूच ठेवले. या महान क्रांतीकारकाचे आणि समाजसुधारकाचे निधन ३० ऑक्टोबर १९३१ रोजी झाले.

६१..गोविंद महतो

जन्म: १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस (सिंहभूम परिसर, झारखंड).

मृत्यू: १८५८ च्या सुमारास.

गोविंद महतो हे १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्यसमरातील छोटानागपूर (सध्याचा झारखंड) परिसरातील एक अत्यंत निष्ठावान आणि शूर क्रांतिकारक होते. त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध झालेल्या या पहिल्या मोठ्या सशस्त्र उठावात सक्रिय सहभाग घेतला होता. झारखंडमधील सिंहभूम आणि पलामू जिल्ह्यांमध्ये ब्रिटिशांच्या अन्यायकारक धोरणांविरुद्ध आणि जमीन बळकावण्याच्या वृत्तीविरुद्ध स्थानिक आदिवासी आणि महतो समुदायाला एकत्र करण्यात त्यांची भूमिका मोलाची होती.

गोविंद महतो हे पोराहाटचे राजा अर्जुन सिंह यांचे खंदे समर्थक आणि विश्वासू सेनापतींपैकी एक होते. १८५७ मध्ये जेव्हा दानापूर आणि रांची येथील सैनिकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड केले, तेव्हा गोविंद महतो यांनी त्या सैनिकांना साथ दिली आणि ब्रिटीश फौजांच्या नाकी नऊ आणले. त्यांनी चाईबासा येथील सरकारी तिजोरी लुटणे आणि ब्रिटीश छावण्यांवर गनिमी काव्याने हल्ले चढवणे यांसारख्या धाडसी मोहिमांचे नेतृत्व केले. ब्रिटीश अधिकारी कॅप्टन डॅल्टन याने या उठावाचा बीमोड करण्यासाठी मोठी फौज पाठवली होती, परंतु गोविंद महतो यांनी दुर्गम डोंगराळ भागाचा फायदा घेत बराच काळ लढा चालू ठेवला.१८५८ मध्ये ब्रिटीश फौजांशी झालेल्या एका भीषण संघर्षात

त्यांना अटक करण्यात आली. ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला चालवून त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली. त्यांना चाईबासा येथे सार्वजनिकरीत्या फाशी देण्यात आली. त्यांच्या या बलिदानामुळे छोटानागपूर परिसरातील जनतेमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध तीव्र असंतोष निर्माण झाला आणि क्रांतीची मशाल अधिक प्रज्वलित झाली.

६२..चंद्रमा सिंग

जन्म: १८९० (अंदाजे)

मृत्यू: २९ मे १९३३

चंद्रमा सिंग हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील बिहारमधील एक अत्यंत धाडसी आणि निष्ठावान सशस्त्र क्रांतीकारक होते. त्यांचा जन्म बिहारच्या सारण जिल्ह्यातील एका शेतकरी कुटुंबात झाला होता. तरुण वयातच ते हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) या क्रांतीकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले आणि त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वात थरारक आणि ऐतिहासिक घटना म्हणजे वैकुंठ शुक्ला यांच्यासोबत मिळून केलेला फणिंद्रनाथ घोषचा वध. लाहोर कट खटल्यात फणिंद्रनाथ घोषने फितुरी करून भगतसिंग, राजगुरू आणि सुखदेव यांच्याविरुद्ध साक्ष दिली होती, ज्यामुळे या थोर क्रांतीकारकांना फाशी झाली. या विश्वासघाताचा

बदला घेण्यासाठी चंद्रमा सिंग आणि वैकुंठ शुक्ला यांनी ९ नोव्हेंबर १९३२ रोजी बेतिया (बिहार) येथे फणिंद्रनाथ घोषवर प्राणघातक हल्ला केला. या हल्ल्यात घोषचा मृत्यू झाला आणि क्रांतीकारकांनी आपल्या हुतात्मा झालेल्या नेत्यांचा सूड पूर्ण केला.

या घटनेनंतर ब्रिटीश पोलिसांनी चंद्रमा सिंग आणि वैकुंठ शुक्ला यांच्यावर मोठ्या प्रमाणावर शोधमोहीम राबवली. हत्येचा आणि राजद्रोहाचा खटला चालवल्यानंतर, वैकुंठ शुक्ला यांना फाशीची शिक्षा झाली, तर चंद्रमा सिंग यांना दहा वर्षांच्या सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली. त्यांनी अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळे पाणी) आपली ही शिक्षा भोगली. तुरुंगातील अमानवीय छळ सोसूनही त्यांची देशभक्ती कमी झाली नाही.

तुरुंगातून सुटल्यानंतरही त्यांनी आपले देशकार्य सुरूच ठेवले. भारतीय क्रांतीकारी चळवळीच्या इतिहासात फितुरांना धडा शिकवणारा आणि आपल्या सहकाऱ्यांप्रती निष्ठा जपणारा एक धडाडीचा योद्धा म्हणून चंद्रमा सिंग यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

६३..चंद्रशेखर आझाद

जन्म:

चंद्रशेखर आझाद यांचा जन्म २३ जुलै १९०६ रोजी झाला. त्यांचे जन्मस्थान मध्य प्रदेशातील झाबुआ जिल्ह्यातील (सध्याचा अलीराजपूर जिल्हा) भाबरा हे गाव आहे. त्यांचे पूर्ण नाव चंद्रशेखर सीताराम तिवारी असे होते.

मृत्यू (बलिदान):

त्यांनी २७ फेब्रुवारी १९३१ रोजी मातृभूमीसाठी सर्वोच्च बलिदान दिले. अलाहाबाद (प्रयागराज) येथील अल्फ्रेड पार्कमध्ये ब्रिटीश पोलिसांशी एकट्याने झुंज देताना, शेवटची गोळी उरली असता त्यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली. "मी आझाद होतो आणि आझादच राहीन," ही आपली प्रतिज्ञा त्यांनी प्राण देऊन पाळली.

चंद्रशेखर आझाद हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक असे नाव आहे, ज्यांच्या स्मरणाने आजही अंगावर रोमांच उभे राहतात. त्यांचा जन्म २३ जुलै १९०६ रोजी मध्य प्रदेशातील भाबरा या गावी झाला. लहानपणापासूनच अन्यायाविरुद्ध लढण्याची वृत्ती त्यांच्यात होती. वयाच्या अवघ्या १५ व्या वर्षी असहकार आंदोलनात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना अटक झाली. न्यायालयात जेव्हा त्यांना त्यांचे नाव

विचारले गेले, तेव्हा त्यांनी 'आझाद', वडिलांचे नाव 'स्वतंत्रता' आणि घर 'तुरुंग' असल्याचे सांगितले. या उत्तरामुळे चिडलेल्या न्यायाधीशांनी त्यांना १५ फटक्यांची शिक्षा सुनावली, परंतु प्रत्येक फटक्यासोबत त्यांनी 'वंदे मातरम'च्या गर्जना करून ब्रिटीश सत्तेला आव्हान दिले. तेव्हापासून 'आझाद' हे नाव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग बनले.

क्रांतिकारी मार्गाचा स्वीकार केल्यानंतर आझाद यांनी रामप्रसाद बिस्मिल यांच्यासोबत 'हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन'मध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. १९२५ च्या काकोरी रेल्वे लुटीत त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. बिस्मिल आणि इतर सहकाऱ्यांना फाशी झाल्यानंतर त्यांनी संघटनेची धुरा सांभाळली आणि भगतसिंग, सुखदेव यांच्या मदतीने 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन'ची (HSRA) पुनर्बांधणी केली. लाला लजपत राय यांच्या मृत्यूचा बदला घेण्यासाठी साँडर्सची हत्या करण्याच्या योजनेत आझाद यांनी भगतसिंगांना मोलाची साथ दिली होती. ते वेश बदलण्यात इतके निपुण होते की, ब्रिटीश पोलीस त्यांना 'क्विकसिल्वर' (पारा) म्हणायचे, कारण त्यांना पकडणे अशक्य होते.

२७ फेब्रुवारी १९३१ हा दिवस भारतीय इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला गेला आहे. अलाहाबादच्या अल्फ्रेड पार्कमध्ये आझाद आपल्या सहकाऱ्याशी चर्चा करत असताना पोलिसांनी त्यांना वेढले. भीषण गोळीबार सुरू झाला, परंतु आझाद डगमगले नाहीत. त्यांनी

आपल्या नेमबाजीच्या जोरावर पोलिसांच्या मोठ्या तुकडीला बराच वेळ रोखून धरले. जेव्हा त्यांच्या पिस्तुलात शेवटची एकच गोळी उरली, तेव्हा त्यांनी विचार केला की ब्रिटीशांच्या हाताने मरणे किंवा अटक होणे त्यांच्या स्वाभिमानी वृत्तीला मान्य नव्हते. "मी आझाद होतो आणि आझादच राहीन" या आपल्या शब्दांना जागत त्यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली आणि भारतमातेच्या कुशीत चिरनिद्रा घेतली.

हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशनमध्ये चंद्रशेखर आझाद हे केवळ एक सदस्य नव्हते, तर ते या संघटनेचे मुख्य सेनापती (Commander-in-Chief) होते. रामप्रसाद बिस्मिल आणि अशफाक उल्ला खान यांसारख्या ज्येष्ठ क्रांतिकारकांना काकोरी प्रकरणांतर फाशी देण्यात आली, तेव्हा विखुरलेल्या क्रांतिकारकांना एकत्र बांधण्याचे काम आझाद यांनी केले. त्यांनी भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरू या तरुण रक्ताला संघटनेत सामावून घेतले आणि त्यांना वैचारिक व लष्करी दिशा दिली. आझाद हे वयाने आणि अनुभवाने मोठे असल्याने भगतसिंग त्यांना आदराने 'पंडितजी' म्हणत असत. जरी भगतसिंग हे संघटनेचे वैचारिक मार्गदर्शक होते, तरी प्रत्यक्ष कृती आणि लष्करी नियोजनाची संपूर्ण जबाबदारी आझाद यांच्यावर असायची.

भगतसिंग आणि आझाद यांच्यातील नाते हे अतूट विश्वासावर आधारित होते. सांडर्सच्या हत्येचा कट असो वा विधानसभेत बॉम्ब

फेकण्याची योजना, आझाद यांनी नेहमीच आपल्या सहकाऱ्यांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेतली. सांडर्सच्या हत्येनंतर भगतसिंग आणि राजगुरू यांना लाहोरमधून सुखरूप बाहेर काढण्यासाठी आझाद यांनी स्वतःच्या प्राणाची बाजी लावून संरक्षणाची फळी उभारली होती. सुखदेव यांच्याशी असलेले त्यांचे संबंध हे शिस्तीचे आणि तितकेच जिव्हाळ्याचे होते. संघटनेच्या गुप्त बैठकांदरम्यान आझाद हे कडक शिस्त पाळत असत, परंतु संकटकाळी ते आपल्या सहकाऱ्यांसाठी ढाल बनून उभे राहत.

बटुकेश्वर दत्त, भगवतीचरण व्होरा आणि दुर्गा भाभी यांसारख्या क्रांतिकारकांशीही आझाद यांचे संबंध अत्यंत घनिष्ठ होते. जेव्हा भगवतीचरण व्होरा यांचा बॉम्बची चाचणी करताना अपघाती मृत्यू झाला, तेव्हा आझाद यांना मोठा धक्का बसला होता, तरीही त्यांनी डगमगून न जाता संघटनेचे कार्य सुरू ठेवले. आझाद हे केवळ एक मार्गदर्शक नव्हते, तर ते आपल्या सहकाऱ्यांना शस्त्रास्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षणही देत असत. झाशीजवळील ओर्चा येथील जंगलात त्यांनी अनेक क्रांतिकारकांना नेमबाजीचे धडे दिले. त्यांच्या या भक्कम नेतृत्वामुळेच HSRA ही संघटना ब्रिटीश सत्तेसाठी सर्वात मोठे आव्हान ठरली होती.

साँडर्सच्या हत्येनंतर (१८ डिसेंबर १९२८) लाहोरमध्ये ब्रिटीशांनी लावलेला कडक पहारा आणि त्यातून चंद्रशेखर आझाद व भगतसिंग यांनी वेश बदलून काढलेली थरारक सुटका हा भारतीय क्रांतिकारी

इतिहासातील एक चित्तथरारक अध्याय आहे. या प्रसंगाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

साँडर्सच्या हत्येनंतर संपूर्ण लाहोर शहराला लष्करी छावणीचे स्वरूप आले होते. रेल्वे स्थानके, रस्ते आणि शहराबाहेर जाणाऱ्या प्रत्येक मार्गावर कडक नाकेबंदी करण्यात आली होती. अशा वेळी भगतसिंग आणि राजगुरू यांना लाहोरबाहेर काढणे हे एक मोठे आव्हान होते. या कठीण प्रसंगी भगतसिंग यांनी आपली ओळख लपवण्यासाठी त्यांचे केस आणि दाढी कापली. त्यांनी डोक्यावर इंग्रजी हॅट घातली आणि अंगावर ओव्हरकोट चढवून एका उच्चभ्रू युरोपियन साहेबाचा वेश धारण केला. त्यांच्यासोबत 'दुर्गा भाभी' (क्रांतिकारक भगवतीचरण व्होरा यांच्या पत्नी) यांनी त्यांच्या पत्नीचे सोंग घेतले, तर राजगुरू यांनी त्यांच्या नोकराचा वेश केला. त्यांनी गुपचूप रेल्वे स्थानक गाठले आणि 'फर्स्ट क्लास'च्या डब्यातून प्रवास करून ब्रिटीश पोलिसांच्या डोळ्यादेखत लाहोर सोडले.

या संपूर्ण मोहिमेत चंद्रशेखर आझाद यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि वेगळी होती. आझाद हे वेश बदलण्यात आणि कोणाच्याही लक्षात न येता वावरण्यात माहिर होते. त्यांनी एका कपाळावर गंध लावलेल्या 'साधू'चा किंवा 'पंडिता'चा वेश धारण केला. ते एका तीर्थयात्रेला निघालेल्या यात्रेकरूंच्या टोळीत सामील झाले. त्यांच्या हातात एक काठी आणि खांद्यावर झोळी होती, ज्यामध्ये त्यांचे पिस्तूल लपवलेले होते. जेव्हा पोलीस रेल्वेच्या डब्यातून तपासणी करत होते,

तेव्हा आझाद चक्क भक्तिगीते आणि भजन म्हणण्यात दंग होते. पोलिसांना संशयही आला नाही की हा 'साधू' प्रत्यक्षात ब्रिटीश साम्राज्याला हादरवणारा मुख्य सेनापती आहे.

या प्रवासादरम्यान आझाद यांनी केवळ स्वतःचा बचाव केला नाही, तर ते संपूर्ण परिस्थितीवर बारीक लक्ष ठेवून होते. जर काही गडबड झाली असती आणि भगतसिंग किंवा राजगुरू पकडले गेले असते, तर आझाद यांनी पोलिसांवर हल्ला करून त्यांना सोडवण्याची पूर्ण तयारी ठेवली होती. आझाद यांनी झाशीला सुरक्षित गाठले, तर भगतसिंग आणि राजगुरू कलकत्त्याला पोहोचले. एका बाजूला आधुनिक साहेबाचा वेश आणि दुसऱ्या बाजूला साध्या साधूचा वेश करून या महान क्रांतिकारकांनी ब्रिटीश गुप्तचर यंत्रणेला दिलेली ही चकवा देणारी झुंज आजही त्यांच्या बुद्धिमत्तेची आणि धैर्याची साक्ष देते.

६४..चंपकरमण पिल्ले

जन्म १५ सप्टेंबर १८९१ त्रिवेंद्रम , त्रावणकोरचे राज्य

मृत्यू २६ मे १९३४ (वय ४२) बर्लिन , जर्मनी

क्रांतीकारक चंपकरमण पिल्ले हे परदेशात राहून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढा देणाऱ्या आघाडीच्या क्रांतीकारकांपैकी एक होते. त्यांनी जर्मनीला आपले कार्यक्षेत्र बनवून ब्रिटीश साम्राज्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आव्हान दिले होते.

चंपकरमण पिल्ले यांचा जन्म १५ सप्टेंबर १८९१ रोजी तामिळनाडूच्या तिरुअनंतपुरम येथे झाला. विद्यार्थी दशेत असतानाच त्यांच्यातील प्रखर राष्ट्रवाद जागृत झाला होता. पुढील शिक्षणासाठी ते जर्मनीला गेले आणि तिथेच त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रचार सुरू केला. त्यांनी 'इंटरनॅशनल प्रो-इंडिया कमिटी'ची स्थापना करून युरोपीय देशांमध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याची बाजू मांडली. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात त्यांनी जर्मनीच्या मदतीने ब्रिटीशांविरुद्ध सशस्त्र उठाव करण्याची योजना आखली होती. जर्मनीच्या 'एम्डेन' (SMS Emden) या युद्धनौकेवरून त्यांनी मद्रासच्या किनाऱ्यावर ब्रिटीश तळांवर केलेल्या हल्ल्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली होती, ज्यामुळे त्यांचे नाव ब्रिटीश सरकारच्या लेखी अत्यंत धोकादायक ठरले.

पिल्ले यांनीच सर्वप्रथम 'जय हिंद' ही घोषणा दिली होती, जी पुढे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद फौजेसाठी स्वीकारली आणि ती भारतीय स्वातंत्र्याची मुख्य घोषणा बनली. त्यांनी 'बर्लिन कमिटी'च्या माध्यमातून परदेशातील भारतीय क्रांतीकारकांना एकत्र करण्याचे मोठे काम केले. प्रतिकूल परिस्थितीतही त्यांनी आपला देशप्रेम आणि स्वाभिमान कधीही सोडला नाही. अगदी

नाझी राजवटीच्या काळातही त्यांनी हिटलरच्या भारतीय विरोधाभासी वक्तव्याचा तीव्र निषेध केला होता. २६ मे १९३४ रोजी बर्लिन येथे त्यांचा मृत्यू झाला. भारतीय क्रांतीकारक कोशात चंपकरमण पिल्ले यांचे नाव एका अशा मुत्सद्दी आणि धाडसी योद्ध्या म्हणून नोंदवले गेले आहे, ज्यांनी सातासमुद्रापार भारतीय स्वातंत्र्याचा ध्वज उंच धरला.

डॉ. चंपकरमण पिल्ले आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस या दोन महान देशभक्तांची भेट भारतीय क्रांतीकारक इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि वैचारिक देवाणघेवाणीची घटना मानली जाते.डॉ. चंपकरमण पिल्ले आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची भेट १९३३ मध्ये व्हिएन्ना (ऑस्ट्रिया) येथे झाली. त्यावेळी नेताजी उपचारांसाठी युरोपमध्ये होते, तर पिल्ले अनेक वर्षांपासून जर्मनीतून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी कार्यरत होते. या भेटीदरम्यान दोघांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या रणनीतीवर सखोल चर्चा केली. पिल्ले यांनीच सर्वप्रथम 'जय हिंद' ही घोषणा दिली होती, जी नेताजींना अत्यंत प्रभावी वाटली. पुढे नेताजींनी आझाद हिंद फौजेची स्थापना केल्यानंतर याच घोषणेला अधिकृत अभिवादन म्हणून स्वीकारले, ज्यामुळे ती संपूर्ण भारतात लोकप्रिय झाली.दोन्ही नेत्यांमध्ये भारताला परकीय मदतीने स्वतंत्र करण्याबाबत एकमत होते. पिल्ले यांनी जर्मनीतील आपल्या दीर्घ अनुभवातून परकीय राजनैतिक संबंधांविषयी जे ज्ञान मिळवले होते, त्याचा फायदा नेताजींना आपल्या पुढील प्रवासात झाला. पिल्ले

यांनी नेताजींना युरोपमधील राजकीय परिस्थिती आणि जर्मन प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीबद्दल महत्त्वाची माहिती दिली होती. दुर्दैवाने, पिल्ले यांचा १९३४ मध्ये मृत्यू झाला, परंतु त्यांनी पेरलेले 'जय हिंद'चे बीज आणि परदेशातून सशस्त्र क्रांतीचे स्वप्न नेताजींनी आझाद हिंद फौजेच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात उतरवले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'च्या दृष्टीने या दोन महापुरुषांची भेट ही 'बर्लिन कमिटी' आणि 'आझाद हिंद फौज' या दोन पिढ्यांमधील क्रांतीकारक दुवा मानली जाते.

६५..चुनारा महतो

जन्म: १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस (छोटानागपूर परिसर, झारखंड).

मृत्यू: १८५८ च्या सुमारास

चुनारा महतो हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील छोटानागपूर (सध्याचा झारखंड) परिसरातील एक अत्यंत शूर आणि निष्ठावान क्रांतीकारक होते. त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध झालेल्या या पहिल्या मोठ्या सशस्त्र उठावात सक्रिय सहभाग घेतला होता. विशेषतः झारखंडमधील सिंहभूम आणि आसपासच्या जिल्ह्यांमध्ये ब्रिटिशांच्या अन्यायकारक धोरणांविरुद्ध आदिवासी आणि स्थानिक जनतेला एकत्र करण्यात त्यांची भूमिका महत्त्वाची होती.

चुनारा महतो हे 'अर्जुन सिंह' (पोराहाटचे राजा) यांच्या जवळच्या सहकाऱ्यांपैकी एक होते. जेव्हा १८५७ च्या क्रांतीची ज्वाला

छोटानागपूरमध्ये पसरली, तेव्हा त्यांनी ब्रिटीश फौजांच्या नाकी नऊ आणले होते. त्यांनी ब्रिटीश छावण्यांवर हल्ले करणे, सरकारी खजिने ताब्यात घेणे आणि ब्रिटिशांच्या दळणवळणाच्या साधनांना छेद देणे यांसारख्या मोहिमा अत्यंत धैर्याने पार पाडल्या. ब्रिटीश अधिकारी कॅप्टन डॅल्टन याने या उठावाचा बीमोड करण्यासाठी मोठी फौज पाठवली होती, परंतु चुनारा महतो आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी गनिमी काव्याचा वापर करून बराच काळ लढा चालू ठेवला.१८५८ मध्ये ब्रिटीश फौजांशी झालेल्या एका भीषण संघर्षात त्यांना अटक करण्यात आली. ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला चालवून त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली. त्यांना सिंहभूम जिल्ह्यातील चाईबासा येथे एका झाडाला लटकवून सार्वजनिकरीत्या फाशी देण्यात आली, जेणेकरून लोकांमध्ये दहशत निर्माण होईल. मात्र, त्यांच्या या बलिदानाने झारखंडमधील क्रांतीची मशाल अधिकच प्रज्वलित झाली.

६६..चितरंजन मुखर्जी

जन्म: १० ऑक्टोबर १९०९

मृत्यू (हुतात्मा): २७ सप्टेंबर १९४३

क्रांतिकारक चितरंजन मुखर्जी यांच्याबद्दलची अधिक अचूक आणि तपशीलवार माहिती खालीलप्रमाणे अद्ययावत केली आहे:

चितरंजन मुखर्जी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'अनुशीलन समिती' या क्रांतिकारक संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि तरुण सेनानी

होते. त्यांचा जन्म साधारणतः १९०९ मध्ये बंगालमधील उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. शालेय जीवनापासूनच त्यांच्या मनात प्रखर राष्ट्रभक्तीची भावना होती, ज्यामुळे ते बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या चळवळीकडे ओढले गेले. अनुशीलन समितीच्या कार्यात त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे झोकून दिले होते.

त्यांच्या क्रांतिकारी जीवनातील सर्वात महत्त्वाचा अध्याय म्हणजे 'हल्पाडा' (Halpada) येथील सशस्त्र चकमक. १८ डिसेंबर १९२८ रोजी ही ऐतिहासिक चकमक झाली, जिथे चितरंजन मुखर्जी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ब्रिटिश पोलिसांशी थेट सामना केला. या चकमकीदरम्यान त्यांनी कमालीचे शौर्य दाखवले, परंतु दुर्दैवाने त्यांना ब्रिटिश पोलिसांनी अटक केली. तुरुंगात असताना, त्यांच्याकडून इतर गुप्त क्रांतिकारकांची माहिती काढण्यासाठी ब्रिटिशांनी त्यांना अमानुष शारीरिक आणि मानसिक यातना दिल्या. मात्र, चितरंजन मुखर्जी यांनी आपल्या सहकाऱ्यांचे नाव न घेता सर्व छळ सहन केला. अखेरीस, २२ डिसेंबर १९२८ रोजी, वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी या वीर सुपुत्राने देशासाठी आपले बलिदान दिले.

६७..चित्तरंजन दास: 'देशबंधू' आणि स्वराज्य पक्षाचे शिल्पकार

जन्म ५ नोव्हेंबर १८७० कलकत्ता, बंगाल,

मृत्यू१६ जून १९२५ (वय ५४)दार्जिलिंग, बंगाल,

चित्तरंजन दास, ज्यांना प्रेमाने 'देशबंधू' (देशाचा मित्र) म्हटले जाते, हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदीप्यमान व्यक्तिमत्व होते. व्यवसायाने निष्णात वकील असलेल्या दास यांनी आपली भरभराट असलेली वकिली सोडून स्वतःला पूर्णपणे देशसेवेला वाहिली होती. त्यांची ओळख केवळ एक राजकीय नेता म्हणून नव्हती, तर क्रांतिकारकांचे खंबीर पाठीराखे आणि कायदेतज्ज्ञ म्हणूनही होती.चित्तरंजन दास यांनी अनेक महत्त्वाच्या खटल्यांमध्ये क्रांतिकारकांची बाजू न्यायालयात मांडली. विशेषतः १९०८ च्या प्रसिद्ध अलीपूर बॉम्ब खटल्यात त्यांनी अरविंद घोष यांचा ज्या पद्धतीने बचाव केला, त्यामुळे त्यांचे नाव देशभर गाजले. क्रांतिकारकांबद्दल त्यांना नितांत आदर होता आणि अन्यायकारक ब्रिटीश कायद्यांच्या विळख्यातून देशभक्तांना सोडवण्यासाठी त्यांनी

आपले सर्वस्व पणाला लावले होते. १९२२ मध्ये चौरीचौरा घटनेनंतर महात्मा गांधींनी असहकार चळवळ मागे घेतली, तेव्हा काँग्रेसमध्ये धोरणात्मक मतभेद निर्माण झाले.

चित्तरंजन दास आणि मोतीलाल नेहरू यांचे असे मत होते की, केवळ बाहेरून विरोध न करता सरकारी कायदेमंडळात प्रवेश करून ब्रिटीश सरकारला आतून शह दिला पाहिजे.१ जानेवारी १९२३ रोजी त्यांनी 'स्वराज्य पक्षा'ची स्थापना केली.कायदेमंडळात निवडून येऊन सरकारी कामात अडथळे आणणे आणि भारतीयांच्या मागण्या प्रभावीपणे मांडणे.१९२३ च्या निवडणुकांमध्ये स्वराज्य पक्षाला मोठे यश मिळाले, ज्यामुळे ब्रिटीश प्रशासनावर दबाव निर्माण झाला.दास हे हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी 'बंगाल करारा द्वारे दोन्ही समुदायांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. कलकत्ता महानगरपालिकेचे पहिले महापौर म्हणून निवडून आल्यावर त्यांनी सामान्य जनतेसाठी आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. त्यांची त्यागवृत्ती इतकी मोठी होती की, त्यांनी आपली राहती मालमत्ताही रुग्णालय आणि शैक्षणिक कार्यासाठी दान केली होती.चित्तरंजन दास यांचे विचार आणि त्यांनी दिलेला लढा आजही भारतीय लोकशाहीसाठी प्रेरणादायी आहे. १८ जून १९२५ रोजी त्यांचे निधन झाले, तेव्हा संपूर्ण भारताने एका महान सुपुत्राला गमावल्याची भावना व्यक्त केली होती.

६८..चित्तप्रिय रायचौधरी

जन्म: १८९४ (मदारिपूर, बंगाल)

मृत्यू: ९ सप्टेंबर १९१५ (बालासोर, ओडिशा - रणांगणावर वीरमरण):

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील धाडसी क्रांतिकारक चित्तप्रिय रायचौधरी यांचा जन्म १८९४ मध्ये बंगालमधील मदारिपूर (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. ते बाघा जतीन यांच्या अत्यंत विश्वासू आणि प्रमुख सहकाऱ्यांपैकी एक होते. शालेय जीवनापासूनच ते गुप्त क्रांतिकारी संघटनांशी जोडले गेले होते आणि मदारिपूर कटाच्या प्रकरणात त्यांना तुरुंगवासही घडला होता. ब्रिटीश सत्तेला भारतातून उखडून टाकण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीशिवाय पर्याय नाही, या विचाराने त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे देशकार्यासाठी वाहिले होते.

९ सप्टेंबर १९१५ रोजी ओडिशामधील बालेश्वर (बालासोर) येथील 'बुढी बालंग' नदीच्या काठी झालेली सशस्त्र चकमक चित्तप्रिय रायचौधरी यांच्या असीम शौर्याची साक्ष देते. बाघा जतीन, ज्योतिषचंद्र पाल आणि इतर सहकाऱ्यांसोबत मिळून त्यांनी ब्रिटीश फौजेच्या मोठ्या तुकडीचा धैर्याने सामना केला. एका टेकडीच्या आडोशाने क्रांतिकारकांनी ब्रिटीशांच्या अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांना चोख प्रत्युत्तर दिले. या घनघोर लढाईत चित्तप्रिय रायचौधरी यांनी प्रत्यक्ष रणमैदानावर शत्रूशी लढताना वीरमरण पत्करले. भारतीय क्रांतीच्या इतिहासात रणांगणावर प्रत्यक्ष लढता-लढता शहीद होणाऱ्या मोजक्या क्रांतिकारकांमध्ये त्यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

६९..जतिन दास

जन्म २७ ऑक्टोबर १९०४ कोलकाता

मृत्यू १३ सप्टेंबर १९२९लाहोर

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महान क्रांतीकारक आणि 'दुसरे दधीची' म्हणून ओळखले जाणारे जतिन दास यांचा जन्म २७ ऑक्टोबर १९०४ रोजी कोलकाता येथे झाला. ते लहानपणापासूनच अत्यंत प्रतिभावान आणि देशभक्त होते. १९२१ च्या असहकार चळवळीत त्यांनी भाग घेतला होता. पुढे त्यांचा संपर्क शचीन सन्याल यांच्याशी आला आणि ते 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले. ते बॉम्ब बनवण्याच्या कलेत अत्यंत निपुण होते; भगतसिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना बॉम्ब बनवण्याचे प्रशिक्षण जतिन दास यांनीच दिले होते.

जतिन दास यांचे सर्वात मोठे आणि ऐतिहासिक बलिदान त्यांच्या अटकेनंतरच्या संघर्षात दिसून येते. 'लाहोर कट खटल्या'त (Lahore Conspiracy Case) त्यांना अटक करून लाहोरच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. तिथे भारतीय राजकीय कैद्यांना मिळणारी वागणूक अत्यंत निकृष्ट होती. कैद्यांना मानवी हक्क आणि राजकीय कैद्याचा दर्जा मिळावा, या मागणीसाठी त्यांनी १३ जून १९२९ रोजी ऐतिहासिक उपोषण सुरू केले. ब्रिटीश सरकारने त्यांचे उपोषण मोडण्याचे अनेक

प्रयत्न केले, त्यांना जबरदस्तीने दूध पाजण्याचा प्रयत्न केला, परंतु जतिन दास आपल्या निर्णयावर ठाम होते.

सलग ६३ दिवस अन्नाचा कणही ग्रहण न केल्यामुळे त्यांची प्रकृती अत्यंत खालावली आणि अखेर १३ सप्टेंबर १९२९ रोजी वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी त्यांनी तुरुंगातच हौतात्म्य पत्करले. त्यांच्या निधनानंतर कोलकात्यात त्यांच्या अंत्ययात्रेला लाखो लोकांची गर्दी उसळली होती. त्यांच्या या अतुलनीय बलिदानाने संपूर्ण देशात ब्रिटीशांविरुद्ध संतापाची लाट निर्माण केली आणि क्रांतीची मशाल अधिक प्रज्वलित झाली. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एक महान त्यागी आणि दृढनिश्चयी सेनानी म्हणून सदैव अग्रक्रमाने घेतले जाईल.

७०..जितेंद्र दासगुप्ता

जन्म: इ.स. १९०६ (अंदाजे)कलारपोल, जिल्हा - चटगाव (सध्याचे बांगलादेश)

मृत्यू: ६ मे १९३०

क्रांतीकारक जितेंद्र दासगुप्ता यांच्या जीवनाचा संक्षिप्त परिचय खालीलप्रमाणे आहे:

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चितगाव सशस्त्र क्रांती' मधील एक धाडसी आणि तरुण क्रांतीकारक म्हणून जितेंद्र दासगुप्ता ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण **१९१०-१२** च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील (सध्याचे बांगलादेश) चितगाव येथे झाला. शालेय जीवनापासूनच त्यांच्या मनात देशभक्तीची भावना प्रबळ होती. 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखालील 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या क्रांतिकारी संघटनेत ते सामील झाले होते. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी प्रत्यक्ष सहभाग नोंदवला आणि ब्रिटीश सत्तेला जोरदार लष्करी आव्हान दिले. शस्त्रागार हल्ल्यानंतर ब्रिटीश लष्कराने केलेल्या मोठ्या कारवाईपासून वाचण्यासाठी क्रांतीकारकांनी जलालाबाद टेकड्यांचा आश्रय घेतला होता. २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद टेकडीवर ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या भीषण आणि ऐतिहासिक चकमकीत जितेंद्र दासगुप्ता यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह निकराची झुंज दिली. ब्रिटीश लष्कराच्या आधुनिक मशीनगन्ससमोर केवळ रायफल्सच्या जोरावर लढताना त्यांना वीरमरण आले. शत्रूच्या गोळीबाराला न डगमगता शेवटच्या श्वासापर्यंत ते लढत राहिले. जलालाबादच्या रणभूमीवर शहीद झालेल्या त्या ११ तरुण वीरांपैकी ते एक होते, ज्यांनी भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निडर आणि राष्ट्रभक्त क्रांतीकारक म्हणून सदैव स्मरणात राहील.

७१..जी. डी. बापू लाड

जन्म : ४ डिसेंबर, इ.स. १९२२; कुंडल, सांगली जिल्हा, महाराष्ट्र,

निधन : पुणे, १४ नोव्हेंबर, इ.स. २०११

जी. डी. बापू लाड हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक धडाडीचे क्रांतीकारक आणि सातारा-सांगली भागात गाजलेल्या 'प्रति सरकार'चे (पात्री सरकार) प्रमुख सेनापती होते. त्यांचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील कुंडल येथे झाला. क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र उठाव पुकारला होता. प्रति सरकारच्या 'तुफान सेने'चे नेतृत्व करताना त्यांनी ब्रिटिशांची दळणवळण यंत्रणा आणि सरकारी तिजोऱ्यांवर धाडसी छापे टाकले. ७ जून १९४३ रोजी झालेली ऐतिहासिक 'धुळे रेल्वे खजिना लूट' ही त्यांच्या आयुष्यातील सर्वात थरारक घटना होती, ज्यामध्ये त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह ब्रिटिशांचा मोठा खजिना लुटून स्वातंत्र्यलढ्याला आर्थिक बळ दिले होते.

बापू लाड यांनी केवळ ब्रिटिशांशी संघर्ष केला नाही, तर प्रति सरकारच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात समांतर न्यायव्यवस्था आणि लोककल्याणकारी कामे राबवण्यात मोलाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी शेतकरी कामगार पक्षाच्या माध्यमातून समाजकार्यात स्वतःला झोकून दिले. सीमा प्रश्न, शेतकऱ्यांचे हक्क

आणि कष्टकऱ्यांच्या प्रश्नांवर त्यांनी अनेक आंदोलने केली. विधान परिषदेचे सदस्य म्हणूनही त्यांनी दीर्घकाळ लोकसेवा केली. आपल्या कणखर नेतृत्वाने आणि त्यागी वृत्तीने त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सामाजिक इतिहासात स्वतःचे अढळ स्थान निर्माण केले.

७२..जीवन घोषाल

जन्म २६ जून १९१२

मृत्यू १ सप्टेंबर १९३०

क्रांतीकारक जीवन घोषाल (ज्यांना 'माखनलाल' या टोपणनावानेही ओळखले जायचे)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील चितगाव (Chittagong) सशस्त्र उठावातील एक अत्यंत चपळ आणि धाडसी तरुण क्रांतीकारक म्हणून जीवन घोषाल ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९१२ मध्ये अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. विद्यार्थी दशेत असतानाच ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेत सामील झाले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. विशेषतः, चितगावमधील टेलिग्राफ आणि टेलिफोन यंत्रणा खंडित करून शहराचा बाह्य जगाशी संपर्क तोडण्याच्या मोहिमेत त्यांनी मोलाचे सहकार्य केले होते.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद टेकडीवर झालेल्या भीषण चकमकीत ते सहभागी होते. तिथून ते निसटण्यात यशस्वी झाले आणि काही काळ अज्ञातवासात राहिले. त्यानंतर त्यांनी फ्रेंच वसाहत असलेल्या चंदानगर (हुबळी) येथे आश्रय घेतला होता. मात्र, १ सप्टेंबर १९३० रोजी ब्रिटीश पोलिसांनी चंदानगरमधील त्यांच्या लपण्याच्या ठिकाणावर छापा टाकला. यावेळी झालेल्या गोळीबारात जीवन घोषाल यांनी ब्रिटीश सैन्याचा धैर्याने सामना केला, परंतु या चकमकीत त्यांना वीरमरण आले. वयाच्या अवघ्या १८-१९ व्या वर्षी त्यांनी मातृभूमीसाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निष्ठावान आणि बलिदान देणाऱ्या वीराच्या रूपात सदैव स्मरणात राहील.

७३..जोरावर सिंह बारहट

जन्म १२ सप्टेंबर १८८३

मृत्यू १७ ऑक्टोबर १९३९एकलगड, सीतामळ राज्य

हे राजस्थानमधील 'बारहट' या क्रांतीकारक घराण्यातील एक देदीप्यमान नक्षत्र होते. संपूर्ण कुटुंबच मातृभूमीच्या चरणी अर्पण करणाऱ्या या घराण्यातील जोरावर सिंह यांनी ब्रिटीश सत्तेला दिलेले आव्हान आजही थक्क करणारे आहे.

जोरावर सिंह बारहट यांचा जन्म १२ सप्टेंबर १८८३ रोजी राजस्थानमधील उदयपूर येथे झाला. ते प्रसिद्ध क्रांतीकारक केसरी सिंह बारहट यांचे धाकटे बंधू होते. रासबिहारी बोस यांच्या क्रांतिकारी गटात ते सक्रिय होते. २३ डिसेंबर १९१२ रोजी दिल्लीतील चांदणी चौकात ब्रिटीश व्हाईसरॉय लॉर्ड हार्डिंग याच्या मिरवणुकीवर बॉम्ब फेकण्यात आला होता, त्या ऐतिहासिक धाडसी कृत्यात जोरावर सिंह यांचा प्रत्यक्ष सहभाग होता. या घटनेनंतर ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांच्यावर मोठी बक्षीसे जाहीर केली आणि त्यांच्या मागे ससेमिरा लावला. मात्र, जोरावर सिंह यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य जंगलात आणि अज्ञातवासात घालवले, पण ते कधीही ब्रिटीशांच्या हाती जिवंत लागले नाहीत. त्यांना 'राजस्थानचे चंद्रशेखर आझाद' म्हणून ओळखले जाते. अज्ञातवासात त्यांनी 'अमरदास वैरागी' हे नाव धारण केले होते. या महान आणि अजिंक्य क्रांतीकारकाचे निधन १७ ऑक्टोबर १९३९ रोजी झाले.

७४..ज्योतिर्मय मित्र

जन्म: १९०९ उत्तर २४ परगणा (बंगाल)

हुतात्मा (मृत्यू): २२ डिसेंबर १९२८

ज्योतिर्मय मित्र हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील बंगालमधील एक तरुण आणि साहसी क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म साधारणतः १९०९ मध्ये बंगालमधील उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील एका राष्ट्रभक्त कुटुंबात

झाला. महाविद्यालयीन जीवनात असतानाच ते बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या चळवळीकडे आकर्षित झाले आणि त्यांनी 'अनुशीलन समिती' या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले. मातृभूमीला परकीय जोखडातून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी अत्यंत कमी वयात आपले जीवन समर्पित करण्याचा निर्णय घेतला होता.

त्यांच्या क्रांतिकारी प्रवासातील सर्वात निर्णायक घटना म्हणजे 'हल्पाडा' (Halpada) येथील सशस्त्र चकमक. १८ डिसेंबर १९२८ रोजी ही ऐतिहासिक चकमक झाली. या चकमकीत ज्योतिर्मय मित्र यांनी चितरंजन मुखर्जी, मनकुमार बसु ठाकूर आणि सत्येंद्र वर्धन या आपल्या सहकाऱ्यांसह ब्रिटिश पोलिसांच्या तुकडीला निकराचा लढा दिला. या संघर्षात त्यांना ब्रिटिश सैन्याने अटक केली. अटकेनंतर तुरुंगात त्यांना अनन्वित शारीरिक आणि मानसिक यातना देण्यात आल्या, जेणेकरून त्यांनी संघटनेच्या इतर सदस्यांची माहिती द्यावी. मात्र, या वीर सुपुत्राने सर्व छळ मुकाटपणे सहन केला, पण क्रांतीचे रहस्य उघड केले नाही. अखेर, २२ डिसेंबर १९२८ रोजी वयाच्या अवघ्या विशीत ज्योतिर्मय मित्र यांनी देशासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले.

७५..ज्योतिशचंद्र पाल: बुढी बालमच्या लढाईतील 'मूक' सोशीक वीर

जन्म: १८८५ (नादिया, बंगाल).

ज्योतिशचंद्र पाल (१८८५-१९२४) हे बाघा जतीन यांच्या त्या पाच जणांच्या तुकडीतील एक महत्त्वाचे सदस्य होते, ज्यांनी ओरिसाच्या बालेश्वोर (बालासोर) येथे ब्रिटीश सत्तेला सशस्त्र आव्हान दिले होते. या लढाईत फाशी न होताही त्यांनी भोगलेला तुरुंगवास आणि छळ हा कोणत्याही बलिदानापेक्षा कमी नव्ह

मृत्यू: ४ डिसेंबर १९२४ (बेहरामपूर, बंगाल).

Revolutionary Joytish Chander Pall

ता.९ सप्टेंबर १९१५ रोजी झालेल्या बुढी बालमच्या लढाईत ज्योतिशचंद्र पाल यांनी बाघा जतीन यांच्या खांद्याला खांदा लावून लढा दिला.या चकमकीत त्यांचे सहकारी चित्तप्रिय शहीद झाले, बाघा जतीन जखमी झाले, तर मनोरंजन आणि नीरेन यांना अटक झाली. ज्योतिशचंद्र पाल हे देखील गंभीर जखमी अवस्थेत ब्रिटीशांच्या हाती लागले.खटल्यामध्ये मनोरंजन आणि नीरेन यांना फाशीची शिक्षा झाली, तर ज्योतिशचंद्र पाल यांना त्यांच्या वयाचा आणि काही तांत्रिक बाबींचा विचार करून 'जन्मठेपे'ची शिक्षा सुनावण्यात आली.त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळ्या पाण्यावर) पाठवण्यात आले. तिथे ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्यांच्याकडून जर्मनीच्या कटाची माहिती काढण्यासाठी त्यांचा अमानुष छळ केला.तुरुंगातील कष्टांमुळे आणि सततच्या छळामुळे ज्योतिशचंद्र यांचे

मानसिक संतुलन बिघडले. त्यांनी तुरुंगात अन्नत्याग (उपोषण) सुरू केले होते.ब्रिटीशांनी त्यांना जबरदस्तीने अन्न भरवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामध्ये त्यांच्या फुफ्फुसांना इजा झाली. त्यांची प्रकृती अत्यंत खालावल्यामुळे त्यांना शेवटी अंदमानहून बेहरामपूर (बंगाल) येथील मानसिक रुग्णालयात हलवण्यात आले.उपचारादरम्यान आणि दीर्घ आजारपणामुळे ४ डिसेंबर १९२४ रोजी या महान क्रांतिकारकाचा मृत्यू झाला. फासावर न जाताही, तुरुंगातील छळामुळे देशासाठी प्राण देणाऱ्या हुतात्म्यांमध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

ज्योतिशचंद्र पाल हे बाघा जतीन यांच्या क्रांती-यज्ञामधील अशा समिधा होत्या ज्यांनी शेवटपर्यंत आपला स्वाभिमान जपला. फाशीच्या तख्तापेक्षाही भीषण असा तुरुंगवास त्यांनी सोसला, पण आपल्या सहकाऱ्यांशी कधीही गद्दारी केली नाही. बालेश्वोरच्या त्या पाच वाघांपैकी ज्योतिशचंद्र हे एक धीरगंभीर व्यक्तिमत्व होते

७६..जोरिया परमेश्वर

जन्म: १८३८, वडेक (Vadek), जांबुघोडा परिसर, पंचमहल, गुजरात

मृत्यू: १६ एप्रिल १८६८, जांबुघोडा, पंचमहल, गुजरात (ब्रिटिशांनी फाशी दिली)

जोरिया परमेश्वरस हे प्रामुख्याने गुजरात मधील पंचमहाल भागातील 'नाईकडा' (Naikda) आदिवासी समाजाचे नेते होते. १८५७ च्या

उठावानंतरही जेव्हा देशात असंतोष धुमसत होता, तेव्हा १८६८ च्या सुमारास जोरिया परमेश्वर यांनी ब्रिटीश सत्तेला मोठे आव्हान दिले. त्यांनी स्वत:ला आध्यात्मिक शक्ती प्राप्त असल्याचे घोषित केले होते आणि आपल्या अनुयायांमध्ये असा विश्वास निर्माण केला होता की, ब्रिटीशांच्या गोळ्यांचे रूपांतर फुलांमध्ये होईल.

त्यांनी 'धर्म' आणि 'स्वराज्य' या संकल्पनांची सांगड घालून आदिवासींना एकत्र केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली नाईकडा जमातीने ब्रिटीश ठाण्यांवर हल्ले केले आणि स्थानिक प्रशासनाला जेरीस आणले. ब्रिटीशांनी हा उठाव दडपण्यासाठी लष्करी बळाचा वापर केला. अखेरीस, जोरिया परमेश्वर यांना पकडण्यात आले आणि त्यांना फाशीची शिक्षा देण्यात आली. त्यांच्या बलिदानाने आदिवासी समाजातील राष्ट्रप्रेमाची आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा आजही कायम आहे.

७७..टी. पी. कुमारन

जन्म जुलै १९०३

मृत्यू ३ मे १९४३

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'आझाद हिंद फौजे'चे (INA) एक निष्ठावान सैनिक आणि केरळमधील धडाडीचे क्रांतीकारक होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांनी परकीय सत्तेविरुद्ध सशस्त्र लढा देण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले.

त्यांच्या क्रांतीकारी प्रवासाचा परिच्छेदात्मक आढावा खालीलप्रमाणे आहे:

टी. पी. कुमारन यांचा जन्म केरळमधील मलबार भागात झाला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जेव्हा दक्षिण-पूर्व आशियामध्ये आझाद हिंद फौजेची बांधणी होत होती, तेव्हा कुमारन यांनी त्यात सक्रिय सहभाग घेतला. ब्रिटीश राजवटीला भारतातून हुसकावून लावण्यासाठी नेताजींनी आखलेल्या गुप्त मोहिमांमध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची होती. १९४२ मध्ये 'भारत छोडो' आंदोलन शिगेला असताना, कुमारन आणि त्यांच्या इतर तीन सहकाऱ्यांना (वक्कम अब्दुल कादर, अनिरुद्धन आणि के. पी. वेणुगोपालन) ब्रिटीश सरकारविरुद्ध कट रचल्याच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली. या मोहिमेअंतर्गत ते मद्रासच्या किनाऱ्यावर गुप्तपणे उतरले होते. ब्रिटीश न्यायालयाने त्यांना 'मद्रास कट खटल्यात' (Madras Conspiracy Case) दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा सुनावली. ३ मे १९४३ रोजी मद्रासच्या पेनिठिटरी तुरुंगात हसतमुखाने त्यांनी फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले.

७८..ठाकूर रोशनसिंग: काकोरी कांडचे धैर्यवान हुतात्मा

जन्म: १८९२ (नवादा, शाहजहानपूर)

मृत्यू (फाशी): १९ डिसेंबर १९२७ (नैनी जेल, अलाहाबाद)

ठाकूर रोशनसिंग (१८९२ – १९२७) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या क्रांतिकारी संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि शूर सेनानी होते. त्यांचा जन्म उत्तर प्रदेशातील शाहजहानपूर जिल्ह्यातील नवादा या गावी एका राजपूत कुटुंबात झाला. लहानपणापासूनच धाडसी वृत्तीच्या असलेल्या रोशनसिंग यांनी १९२१ च्या असहकार आंदोलनात भाग घेऊन आपल्या राजकीय कार्याची सुरुवात केली होती, ज्यासाठी त्यांना दोन वर्षांचा तुरुंगवासही झाला होता.

रोशनसिंग यांचे नाव प्रामुख्याने १९२५ च्या ऐतिहासिक 'काकोरी रेल्वे दरोडा' खटल्याशी जोडले गेले आहे. जरी त्यांनी प्रत्यक्ष रेल्वेतील दरोड्यात सहभाग घेतला नव्हता, तरी या कटाच्या नियोजनात आणि त्यापूर्वी झालेल्या 'बामरोली' येथील क्रांतिकारी कारवाईत त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. ब्रिटीश सरकारने त्यांच्यावर हत्येचा आणि राजद्रोहाचा आरोप ठेवून त्यांना अटक केली. काकोरी खटल्यात

रामप्रसाद बिस्मिल, अशफाक उल्ला खान आणि राजेंद्रनाथ लाहिरी यांच्यासोबतच ठाकूर रोशनसिंग यांनाही फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली.

फाशीच्या शिक्षेचे वृत्त समजल्यावरही रोशनसिंग यांच्या चेहऱ्यावर भीतीची एकही रेख उमटली नव्हती. उलट, त्यांनी हसतमुखाने मृत्यूचे स्वागत केले. १९ डिसेंबर १९२७ रोजी अलाहाबाद येथील मलका (नैनी) जेलमध्ये त्यांना फाशी देण्यात आली. फासावर चढण्यापूर्वी त्यांनी आपल्या कुटुंबीयांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते की, "मातृभूमीच्या चरणी प्राण अर्पण करणे हे माझे भाग्य आहे." त्यांचे बलिदान आजही भारतीय तरुणांसाठी बलिदानाचे आणि निर्भयतेचे एक मोठे प्रेरणास्थान आहे.

७९..तंट्या भील

जन्म: १८४२ (अंदाजे), बडदा, खंडवा जिल्हा, मध्य प्रदेश.

मृत्यू: ४ डिसेंबर १८८९ (फाशी - जबलपूर जेल).

क्रांतिकारी जननायक तंट्या भील (तंट्या मामा) हे ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध लढणारे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील

एक महान योद्धा आणि आदिवासांचे जननायक होते.

तंट्या भील यांचा जन्म १८४२ च्या सुमारास मध्य प्रदेशातील पूर्व निमाड (खंडवा) जिल्ह्यातील बडदा येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव तांतिया होते, परंतु प्रेमाने लोक त्यांना 'तंट्या मामा' म्हणत असत. ते केवळ एक उत्तम योद्धाच नव्हते, तर गरिबांचे कैवारी होते. ब्रिटिशांच्या अन्यायकारक धोरणांमुळे आणि सावकारांच्या पिळवणुकीमुळे त्यांनी शस्त्र हाती घेतले. त्यांनी गनिमी काव्याचा (Guerrilla Warfare) वापर करून ब्रिटिश खजिना लुटला आणि तो धनसंपत्ती गरिबांमध्ये वाटली. यामुळेच त्यांना 'भारतीय रॉबिन हूड' म्हणून ओळखले जाते. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले, पण तंट्या भील आपल्या चपळाईने नेहमी निसटून जात असत. आदिवासी समाजात त्यांचे स्थान देवासारखे होते. अखेर फितुरीमुळे त्यांना अटक करण्यात आली आणि ब्रिटिशांनी त्यांना फाशी दिली.

८०..तात्या टोपे:

जन्म: तात्या टोपे यांचा जन्म १८१४ मध्ये महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील येवला या गावी झाला. त्यांचे पूर्ण नाव रामचंद्र पांडुरंग येवलेकर होते. त्यांचे वडील पांडुरंग राव हे पेशवे बाजीराव (द्वितीय) यांचे निकटवर्तीय होते.

मृत्यू: तात्या टोपे यांना १८ एप्रिल १८५९ रोजी मध्यप्रदेशातील शिवपुरी येथे ब्रिटीशांनी फाशी दिली. एका फितुरीमुळे त्यांना अटक करण्यात आली होती. मृत्यूला सामोरे जातानाही त्यांनी अत्यंत धैर्याने फाशीचा दोर स्वतःच्या गळ्यात घालून घेतला होता.

१८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धातील अजेय सेनापती आणि गनिमी काव्याचे प्रवर्तक म्हणून तात्या टोपे यांचे नाव भारतीय इतिहासात सुवर्णअक्षरांनी कोरले गेले आहे. त्यांचे मूळ नाव रामचंद्र पांडुरंग येवलेकर होते. त्यांचा जन्म १८१४ मध्ये महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील येवला येथे झाला. त्यांचे वडील पेशवे बाजीराव (द्वितीय) यांच्या आश्रयाला ब्रह्मावर्त (बिठूर) येथे गेले, जिथे तात्यांचे बालपण नानासाहेब पेशवे आणि राणी लक्ष्मीबाई यांच्यासोबत गेले. तात्या टोपे हे केवळ पेशव्यांचे विश्वासू कर्मचारी नव्हते, तर ते एक विलक्षण लष्करी रणनीतीकार होते. नानासाहेबांनी त्यांना आपली मौल्यवान रत्ने जडलेली 'टोपी' बहाल केली होती, ज्यावरून त्यांना 'टोपे' हे आडनाव मिळाले.१८५७ चा उठाव सुरू झाल्यावर तात्यांनी कानपूर आणि ग्वाल्हेरच्या लढाईत आपल्या अचाट शौर्याचे प्रदर्शन केले. विशेषतः जेव्हा झाशीची राणी लक्ष्मीबाई इंग्रजांच्या वेढ्यात अडकली होती, तेव्हा तात्या टोपे २०,००० सैनिकांसह त्यांच्या मदतीला धावून गेले होते. ब्रिटीश जनरल सर ह्यू रोज यानेही तात्यांच्या युद्धकौशल्याची धास्ती घेतली होती. कानपूरच्या पाडावानंतर तात्यांनी गनिमी काव्याचा (Guerrilla Warfare) अवलंब केला. त्यांनी नर्मदा

नदी ओलांडून सातपुडा पर्वतरांगांच्या परिसरात इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले. ब्रिटीश लष्कराने त्यांचा हजारो मैल पाठलाग केला, परंतु तात्यांनी आपल्या चपळ हालचालींनी त्यांना वारंवार चकवा दिला.

तात्या टोपे यांनी जवळपास दोन वर्षे इंग्रजांविरुद्धचा लढा जिवंत ठेवला. त्यांनी उत्तर आणि मध्य भारतात फिरून विखुरलेल्या क्रांतिकारकांना एकत्र आणण्याचे मोठे कार्य केले. दुर्दैवाने, ७ एप्रिल १८५९ रोजी नरवरचा राजा मानसिंह याच्या फितुरीमुळे तात्यांना झोपेत असताना अटक करण्यात आली. शिवपुरी येथे त्यांच्यावर लष्करी न्यायालयात खटला चालवण्यात आला. १८ एप्रिल १८५९ रोजी या महान सेनापतीला फाशी देण्यात आली. फाशीच्या मंचावर जातानाही त्यांच्या चेहऱ्यावर भीती नव्हती; त्यांनी स्वतःच फाशीचा दोर आपल्या गळ्यात घालून घेतला. तात्या टोपेंच्या बलिदानाने १८५७ च्या सशस्त्र क्रांतीचा एक महान अध्याय समाप्त झाला, परंतु त्यांचा गनिमी काव्याचा वारसा पुढे अनेक क्रांतिकारकांसाठी प्रेरणादायी ठरला

१८५८ च्या सुरुवातीला जेव्हा झाशीचा पाडाव झाला आणि राणी लक्ष्मीबाईंना किल्ला सोडावा लागला, तेव्हा तात्या टोपे त्यांच्या मदतीला धावून आले. तात्यांनी अत्यंत धूर्तपणे ग्वाल्हेरच्या शिंदेंच्या सैन्याला आपल्या बाजूला वळवून घेतले. १ जून १८५८ रोजी तात्या टोपे आणि राणी लक्ष्मीबाई यांनी मिळून ग्वाल्हेरवर ताबा मिळवला.

हा ब्रिटीशांसाठी एक मोठा धक्का होता, कारण ग्वाल्हेरचा किल्ला हा सामरिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा मानला जाई. तिथे तात्यांनी नानासाहेब पेशवे यांना 'पेशवा' म्हणून घोषित केले आणि विखुरलेल्या क्रांतिकारी सैन्याला पुन्हा एकदा संघटित करून नव्या उमेदीने लढा सुरू केला.

ग्वाल्हेरचा संघर्ष संपल्यानंतर तात्यांनी गनिमी काव्याचा अवलंब केला, जो आजही लष्करी अभ्यासाचा विषय आहे. त्यांनी जवळपास १० महिने मध्य भारतात ब्रिटीश सैन्याला सतत पळवत ठेवले. तात्या टोपे यांची हालचाल इतकी वेगवान होती की, ब्रिटीश जनरल पार्कर आणि नेपियर यांना त्यांचा माग काढणेही कठीण झाले होते. त्यांनी नर्मदा नदी अनेकदा ओलांडली—एकदा तर अशा ठिकाणी नदी ओलांडली जिथे पाणी खूप खोल होते आणि इंग्रजांना वाटले होते की तिथून जाणे अशक्य आहे. सातपुडा आणि विंध्य पर्वतरांगांच्या कठीण प्रदेशातून प्रवास करताना त्यांनी कधीही एका ठिकाणी मुक्काम केला नाही. ते रात्रीत ४० ते ५० मैलांचे अंतर कापत असत, ज्यामुळे इंग्रजांना त्यांच्या नेमक्या ठिकाणाचा अंदाज येत नसे.इंग्रजांनी तात्या टोपेंना पकडण्यासाठी 'फ्लाइंग कॉलम' (जलद गतीने फिरणाऱ्या तुकड्या) तैनात केल्या होत्या. कर्नल होम्स, ब्रिगेडियर स्मिथ आणि जनरल रॉबर्ट्स यांनी तात्यांना चहुबाजूंनी घेरण्याचे प्रयत्न केले. या मोहिमांमध्ये तात्यांचे अनेक सैन्य मारले गेले आणि त्यांची तोफखानाही नष्ट झाला, तरीही तात्यांनी हार मानली नाही. ते पुन्हा

नवीन सैन्य उभे करत आणि नव्या जोमाने हल्ला करत. त्यांच्या या छुप्या युद्धतंत्रामुळे ब्रिटीशांना तब्बल ३,००० मैलांचा पाठलाग करावा लागला. तात्यांची ही 'रनिंग बॅटल' (धावत्या युद्धाची रणनीती) भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात विलक्षण प्रकरणांपैकी एक मानली जाते.

८१..तारकेश्वर दस्तीगर

जन्म: १९०९ (अंदाजे)ढाका (सध्याचे बांगलादेश)

मृत्यू: १२ जानेवारी १९३४

तारकेश्वर दस्तीगर हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदीप्यमान नाव असून, ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांचे अत्यंत विश्वासू सहकारी होते. त्यांचा जन्म बंगालमधील चितगाव (आताचे बांगलादेश) येथे झाला होता. विद्यार्थी दशेपासूनच ते सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीकडे आकर्षित झाले आणि त्यांनी 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेत मोलाची भूमिका बजावली.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वात महत्त्वाचा अध्याय म्हणजे १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेला ऐतिहासिक 'चितगाव शस्त्रागार हल्ला'.

या हल्ल्याच्या नियोजनात आणि अंमलबजावणीत तारकेश्वर दस्तीगर यांचा सिंहाचा वाटा होता. शस्त्रागारावर ताबा मिळवल्यानंतर जेव्हा क्रांतीकारकांनी जलालाबाद टेकडीवर आश्रय घेतला, तेव्हा ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या भीषण चकमकीत त्यांनी अतुलनीय शौर्य गाजवले. या लढाईनंतर अनेक क्रांतीकारक शहीद झाले किंवा पकडले गेले, मात्र तारकेश्वर दस्तीगर हे भूमिगत होऊन आपले कार्य सुरू ठेवण्यात यशस्वी झाले.फेब्रुवारी १९३३ मध्ये जेव्हा सूर्य सेन यांना अटक करण्यात आली, तेव्हा क्रांतीकारी संघटनेचे नेतृत्व तारकेश्वर दस्तीगर यांच्याकडे आले. त्यांनी अत्यंत कठीण परिस्थितीतही लढा सुरू ठेवला आणि सूर्य सेन यांना तुरुंगातून सोडवण्याचा धाडसी बेत आखला. मात्र, मे १९३३ मध्ये गहिरा गावी पोलिसांशी झालेल्या एका चकमकीनंतर त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर आणि सूर्य सेन यांच्यावर विशेष न्यायालयात खटला चालवण्यात आला, ज्याला 'चितगाव शस्त्रागार हल्ला पूरक खटला' (Chittagong Armoury Raid Supplemental Case) म्हणून ओळखले जाते.ब्रिटीश सरकारने त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली. १२ जानेवारी १९३४ रोजी मध्यरात्री, चितगाव मध्यवर्ती कारागृहात सूर्य सेन आणि तारकेश्वर दस्तीगर या दोन महान क्रांतीकारकांना एकत्र फाशी देण्यात आली. फासावर जाण्यापूर्वी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी त्यांना अमानवीय यातना दिल्या होत्या, तरीही त्यांनी 'वंदे मातरम'चा जयघोष करत देशासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले.तारकेश्वर दस्तीगर यांनी सूर्य सेन यांच्या अटकेनंतर क्रांतीकारी चळवळीची धुरा ज्या प्रकारे सांभाळली,

ती त्यांच्या धडाडीच्या नेतृत्वाचा पुरावा आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या काही प्रमुख भूमिगत कारवाया आणि प्रयत्न खालीलप्रमाणे आहेत:

सूर्य सेन यांच्या अटकेनंतर चितगावमधील क्रांतीकारी विखुरले गेले होते. तारकेश्वर दस्तीगर यांनी विखुरलेल्या कार्यकर्त्यांना एकत्र करून 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'च्या उरलेल्या तुकड्यांना पुन्हा संघटित केले. त्यांनी गुप्त संदेशवहनाची यंत्रणा पुन्हा कार्यान्वित केली, जेणेकरून पोलिसांना सुगावा लागू न देता पुढील योजना आखता येतील.तारकेश्वर दस्तीगर यांनी आखलेली सर्वात मोठी आणि धाडसी योजना म्हणजे सूर्य सेन यांना चितगाव तुरुंगातून सोडवणे. यासाठी त्यांनी तुरुंगाच्या भिंतीला सुरुंग लावून फोडण्याची आणि त्या गोंधळात 'मास्टर दा' यांना बाहेर काढण्याची तयारी केली होती. मात्र, फितुरीमुळे हा कट पोलिसांना समजला आणि तो यशस्वी होऊ शकला नाही.ब्रिटीश अधिकाऱ्यांमध्ये दहशत निर्माण करण्यासाठी त्यांनी चितगावमधील युरोपियन क्लब आणि सरकारी इमारतींवर पुन्हा हल्ले करण्याची योजना आखली होती. यासाठी त्यांनी गुप्त कारखान्यांमध्ये बॉम्ब बनवण्याचे काम सुरू ठेवले होते.तारकेश्वर दस्तीगर हे चितगावजवळील 'गहिरा' या गावी पूर्णचंद्र विश्वास यांच्या घरात आश्रयाला होते. पोलिसांना याची माहिती मिळताच त्यांनी घराला वेढा घातला. यावेळी झालेल्या भीषण गोळीबारात तारकेश्वर यांनी शरणागती पत्करण्याऐवजी शेवटपर्यंत लढा दिला. अखेर दारूगोळा

संपल्याने आणि पोलिसांनी चहूबाजूंनी वेढल्यामुळे त्यांना कल्पना दत्त आणि इतर सहकाऱ्यांसह अटक करण्यात आली.या भूमिगत काळात तारकेश्वर दस्तीगर यांनी दाखवलेली चिकाटी आणि 'मास्टर दा' यांच्याप्रती असलेली निष्ठा यामुळेच त्यांना क्रांतीकारी चळवळीत मानाचे स्थान मिळाले.

८२..तारिणी प्रसन्न मुजुमदार

जन्म १८९१ मध्ये बंगालमधील हबीबगंज (सध्याचे बांगलादेश)

मृत्यू १५ जून १९१८ ढाका, वर्तमान बांग्लादेश

तारिणी प्रसन्न मजूमदार ढाका, वर्तमान बांग्लादेश. के (१८९० - १५ जून १९१८) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'अनुशीलन समिती' या सशस्त्र क्रांतिकारी संघटनेचे एक अत्यंत धाडसी आणि समर्पित नेते होते. त्यांचा जन्म साधारणपणे १८९० च्या सुमारास बंगालमधील हबीबगंज (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. विद्यार्थी दशेपासूनच देशप्रेमाने प्रेरित होऊन त्यांनी क्रांतिकार्यात स्वतःला झोकून दिले होते. विशेषतः ढाका आणि कलकत्ता या केंद्रांमधील क्रांतिकारी हालचालींमध्ये त्यांनी मोलाची भूमिका बजावली. ब्रिटीश सरकारसाठी ते एक मोठे आव्हान ठरले

होते, कारण अनेकदा पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन निसटण्यात ते यशस्वी झाले होते.

त्यांच्या बलिदानाचा प्रसंग अत्यंत थरारक आहे. १५ जून १९१८ रोजी कलकत्त्याच्या पोल्टू टोला (Paltu Tola) येथील एका गुप्त अड्ड्यावर ब्रिटीश पोलिसांनी छापा टाकला. यावेळी तारिणी मुजुमदार आणि त्यांचे सहकारी नलिनी बागी यांनी शरणागती पत्करण्याऐवजी पोलिसांशी समोरासमोर सशस्त्र मुकाबला करण्याचे ठरवले. या भीषण चकमकीत शत्रूच्या गोळ्यांना अंगावर झेलत तारिणी प्रसन्न मुजुमदार यांनी घटनास्थळीच वीरमरण पत्करले. वयाच्या अवघ्या २८ व्या वर्षी त्यांनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. त्यांच्या या बलिदानामुळे बंगालमधील क्रांतिकारी चळवळ अधिक प्रबळ झाली आणि पुढील पिढीतील अनेक तरुणांना सशस्त्र क्रांतीची प्रेरणा मिळाली.

८३..तिरुपुर कुमारन

जन्म: ४ ऑक्टोबर १९०४ (चेन्नीमलाई, तामिळनाडू)

मृत्यू: ११ जानेवारी १९३२ (तिरुपूर, तामिळनाडू)

तिरुपुर कुमारन (ज्यांना 'ओविंदासामी कुमारस्वामी मुदलियार' या नावानेही ओळखले जाते) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर क्रांतिकारी आणि तामिळनाडूतील प्रसिद्ध व्यक्तिमत्व होते. त्यांना

'कोडी काथ कुमरन' (झेंडा वाचवणारा कुमरन) या नावाने गौरवाने ओळखले जाते.

कुमारन यांचा जन्म ४ ऑक्टोबर १९०४ रोजी तामिळनाडूतील ईरोड जिल्ह्यातील चेन्नीमलाई येथे झाला. ते व्यवसायाने विणकर होते, परंतु त्यांच्या मनात देशाबद्दल प्रचंड प्रेम होते. त्यांनी महात्मा गांधींच्या तत्त्वांनी प्रेरित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीत स्वतःला झोकून दिले होते. त्यांनी तिरुपूर येथे 'देशबंधू युथ असोसिएशन'ची स्थापना केली, ज्याच्या माध्यमातून तरुणांना देशसेवेसाठी संघटित केले जात असे. त्यांच्या जीवनातील सर्वात मोठी आणि ऐतिहासिक घटना ११ जानेवारी १९३२ रोजी घडली. त्यावेळी ब्रिटीश सरकारने गांधीजींना अटक केल्याच्या निषेधार्थ तिरुपूर येथे एका मिरवणुकीचे आयोजन करण्यात आले होते. या मिरवणुकीचे नेतृत्व कुमारन करत होते. ब्रिटिशांनी ही मिरवणूक रोखण्यासाठी आंदोलकांवर भीषण लाठीहल्ला केला. या हल्ल्यात कुमारन यांना गंभीर दुखापत झाली आणि ते जमिनीवर कोसळले. मात्र, अशा मरणासन्न अवस्थेतही त्यांनी आपल्या हातातील भारताचा तिरंगा झेंडा जमिनीला टेकू दिला नाही. "माझा देह पडला तरी चालेल, पण देशाचा ध्वज पडता कामा

नये," ही जिद्द त्यांनी शेवटपर्यंत पाळली. याच जखमांमुळे त्यांचा मृत्यू झाला.

८४..त्रिपुरा सेन

जन्म: इ.स. १९१३ (कालीकच्छ, ब्राह्मणबेरिया, अविभाजित बंगाल)

मृत्यू: २२ एप्रिल १९३०

क्रांतीकारक त्रिपुरा सेन (ज्यांना 'त्रिपुराचरण सेनगुप्ता' या नावानेही ओळखले जाते)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चितगाव सशस्त्र क्रांती' मधील एक अत्यंत निष्ठावान आणि शिस्तप्रिय तरुण क्रांतीकारक म्हणून त्रिपुरा सेन ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९१३ च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. विद्यार्थी दशेत असतानाच ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले होते. त्यांनी 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेत सामील होऊन क्रांतीचे प्रशिक्षण घेतले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्याच्या नियोजनात आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत त्यांनी अत्यंत सक्रिय सहभाग घेतला होता.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर जेव्हा ब्रिटीश लष्कराने क्रांतीकारकांचा पाठलाग सुरू केला, तेव्हा सर्व क्रांतीकारकांनी जलालाबाद टेकड्यांवर आश्रय घेतला. २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद

टेकडीवर ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या भीषण चकमकीत त्रिपुरा सेन यांनी अतुलनीय शौर्य गाजवले. ब्रिटीशांच्या आधुनिक शस्त्रास्त्रांपुढे न डगमगता ते लढत राहिले. याच लढाईत शत्रूच्या गोळीबारात त्यांना वीरमरण आले. वयाच्या अवघ्या १७-१८ व्या वर्षी त्यांनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी दिलेले हे बलिदान आजही प्रेरणादायी मानले जाते. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका तरुण आणि धडाडीच्या क्रांतीकारकाच्या रूपात नोंदवले गेले आहे.

८५..दत्तू रंगारी

जन्म १६ ऑगस्ट १९२९ रोजी कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यातील बाईलहोंगल

मृत्यू २३ ऑगस्ट १९४२ बेळगाव

दत्तू रंगारी हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत लहान वयाचे आणि प्रेरणादायी बाल हुतात्मा होते. त्यांचा जन्म १६ ऑगस्ट १९२९ रोजी कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यातील बैलहोंगल येथे झाला. त्यांचे वडील लक्ष्मण रंगारी होते. वयाच्या अवघ्या १३ व्या वर्षी, जेव्हा बहुतेक मुले खेळण्यात आणि शिकण्यात व्यग्र असतात, तेव्हा दत्तू रंगारी यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वतःला झोकून दिले होते.१९४२ मध्ये महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या 'चले जाव' (Quit India Movement) आंदोलनाची लाट देशभरात पसरली होती. या आंदोलनामुळे बेळगावमधील वातावरणही तापलेले होते.

२४ ऑगस्ट १९४२ रोजी बैलहोंगल येथे ब्रिटिशांविरुद्ध एक प्रचंड मोर्चा काढण्यात आला होता. या मोर्चामध्ये १३ वर्षांचे दत्तू रंगारी अत्यंत उत्साहाने सहभागी झाले होते. त्यांच्या हातात तिरंगा झेंडा होता आणि ते 'वंदे मातरम्' व 'महात्मा गांधी की जय' अशा घोषणा देत होते.हा मोर्चा स्थानिक मामलेदार कचेरीकडे (तहसील कार्यालय) कूच करत असताना, ब्रिटीश पोलिसांनी मोर्चा अडवण्याचा प्रयत्न केला. आंदोलकांनी पुढे जाण्याचा प्रयत्न केल्यावर पोलिसांनी लाठीचार्ज केला आणि त्यानंतर गोळीबाराचा आदेश दिला. या गोळीबारात एक गोळी दत्तू रंगारी यांच्या छातीत लागली. त्यांच्या हातातला तिरंगा जमिनीवर पडू न देता, ते हुतात्मा झाले.दत्तू रंगारी यांच्या या सर्वोच्च बलिदानामुळे ते भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात तरुण बाल हुतात्मा (Youngest Child Martyr) म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या या लहान वयातील शौर्याने आणि देशप्रेमाने अनेकांना प्रेरणा दिली. आजही बैलहोंगल आणि संपूर्ण कर्नाटकात त्यांचे स्मरण अत्यंत आदराने केले जाते. त्यांचा हा त्याग भारतीयांना नेहमीच देशभक्तीची आठवण करून देतो.

८६..दाजीकाका जोशी:

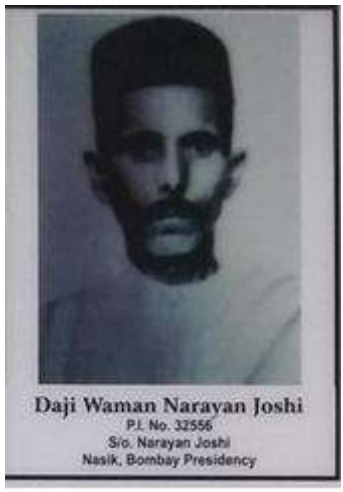

जन्म १८७० (अंदाजे)

मृत्यू १९४०

दाजीकाका जोशी (मूळ नाव: गणेश कृष्ण जोशी) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक सशस्त्र क्रांतीकारक आणि चाफेकर बंधूंचे अत्यंत विश्वासू सहकारी होते. त्यांचा जन्म १८७० च्या सुमारास झाला. पुण्यात १८९७ मध्ये प्लेगच्या नावाखाली कमिशनर रँडने जो धुमाकूळ घातला होता, त्याचा प्रतिशोध घेण्यासाठी चाफेकर बंधूंनी आखलेल्या मोहिमेत दाजीकाकांचा सक्रिय सहभाग होता. २२ जून १८९७ रोजी रँडचा वध झाल्यानंतर ब्रिटीश सरकारने क्रांतीकारकांची धरपकड सुरू केली. यावेळी चाफेकर बंधूंना फितुरीने पकडून देणाऱ्या द्रविड बंधूंचा वध करण्यासाठी दाजीकाकांनी वासुदेव चाफेकर आणि महादेव रानडे यांना मोलाची साथ दिली.

शस्त्रास्त्रे जमवणे, तरुणांना व्यायामाच्या माध्यमातून संघटित करणे आणि गुप्त हालचालींचे नियोजन करणे यात दाजीकाका निष्णात होते. रँड वध आणि द्रविड बंधूंच्या हत्येच्या खटल्यात त्यांनाही अटक करण्यात आली. या क्रांतीकार्यासाठी त्यांना १० वर्षांच्या काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती. अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये त्यांनी अत्यंत हालअपेष्टा सहन केल्या, मात्र देशप्रेमाची ज्योत कधीही विझू

दिली नाही. या थोर क्रांतीकारकाचे निधन १९४० मध्ये झाले. त्यांचे बलिदान आणि गुप्त क्रांतिकारी संघटनेतील त्यांचे योगदान आजही प्रेरणादायी मानले जाते

८७..दामोदर हरी चापेकर

जन्म: २५ जून १८७०, चिंचवड (पुणे).

मृत्यू (हुतात्मा): १८ एप्रिल १८९८, येरवडा तुरुंग (पुणे).

दामोदर हरी चापेकर हे भारतीय क्रांतिकारी इतिहासातील 'चापेकर बंधू' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या त्रिकुटातील थोरले बंधू होते. त्यांचा जन्म २५ जून १८७० रोजी पुण्याजवळील चिंचवड येथे झाला. त्यांचे वडील हरिपंत चापेकर हे कीर्तनकार होते, त्यामुळे दामोदरपंतांवर लहानपणापासूनच धार्मिक आणि देशभक्तीचे संस्कार झाले होते. दामोदर हरी चापेकर, बाळकृष्ण हरी चापेकर आणि वासुदेव हरी चापेकर या तिन्ही भावांनी देशासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. दामोदरपंतांनी पुण्यात 'हिंदुधर्म संरक्षिणी सभा' नावाची संस्था स्थापन करून तरुणांना शारीरिक आणि लष्करी प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली होती.चापेकर बंधूंच्या क्रांतीकार्याचा सर्वात महत्त्वाचा अध्याय १८९७ च्या पुण्यातील प्लेगच्या साथीशी जोडलेला आहे.

पुण्यात प्लेगची भीषण साथ पसरलेली असताना, ब्रिटिश सरकारने प्लेगवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी 'वॉल्टर चार्ल्स रँड' (Walter Charles Rand) या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली. रँडने प्लेग निवारणाच्या नावाखाली पुणेकरांवर अनन्वित अत्याचार केले. घरांची तोडफोड करणे, स्त्रियांचा अपमान करणे आणि लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावणे यामुळे पुणेकरांमध्ये संतापाची लाट उसळली होती. या अन्यायाचा बदला घेण्याचे दामोदरपंतांनी निश्चित केले. २२ जून १८९७ रोजी, व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्याभिषेकाच्या हीरक महोत्सवी कार्यक्रमावरून परतत असताना गणेशखिंडीत दामोदर हरी चापेकर आणि त्यांच्या भावांनी रँडवर गोळ्या झाडून त्याची हत्या केली.या साहसी कृत्यानंतर दामोदरपंतांना अटक करण्यात आली. अटकेत असताना त्यांनी आपला गुन्हा मान्य केला, परंतु त्यामागील हेतू हा केवळ अन्यायाचा प्रतिकार असल्याचे सांगितले. १८ एप्रिल १८९८ रोजी येरवडा तुरुंगात त्यांना फाशी देण्यात आली. फासावर चढताना त्यांच्या हातात 'भगवद्गीता' होती, जे त्यांच्या अढळ धैर्याचे प्रतीक मानले जाते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सशस्त्र क्रांतीचा पाया रचणाऱ्यांमध्ये चापेकर बंधूंचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते.

८८..दिवाण वेलू थंपी

जन्म ६ मे १७६५ थलाकुलम, त्रावणकोर

मृत्यू १८०९ (उम्र ४३-४४ वर्ष) मन्नाडी , त्रावणकोर

वेलू थंपी हे त्रावणकोर संस्थानाचे (सध्याच्या केरळचा भाग) मुख्य प्रशासक (दिवाण) आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध सशस्त्र बंड पुकारणारे एक महान भारतीय देशभक्त होते. त्यांचा जन्म १९ मार्च १७६५ रोजी त्रावणकोरमधील कल्कुलम येथे झाला. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी संस्थानात अनेक सुधारणा केल्या, परंतु जेव्हा ब्रिटिशांनी संस्थानाच्या अंतर्गत बाबींत हस्तक्षेप करून अवाजवी खंडणीची मागणी सुरू केली, तेव्हा त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध युद्धाचे रणशिंग फुंकले.

त्यांच्या क्रांतिकारी कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाचा क्षण म्हणजे ११ जानेवारी १८०९ रोजी त्यांनी केलेला 'कुंदरा जाहीरनामा' (Kundara Proclamation). या जाहीरनाम्यातून त्यांनी जनतेला परकीय सत्तेविरुद्ध एकत्र येण्याचे आणि आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याचे आवाहन केले होते. वेलू थंपी यांनी कर्नूल आणि कोचीनच्या फौजांच्या मदतीने ब्रिटिशांना कडवी झुंज दिली. मात्र, फितुरी आणि तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत असलेल्या ब्रिटिश सैन्यासमोर त्यांचा पराभव झाला. ब्रिटिशांच्या हाती जिवंत लागण्यापेक्षा त्यांनी २९ मार्च १८०९

रोजी मन्नडी येथील मंदिरात स्वतःचे प्राण अर्पण केले. मृत्यूनंतरही त्यांच्या मृतदेहाला ब्रिटिशांनी जाहीरपणे फाशी दिली, ज्यामुळे त्यांच्याबद्दल जनतेमध्ये कमालीचा आदर आणि ब्रिटिशांविरुद्ध संताप निर्माण झाला.

८९...देवप्रसाद गुप्ता

जन्म: डिसेंबर १९११ (ढाका)

मृत्यू (बलिदान): ६ मे १९३० (चट्टोग्राम)

क्रांतिकारक देवप्रसाद गुप्ता (किंवा देब गुप्ता) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक तरुण आणि तेजस्वी नाव आहे. त्यांनी बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला होता. त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटना खालीलप्रमाणे आहेत:

क्रांतिकारी कार्य आणि सहभाग:

देबप्रसाद गुप्ता यांचा जन्म डिसेंबर १९११ मध्ये ढाका (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. महाविद्यालयीन शिक्षणादरम्यान त्यांचा संपर्क 'मास्टरदा' सूर्य सेन यांच्याशी आला आणि ते त्यांच्या क्रांतिकारी गटात सामील झाले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या प्रसिद्ध चट्टोग्राम शस्त्रगार हल्ल्यात (Chittagong Armoury Raid) त्यांनी महत्त्वाची

भूमिका बजावली होती. या हल्ल्यानंतर ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या जलालाबाद टेकडीवरील संघर्षातही ते सहभागी होते.जलालाबादच्या लढाईनंतर ब्रिटीश सैन्यापासून वाचण्यासाठी ते आपल्या सहकाऱ्यांसह निसटले, परंतु ६ मे १९३० रोजी ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना कालारपोल (चट्टोग्राम जिल्हा) येथे वेढले. तिथे झालेल्या भीषण चकमकीत देवप्रसाद गुप्ता, रजत सेन आणि मनोरंजन सेन या तीन क्रांतिकारकांनी शत्रूशी लढता लढता वीरमरण पत्करले. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांनी भारतमातेसाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली.

९०.'दुर्गा भाभी' (दुर्गावती देवी)

जन्म:

दुर्गावती देवी यांचा जन्म ७ ऑक्टोबर १९०७ रोजी उत्तर प्रदेशातील शहजादपूर (अलाहाबाद जिल्हा) येथे झाला.

मृत्यू:

त्यांचे निधन १५ ऑक्टोबर १९९९ रोजी वयाच्या ९२ व्या वर्षी गाझियाबाद येथे झाले. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी आपले जीवन अत्यंत साधेपणाने आणि प्रसिद्धीपासून दूर राहून व्यतीत केले.

भारतीय क्रांतिकारी चळवळीत 'दुर्गा भाभी' (दुर्गावती देवी) यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्या केवळ एका क्रांतिकारकाच्या पत्नी नव्हत्या, तर स्वतः एक धडाडीच्या नेत्या आणि संकटाच्या काळात क्रांतिकारकांसाठी आधारस्तंभ होत्या. त्यांच्या साहसी जीवनाबद्दलची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

दुर्गावती देवी यांचा जन्म १० ऑक्टोबर १९०७ रोजी झाला. त्यांचा विवाह क्रांतिकारी भगवतीचरण व्होरा यांच्याशी झाला होता. लग्नानंतर त्या केवळ गृहिणी न राहता पतीच्या खांद्याला खांदा लावून 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन'च्या (HSRA) कार्यात सक्रिय झाल्या. क्रांतिकारकांच्या वर्तुळात त्या 'भाभी' या नावानेच ओळखल्या जात असत. त्यांचे घर हे क्रांतिकारकांसाठी एक सुरक्षित आश्रयस्थान आणि चर्चेचे केंद्र बनले होते. चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग आणि इतर सर्व क्रांतिकारक त्यांचा प्रचंड आदर करत असत.त्यांच्या आयुष्यातील सर्वात साहसी प्रसंग म्हणजे साँडर्सच्या हत्येनंतर भगतसिंगांना लाहोरमधून सुखरूप बाहेर काढणे. ब्रिटीश पोलिसांनी जेव्हा संपूर्ण लाहोर वेढले होते, तेव्हा दुर्गा भाभींनी स्वतःच्या प्राणाची आणि कुटुंबाची पर्वा न करता भगतसिंगांच्या पत्नीचे सोंग घेतले. आपल्या लहान मुलाला (शची) कडेवर घेऊन त्या एका इंग्रज महिलेच्या वेशात भगतसिंगांसोबत रेल्वेच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यातून प्रवास करून निघून गेल्या. जर त्या पकडल्या गेल्या

असत्या, तर त्यांना थेट फाशी किंवा काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली असती, तरीही त्यांनी हे धाडस दाखवले.

दुर्गा भाभी केवळ पडद्यामागून मदत करत नव्हत्या, तर त्या प्रत्यक्ष रणमैदानातही उतरल्या होत्या. ८ ऑक्टोबर १९३० रोजी त्यांनी भगतसिंगांच्या फाशीच्या शिक्षेचा निषेध म्हणून मुंबईतील 'लॅमिंग्टन रोड'वर एका ब्रिटीश सार्जंटवर गोळ्या झाडल्या होत्या. एका महिलेने अशा प्रकारे भररस्त्यात ब्रिटीश अधिकाऱ्यावर हल्ला करण्याची ही पहिलीच धाडसी घटना होती. चंद्रशेखर आझाद यांच्या बलिदानानंतर आणि पतीच्या मृत्यूनंतरही त्यांनी आपला लढा सुरू ठेवला. त्यांनी क्रांतीसाठी लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी स्वतःचे दागिनेही विकले होते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांनी गाजावाजा न करता लखनौमध्ये आपले उर्वरित आयुष्य शिक्षण क्षेत्रात व्यतीत केले.

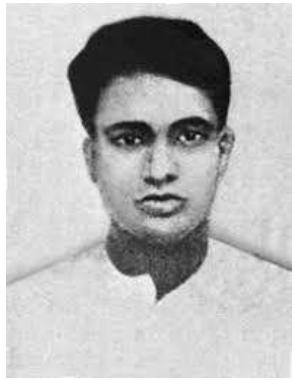

९१..दिनेश गुप्ता

जन्म. ६ डिसेंबर १९११, मुन्शीगंज, बांगलादेश

मृत्यू ७ जुलै १९३१ (वय १९ वर्षे), कोलकाता

दिनेश गुप्ता हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'विनय-बादल-दिनेश' या सुप्रसिद्ध क्रांतिकारी त्रयीमधील एक तेजस्वी नाव आहे. त्यांचा जन्म

६ डिसेंबर १९११ रोजी बंगालमधील ढाका जिल्ह्यातील 'जोशोलोंग' या गावी झाला. महाविद्यालयीन जीवनातच ते 'बंगाल वॉलंटियर्स' या क्रांतिकारक संघटनेत सामील झाले होते. त्यांनी मिदनापूर येथील क्रांतिकारकांना प्रशिक्षण देण्यात मोलाची भूमिका बजावली होती.

त्यांच्या क्रांतीकार्यातील सर्वात महत्त्वाचा पराक्रम म्हणजे ८ डिसेंबर १९३० रोजी कलकत्ता येथील 'रायटर्स बिल्डिंग'वर (सचिवालय) केलेला सशस्त्र हल्ला. कर्नल सिम्पसनला ठार केल्यानंतर झालेल्या चकमकीत त्यांचे सहकारी बादल गुप्ता यांनी विष प्राशन केले, तर विनय बोस यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली. दिनेश गुप्ता यांनीही स्वतःवर गोळी झाडली होती, परंतु ते त्यातून वाचले आणि पोलिसांनी त्यांना जखमी अवस्थेत अटक केली. त्यांच्यावर खटला चालवून त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. अखेर, ७ जुलै १९३१ रोजी अलिपूर मध्यवर्ती कारागृहात वयाच्या १९ व्या वर्षी ते हसत-हसत फासावर चढले. फाशीच्या आदल्या रात्री त्यांनी आपल्या आईला लिहिलेले पत्र आजही देशभक्तांसाठी एक प्रेरणास्त्रोत मानले जाते.

दिनेश गुप्ता यांनी फाशीच्या आदल्या रात्री आपल्या आईला लिहिलेले पत्र हे भारतीय क्रांतीच्या इतिहासातील एक अतिशय भावूक आणि प्रेरणादायी दस्तऐवज मानले जाते. त्या पत्रातील काही निवडक आणि हृदयस्पर्शी अंश खालीलप्रमाणे आहेत:

"आई, मी तुला सोडून जात आहे म्हणून तू रडू नकोस. मी काही कायमचा संपत नाहीये. मी पुन्हा जन्म घेईन, याच मातीत आणि पुन्हा

तुझ्याच कुशीत येईन. मृत्यू हा फक्त शरीराचा अंत असतो, आत्म्याचा नाही."

"मला फाशी दिली जाणार आहे, हे ऐकून तुला दुःख होईल याची मला जाणीव आहे. पण आई, विचार कर—हजारो तरुण आज स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती देत आहेत. त्या महान यज्ञात माझ्या रक्ताचा एक थेंब पडत असेल, तर त्यात तुझे आणि माझे भाग्यच आहे असे समज."

"मी अगदी शांत आणि आनंदी आहे. मला मृत्यूची भीती वाटत नाही. उलट, देशासाठी बलिदान देण्याची संधी मिळत आहे, याचा मला अभिमान वाटतो. तू धैर्याने राहा आणि इतरांनाही सांगा की, दिनेश घाबरून गेला नाही, तो वीरमरण स्वीकारत आहे."

या पत्राचे वैशिष्ट्य:

दिनेश गुप्ता यांनी आपल्या पत्रात कोठेही भीती किंवा संताप व्यक्त केला नव्हता. त्याऐवजी, त्यामध्ये एक प्रकारचे आध्यात्मिक शांतता आणि आपल्या ध्येयाप्रती असलेली अढळ निष्ठा दिसून येते. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी इतकी परिपक्व वैचारिक पातळी असणे, हे त्यांच्या महानतेचे प्रतीक आहे.

९२..दिनेशचंद्र मुजुमदार

जन्म १५ मे १९०७बशीरहाट , उत्तर २४ परगाना, ब्रिटीश भारत

मृत्यू ९ जुलै १९३४ (उम्र २७ वर्ष)अलीपुर मध्य जेल, भारत

दिनेशचंद्र मुजुमदार हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'युगांतर' या सशस्त्र क्रांतीकारी संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि धाडसी सेनानी होते. त्यांचा जन्म पश्चिम बंगालमधील २४ परगणा जिल्ह्यात झाला होता. विद्यार्थी दशेत असतानाच ते देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीकडे आकर्षित झाले आणि त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला. ब्रिटिश सत्तेला हादरवून सोडण्यासाठी त्यांनी अनेक गुप्त कारवायांमध्ये सहभाग घेतला होता.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वात थरारक प्रसंग म्हणजे २५ ऑगस्ट १९३० रोजी कलकत्त्याचे क्रूर पोलीस आयुक्त चार्ल्स टेगार्ट यांच्यावर केलेला बॉम्ब हल्ला. दलौजी स्क्वेअर येथे दिनेशचंद्र आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी टेगार्टच्या गाडीवर बॉम्ब टाकला होता. या हल्ल्यातून टेगार्ट थोडक्यात बचावला, परंतु या घटनेने ब्रिटीश प्रशासनात मोठी दहशत निर्माण केली होती. या धाडसी कृत्यानंतर दिनेशचंद्र काही काळ पोलिसांच्या तावडीतून निसटण्यात यशस्वी झाले होते.पुढील काळात त्यांनी आपले भूमिगत कार्य सुरूच ठेवले.

१९३२ मध्ये चन्दननगर येथे पोलिसांशी झालेल्या एका भीषण चकमकीत त्यांनी अतुलनीय शौर्य दाखवले. या चकमकीत त्यांचे काही सहकारी शहीद झाले, तर दिनेशचंद्र तिथून निसटले. मात्र, मे १९३३ मध्ये कलकत्ता येथील कॉर्पोरेशन स्ट्रीटवरील एका घरातून त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर राजद्रोहाचे आणि हत्येच्या प्रयत्नाचे गंभीर खटले भरण्यात आले.ब्रिटीश न्यायालयाने त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली. अखेर ९ जून १९३४ रोजी अलिपोर मध्यवर्ती कारागृहात या महान क्रांतीकारकाने वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी हसतमुखाने फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले. भारतीय स्वातंत्र्य इतिहासात त्यांचे नाव एका धगधगत्या पर्वाचा अविभाज्य भाग म्हणून आदराने घेतले जाते.

९३..देबप्रसाद गुप्ता

जन्म: देबप्रसाद गुप्ता यांचा जन्म डिसेंबर १९११ मध्ये झाला. त्यांचे मूळ गाव सध्याच्या बांगलादेशातील ढाका जिल्ह्यातील 'नयबबारी' हे होते.

मृत्यू: २२ मे १९३० रोजी एका भीषण चकमकीत त्यांना वीरमरण आले.

देबप्रसाद गुप्ता हे 'चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यातील' (Chittagong Armoury Raid) एक धडाडीचे आणि निष्ठावान क्रांतिकारक होते.

त्यांचा जन्म **१९११** मध्ये बंगालमधील चटगाव येथे झाला. तरुण वयातच ते मास्टर सूर्य सेन यांच्या क्रांतीकार्याने प्रेरित झाले होते आणि 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी'च्या महत्त्वाच्या मोहिमांमध्ये त्यांचा सहभाग होता. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चटगाव शस्त्रागार हल्ल्यात आणि त्यानंतर २२ एप्रिल रोजी जलालाबाद टेकडीवर झालेल्या ऐतिहासिक लढाईत त्यांनी विलक्षण शौर्य गाजवले.

जलालाबादच्या लढाईनंतर अनेक क्रांतिकारक विखुरले गेले होते. देबप्रसाद गुप्ता हे आपल्या सहकाऱ्यांसह कालारपोल (Kalarpol) भागात आश्रयाला होते. ६ मे १९३० रोजी ब्रिटीश सैन्याने आणि पोलिसांनी त्यांना चहुबाजूंनी घेरले. यावेळी झालेल्या भीषण चकमकीत त्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत शत्रूशी लढा दिला. जिवंतपणी इंग्रजांच्या हाती लागायचे नाही, या जिद्दीने लढता लढता वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांना वीरमरण आले. त्यांच्या बलिदानाने चटगावमधील तरुण क्रांतिकारकांमध्ये स्वातंत्र्याची ज्योत अधिक प्रज्वलित झाली.

९४..धन्वंतरी

जन्म अप्रैल १९०३ जम्मू

मृत्यू १३ जुलै १९५३

क्रांतीकारक धन्वंतरी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या संघटनेचे एक

अत्यंत खंबीर आणि विश्वासू स्तंभ होते. मूळचे जम्मू-काश्मीरचे रहिवासी असलेल्या धन्वंतरी यांनी चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग आणि सुखदेव यांच्या मार्गदर्शनाखाली सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला. दिल्ली आणि पंजाबमधील क्रांतीकारक हालचालींचे केंद्रबिंदू म्हणून त्यांनी महत्त्वपूर्ण जबाबदारी सांभाळली. विशेषतः १९२९ मधील 'व्हाइसरॉय ट्रेन स्फोट' आणि लाहोर कट खटल्याशी संबंधित विविध योजनांमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. ब्रिटीश साम्राज्याला आव्हान देणाऱ्या त्यांच्या या धाडसी कृत्यांमुळे त्यांना दीर्घकाळ कारावास आणि अंदमानच्या 'सेल्यूलर जेल'मध्ये काळ्या पाण्याची कठोर शिक्षा भोगावी लागली.तुरुंगातील अमानवीय छळ सोसूनही धन्वंतरी यांचा स्वाभिमान आणि देशप्रेम तसूभरही कमी झाले नाही. अंदमानच्या तुरुंगात राजकीय कैद्यांना मिळणाऱ्या अपमानास्पद वागणुकीविरुद्ध त्यांनी पुकारलेल्या ऐतिहासिक उपोषणाने ब्रिटीश प्रशासनाची झोप उडवली होती. कारावासातून मुक्त झाल्यानंतर त्यांच्या विचारांना मार्क्सवादी आणि कम्युनिस्ट विचारसरणीची जोड मिळाली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी आपले कार्य केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरते मर्यादित न ठेवता, शेतकरी आणि कामगारांच्या हक्कांसाठी लढा देण्याकडे वळवले. जम्मू-काश्मीरमधील लोकशाही चळवळीत आणि सामाजिक न्यायाच्या लढ्यात त्यांचे योगदान अतुलनीय मानले जाते. भारतीय क्रांतीकारक इतिहासात त्यांचे नाव एका निधड्या छातीच्या आणि वैचारिक स्पष्टता असलेल्या योद्ध्यांच्या रूपात सदैव आदराने घेतले जाते.

९५..धोंडिया वाघ

जन्म १७९० चन्नगिरी

मृत्यू १० सप्टेंबर १८०० हिरे कोटणेकल

धोंडिया वाघ, ज्यांना त्यांच्या अचाट शौर्यामुळे 'उभय लोकसंहारक' किंवा 'मराठा वाघ' म्हणून ओळखले जाई, हे १८ व्या शतकाच्या अखेरीस दक्षिण भारतात ब्रिटिशांना सळो की पळो करून सोडणारे एक महान क्रांतिकारक होते. टिपू सुलतानच्या पतननंतर ब्रिटिशांच्या वाढत्या साम्राज्यवादाला सर्वात मोठे आणि संघटित आव्हान धोंडिया वाघ यांनी दिले होते.

धोंडिया यांचा जन्म कर्नाटकातील शिमोगा जिल्ह्यातील चन्नगिरी येथे एका मराठा कुटुंबात झाला. सुरुवातीला त्यांनी हैदर अली आणि टिपू सुलतान यांच्या सैन्यात काम केले. मात्र, टिपूशी मतभेद झाल्यामुळे त्यांना काही काळ तुरुंगवास भोगावा लागला. १७९९ मध्ये चौथ्या

इंग्रज-म्हैसूर युद्धादरम्यान श्रीरंगपट्टणमचा पाडाव झाल्यावर त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. बाहेर येताच त्यांनी विखुरलेल्या सैनिकांना एकत्र करून स्वतःचे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा निश्चय केला आणि अल्पावधीतच बिदनूर आणि शिमोगा प्रांतावर ताबा मिळवला.धोंडिया वाघ यांनी केवळ स्वतःसाठी लढा दिला नाही, तर त्यांनी "परकीयांना या भूमीतून हाकलून लावा" असा नारा दिला. त्यांनी मराठा, मुस्लिम आणि स्थानिक पाळेगारांची एक मोठी संयुक्त आघाडी उभी केली. त्यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे घाबरलेल्या ब्रिटिशांनी त्यांच्याविरुद्ध 'कर्नल आर्थर वेलस्ली' (जो पुढे नेपोलियनला हरवणारा ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन म्हणून प्रसिद्ध झाला) याला पाठवले. वेलस्लीने आपल्या पत्रात मान्य केले होते की, धोंडिया वाघ यांना पकडणे हे त्याच्या आयुष्यातील सर्वात कठीण आव्हान होते. धोंडिया यांच्या गनिमी काव्याच्या (Guerrilla Warfare) युद्धनीतीने ब्रिटीश फौजांना अनेक महिने डोंगरदऱ्यात भटकत ठेवले.अखेर १० सप्टेंबर १८०० रोजी 'कोनगल' (Konagal) येथे ब्रिटीश सैन्य आणि धोंडिया वाघ यांच्यात निकराची लढाई झाली. या लढाईत धोंडिया वाघ यांनी पराक्रमाची शर्थ केली, परंतु तांत्रिकदृष्ट्या सरस असलेल्या ब्रिटीश घोडदळापुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही आणि त्यांना वीरगती प्राप्त झाली. त्यांच्या मृत्यूनंतर कर्नल वेलस्ली इतका प्रभावित झाला होता की, त्याने धोंडिया वाघ यांच्या मुलाच्या संगोपनाची जबाबदारी स्वतः उचलली.

९६..नरगुंदकर भास्कररावभावे (बाबासाहेब भावे)

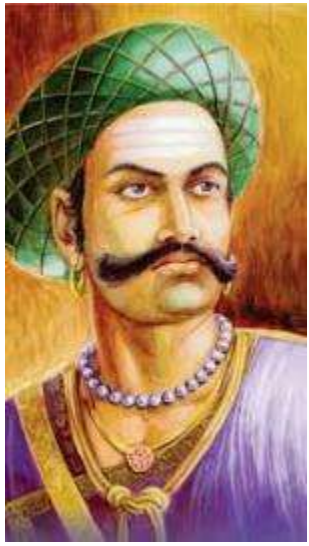

जन्म: भास्कररावभावे यांचा जन्म साधारणपणे १८२० च्या दशकात झाला. ते कर्नाटक राज्यातील धारवाड जिल्ह्यातील नरगुंद संस्थानचे अधिपती होते. त्यांचे कुटुंब हे पेशव्यांच्या काळापासून या भागाचे प्रशासन सांभाळत होते.

मृत्यू: भास्कररावभावे यांना १२ जून १८५८ रोजी बेळगाव येथे इंग्रजांनी फाशी दिली. इंग्रज अधिकारी मॅन्सनचा वध केल्यानंतर ब्रिटीशांनी नरगुंदवर हल्ला केला होता, त्या संघर्षात पकडले गेल्यावर त्यांना ही शिक्षा सुनावण्यात आली.नरगुंदकर भास्कररावभावे (बाबासाहेब भावे) हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील दक्षिण भारतामधील एक अत्यंत पराक्रमी आणि स्वाभिमानी क्रांतीकारक होते. कर्नाटक प्रांतातील नरगुंद संस्थानाचे ते अधिपती होते. त्यांच्या बलिदानाची आणि संघर्षाची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

भास्कररावभावे, ज्यांना प्रेमाने 'बाबासाहेब' म्हटले जाई, हे नरगुंदच्या गादीचे वारसदार होते. १८५७ च्या सुमारास ब्रिटीशांनी 'दत्तक विधान नामंजूर' करण्याचे धोरण अवलंबले होते. बाबासाहेबांना स्वतःचा पुत्र नसल्यामुळे त्यांनी पुत्र दत्तक घेण्याची परवानगी मागितली, परंतु ब्रिटीश सरकारने ती नाकारली. यामुळे त्यांच्या मनात इंग्रजांबद्दल तीव्र

असंतोष निर्माण झाला. केवळ वैयक्तिक कारणास्तव नव्हे, तर परकीय सत्तेच्या गुलामगिरीतून देशाला मुक्त करण्यासाठी त्यांनी शस्त्र उचलण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी आपल्या संस्थानात शस्त्रास्त्रांचा साठा करण्यास आणि सैनिकांची भरती करण्यास सुरुवात केली.मे १८५८ मध्ये, जेव्हा उत्तर भारतात उठावाची धग थोडी शांत होत होती, तेव्हा बाबासाहेबांनी नरगुंदमध्ये क्रांतीचे निशाण फडकवले. त्यांनी ब्रिटीशांचा 'धारवाड' येथील खजिना लुटण्याची योजना आखली होती. जेव्हा ब्रिटीश अधिकारी मॅन्सन याला बाबासाहेबांच्या बंडाची बातमी कळाली, तेव्हा तो त्यांना रोखण्यासाठी मोठ्या सैन्यासह निघाला. मात्र, बाबासाहेबांच्या सैन्याने अतिशय गनिमी काव्याने मॅन्सनचा शिरच्छेद केला आणि त्याचे शीर नरगुंद किल्ल्याच्या वेशीवर टांगले. या घटनेमुळे ब्रिटीश प्रशासनात मोठी खळबळ उडाली आणि त्यांनी नरगुंदवर मोठ्या फौजेनिशी हल्ला चढवला.नरगुंदचा किल्ला अतिशय मजबूत होता, परंतु फितुरी आणि ब्रिटीशांच्या आधुनिक तोफखान्यापुढे टिकाव धरणे कठीण झाले.

बाबासाहेबांनी किल्ल्यावरून बाहेर पडून झुंज देण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बेळगावजवळील जंगलात त्यांना अटक करण्यात आली. १२ जून १८५८ रोजी बेळगाव येथे त्यांना जाहीर फाशी देण्यात आली. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नीने आणि मातोश्रींनी आपली अब्रू वाचवण्यासाठी मलप्रभा नदीत उडी घेऊन आत्मबलिदान दिले. नरगुंदकर भावे यांचा हा लढा दक्षिण भारतात इंग्रजांविरुद्ध झालेल्या सर्वात प्रभावी उठावांपैकी एक मानला जातो.

९७..नेताजी **सुभाषचंद्र बोस**

जन्म जानेवारी २३, इ.स. १८९७ कटक

मृत्यू ऑगस्ट १८, इ.स. १९४५ विमान अपघात - विवाद्य

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक देदीप्यमान आणि ओजस्वी नेतृत्व म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस. त्यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ओडिशातील कटक येथे झाला. आय.सी.एस. (ICS) सारख्या प्रतिष्ठित पदवीचा त्याग करून त्यांनी देशसेवेसाठी स्वतःला वाहून घेतले. सुरुवातीला भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सक्रिय असताना त्यांनी दोनदा अध्यक्षपद भूषवले, परंतु ब्रिटिशांविरुद्धच्या मवाळ धोरणांऐवजी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारण्यासाठी त्यांनी 'फॉरवर्ड ब्लॉक'ची स्थापना केली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटिशांना त्यांच्याच देशात नजरकैदेत असताना गुंगारा देऊन ते परदेशी गेले, ही घटना इतिहासातील अत्यंत चित्तथरारक घटना मानली जाते.

नेताजींनी दक्षिण-पूर्व आशियामध्ये 'आझाद हिंद फौज' (Indian National Army) पुनरुज्जीवित केली आणि "तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आजादी दूँगा" ही ऐतिहासिक घोषणा देऊन भारतीय सैनिकांमध्ये आणि जनतेमध्ये नवचैतन्य निर्माण केले. त्यांनी स्थापन

केलेले 'आरझी हुकुमत-ए-आझाद हिंद' हे भारताचे पहिले हंगामी सरकार होते. 'चलो दिल्ली'चा नारा देत त्यांनी ब्रिटिशांच्या सत्तेला थेट लष्करी आव्हान दिले. १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी तैवानमध्ये झालेल्या विमान अपघातात त्यांचे निधन झाल्याचे मानले जाते, मात्र त्यांच्या मृत्यूचे गूढ आजही कायम आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला जागतिक आयाम मिळवून देण्यात नेताजींचे योगदान अतुलनीय आहे.

९८..नरेश रे

जन्म: इ.स. १९०६ (चिटगाव, अविभाजित बंगाल)

मृत्यू: २२ एप्रिल १९३०

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील ऐतिहासिक 'चितगाव शस्त्रागार हल्ल्या'तील एक अत्यंत धाडसी आणि तरुण क्रांतीकारक म्हणून नरेश रे ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९०५-०७ च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील (सध्याचे बांगलादेश) चितगाव जिल्ह्यातील कांचननगर येथे झाला. ते प्रसिद्ध क्रांतीकारक लोकनाथ बाल, हरिगोपाल बाल आणि प्रभास बाल यांचे बंधू (काही संदर्भांनुसार चुलत भाऊ) होते. 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या क्रांतिकारी संघटनेत ते सक्रिय होते. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली होती, जिथे क्रांतिकारकांनी ब्रिटीश सत्तेला थेट लष्करी आव्हान दिले होते.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर क्रांतिकारी सैन्याने जलालाबाद टेकड्यांवर आश्रय घेतला होता, तिथे ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या भीषण चकमकीत नरेश रे यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह पराक्रमाची शर्थ केली. २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद टेकडीवर झालेल्या या लढाईत ब्रिटीश लष्कराच्या मशीनगनमधून होणाऱ्या गोळीबारात नरेश रे यांना वीरमरण आले. शत्रूच्या अफाट लष्करी शक्तीसमोर केवळ रायफल्सच्या जोरावर लढताना त्यांनी शेवटपर्यंत शरणागती पत्करली नाही. एकाच कुटुंबातील आणि एकाच गावातील अनेक तरुणांनी (रे आणि बाल कुटुंबीय) एकाच दिवशी भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली, हे भारतीय क्रांती इतिहासातील एक अंगावर शहारे आणणारे उदाहरण आहे. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निस्वार्थी आणि वीर योद्धा म्हणून अजरामर आहे.

९९..नलिनी बागी

जन्म १८९७ मुर्शिदाबाद

मृत्यू १६ जून १९१८ (उम्र २०-२१ वर्ष)मिटफोर्ड अस्पताल, ढाका

इतिहासातील एक ज्वलंत नाव आहे. ते 'अनुशीलन समिती' या क्रांतिकारी संघटनेचे निष्ठावान सदस्य होते आणि तारिणी प्रसन्न मुजुमदार यांचे अत्यंत विश्वासू सहकारी म्हणून ओळखले जात.नलिनी

बागी यांचा जन्म साधारणपणे १८९३ मध्ये बंगालमधील ढाका (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. तरुण वयातच ते क्रांतिकारी चळवळीकडे आकर्षित झाले आणि ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध गुप्त

कारवायांमध्ये सक्रिय झाले. विशेषतः ढाका आणि कलकत्ता या भागातील क्रांतिकारकांना शस्त्रे पुरवणे आणि संघटनात्मक बांधणी करणे यात त्यांचा मोठा वाटा होता.

१५ जून १९१८ रोजी कलकत्त्याच्या पोल्टू टोला येथे झालेल्या ऐतिहासिक चकमकीत नलिनी बागी यांनी तारिणी मुजुमदार यांच्या खांद्याला खांदा लावून पोलिसांशी लढा दिला. या भीषण गोळीबारात तारिणी मुजुमदार जागीच शहीद झाले, तर नलिनी बागी हे गंभीर जखमी झाले होते. त्यांना पोलिसांनी ताब्यात घेऊन रुग्णालयात नेले, परंतु तिथेही त्यांनी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना कोणतीही गुप्त माहिती देण्यास नकार दिला. अखेर दुसऱ्या दिवशी, म्हणजेच १६ जून १९१८ रोजी, रुग्णालयात उपचार सुरू असताना वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी त्यांनी देशासाठी आपले प्राण अर्पण केले.

१००..नवजीवन घोष: भारतमातेचा एक मूक बलिदानी

जन्म: साधारण १९०८

मृत्यू: २२ सप्टेंबर १९३६

नवजीवन घोष हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीतील एक निष्ठावान आणि सोशिक क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म साधारणपणे **१९०८** मध्ये बंगालमधील एका देशभक्त कुटुंबात झाला. त्यांचे मोठे भाऊ बिमल प्रतिभा घोष हे देखील क्रांतिकारक होते, ज्यामुळे नवजीवन यांच्यावर लहानपणापासूनच देशप्रेमाचे संस्कार झाले होते. ते बंगालमधील प्रसिद्ध क्रांतिकारी संघटना 'युगांतर'शी जोडलेले होते. ज्या काळात बंगालमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र उठाव तीव्र होत होते, त्या काळात नवजीवन घोष यांनी गुप्तपणे क्रांतीची धुरा सांभाळली होती.

ब्रिटीश सरकारने त्यांना कोणत्याही ठोस पुराव्याशिवाय केवळ संशयावरून अटक केली होती. त्यांना बंगालमधील विविध तुरुंगांत आणि नंतर नजरकैदेत (Internment) ठेवण्यात आले. नजरकैदेत असताना त्यांच्यावर आणि त्यांच्या कुटुंबावर ब्रिटिशांनी अतोनात अत्याचार केले. त्यांचे वडील आणि भावांनाही वारंवार त्रास देण्यात आला, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक आणि मानसिक स्थिती खालावली होती. या छळाला कंटाळून आणि आपल्या अटकेचा निषेध म्हणून त्यांनी तुरुंगातच कठोर पाऊल उचलण्याचे ठरवले.

ब्रिटीश सत्तेच्या अन्यायाविरुद्ध आणि तुरुंगातील अमानवीय वागणुकीचा निषेध म्हणून **२२** सप्टेंबर १९३६ रोजी मेदिनीपूर तुरुंगात नजरकैदेत असताना त्यांनी आपले प्राण अर्पण केले. वयाच्या अवघ्या २८ व्या वर्षी त्यांनी भारतमातेसाठी बलिदान दिले. त्यांच्या मृत्यूची बातमी कळताच संपूर्ण बंगालमध्ये संतापाची लाट उसळली होती. नवजीवन घोष यांचे नाव भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अशा क्रांतिकारकांपैकी एक आहे, ज्यांनी प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर न जाताही तुरुंगाच्या काळकोठडीत अन्यायाविरुद्ध लढताना आपल्या प्राणांची आहुती दिली.

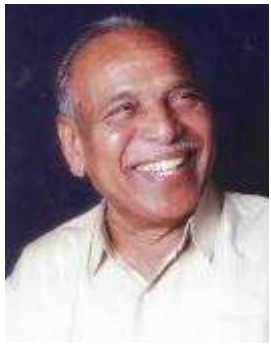

१०१..नागनाथअण्णा नायकवडी

जन्म: १५ जुलै १९२२ वाळवा

मृत्यू: २२ मार्च २०१२ मुंबई

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सातारा येथील 'प्रतिसरकार' चळवळीतील एक महान क्रांतीकारक आणि द्रष्टे समाजसुधारक होते. सांगली जिल्ह्यातील वाळवा येथे जन्मलेल्या नागनाथअण्णांनी १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनादरम्यान क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली ब्रिटीश सत्तेला समांतर असे 'पत्री सरकार' चालवून प्रशासनाला आव्हान दिले. त्यांनी स्थापन केलेले 'तुफान दल' हे ब्रिटीशांच्या दळणवळण यंत्रणेवर हल्ले करणे आणि सरकारी खजिना लुटून तो

गरिबांसाठी वापरण्यात आघाडीवर होते. १३ एप्रिल १९४४ रोजी साताऱ्याच्या कारागृहाची भिंत ओलांडून त्यांनी केलेले पलायन ही भारतीय क्रांतीकारी इतिहासातील एक थरारक घटना मानली जाते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नागनाथअण्णांनी आपले संपूर्ण जीवन ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी समर्पित केले. त्यांनी हुतात्मा किसन अहीर यांच्या स्मरणार्थ वाळवा येथे 'हुतात्मा साखर कारखाना' उभारला, ज्याने सहकार क्षेत्रात एक नवा आदर्श निर्माण केला. केवळ कारखानाच नव्हे, तर त्यांनी शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या माध्यमातून ग्रामीण मुलांसाठी शाळा आणि महाविद्यालयांचे जाळे विणले. सामाजिक समता आणि कष्टकऱ्यांच्या हक्कासाठी लढा देणाऱ्या या महामानवाला भारत सरकारने २००९ मध्ये 'पद्मभूषण' पुरस्कार देऊन गौरविले. शेवटच्या श्वासापर्यंत जनसेवेचा वसा जपणाऱ्या अण्णांचा वारसा आजही महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात प्रेरणादायी ठरत आहे.

१०२..नागेंद्रनाथ दत्त

जन्म: १८८१ (दिनांक उपलब्ध नाही), हुगळी जिल्हा, बंगाल (सध्याचे पश्चिम बंगाल).

मृत्यू: १९१८ (तुरुंगात असताना दीर्घ आजारपणामुळे त्यांचा मृत्यू झाला).नागेंद्रनाथ दत्त हे बंगालमधील 'युगांतर' (Jugantar) या प्रसिद्ध क्रांतिकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य होते. ते प्रामुख्याने बाघा

जतिन (जतिंद्रनाथ मुखर्जी) यांचे विश्वासू सहकारी म्हणून ओळखले जातात.विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला बंगालमध्ये सुरू झालेल्या सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीत त्यांचा मोठा सहभाग होता. ब्रिटिशांविरुद्धच्या गुप्त कारवायांमध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.१९१५ च्या सुमारास जेव्हा 'जर्मन प्लॉट' (जर्मनीकडून शस्त्रे मागवून भारतात उठाव करण्याची योजना) आखला गेला, तेव्हा नागेंद्रनाथ दत्त हे बाघा जतिन यांच्यासोबत असलेल्या प्रमुख सहकाऱ्यांपैकी एक होते.सप्टेंबर १९१५ मध्ये ओडिशामधील बालासोर जवळील बुढी बालम नदीच्या काठी क्रांतिकारकांचे आणि ब्रिटिश पोलिसांचे घनघोर युद्ध झाले. या ऐतिहासिक लढाईत नागेंद्रनाथ दत्त यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह प्राणांची बाजी लावून लढा दिला होता.या संघर्षानंतर त्यांना आणि त्यांच्या काही सहकाऱ्यांना ब्रिटिशांनी अटक केली. त्यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला चालवून त्यांना कठोर शिक्षा सुनावण्यात आली होती.

१०३..नानासाहेब पेशवे

जन्म:नानासाहेब पेशवे यांचा जन्म १९ मे १८२४ रोजी महाराष्ट्रातील रायगड जिल्ह्यातील वेणूग्राम (माथेरानजवळ) येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव धोंडोपंत होते.

मृत्यू:

१८५७ चा उठाव अयशस्वी झाल्यानंतर नानासाहेब पेशवे नेपाळच्या तराई भागात गेले. त्यांचा मृत्यू १८५९ मध्ये झाला असावा असे मानले जाते. मात्र, त्यांच्या मृत्यूच्या नेमक्या तारखेबद्दल आणि ठिकाणाबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत, कारण ते कधीही इंग्रजांच्या हाती लागले नाहीत.

१८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाचे मुख्य सूत्रधार आणि धुरंधर नेतृत्व म्हणून नानासाहेब पेशवे यांचे नाव इतिहासात अजरामर आहे. त्यांचा जन्म १९ मे १८२४ रोजी वेणूग्राम (जि. माथेरान) येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव धोंडोपंत होते, परंतु ते नानासाहेब या नावानेच प्रसिद्ध झाले. दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी त्यांना दत्तक घेतले होते. बाजीरावांच्या निधनानंतर ब्रिटीश सरकारने नानासाहेबांना मिळणारी वार्षिक आठ लाख रुपयांची पेन्शन 'दत्तक विधान' नामंजूर करून बंद केली. नानासाहेबांनी आपली बाजू मांडण्यासाठी अझीमुल्ला खान यांना लंडनला पाठवले, परंतु तिथे त्यांना न्याय मिळाला नाही. या अन्यायामुळे पेटून उठलेल्या नानासाहेबांनी ब्रिटीश सत्तेला भारतातून मुळासकट उखडून टाकण्याचा संकल्प केला.

नानासाहेब पेशवे हे केवळ एक योद्धे नव्हते, तर ते एक कुशल संघटक होते. त्यांनी ब्रह्मावर्त (बिठूर) येथे राहून संपूर्ण देशभर क्रांतीचे जाळे विणले. त्यांनी तात्या टोपे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई आणि अझीमुल्ला खान यांच्या सहकार्याने उठावाची गुप्त योजना आखली. 'भाकरी आणि कमळ' हे या क्रांतीचे प्रतीक म्हणून गावोगावी फिरवून त्यांनी जनतेला आणि भारतीय सैनिकांना उठावासाठी प्रेरित केले. ४ जून १८५७ रोजी कानपूरमध्ये उठावाची ठिणगी पडली आणि नानासाहेबांनी कानपूरवर ताबा मिळवून स्वतःला पेशवा म्हणून घोषित केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय सैन्याने ब्रिटीशांना सळो की पळो करून सोडले होते.जेव्हा ब्रिटीशांनी मोठ्या फौजेनिशी कानपूरवर पुन्हा हल्ला केला, तेव्हा भीषण युद्ध झाले. परिस्थिती प्रतिकूल झाल्यामुळे नानासाहेबांनी गनिमी काव्याचा अवलंब करत नेपाळच्या तराई भागात आश्रय घेतला. इंग्रजांनी त्यांना पकडण्यासाठी अनेक बक्षिसे लावली, परंतु ते कधीही त्यांच्या हाती लागले नाहीत. नेपाळच्या जंगलातच १८५९ च्या सुमारास त्यांचा अंत झाला असावा, असे मानले जाते. नानासाहेबांनी दिलेल्या लढ्यामुळेच भारतीय जनतेमध्ये स्वराज्याची आणि स्वातंत्र्याची तीव्र आकांक्षा निर्माण झाली, जी पुढे अखंडपणे तेवत राहिली.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात 'भाकरी' आणि 'कमळ' या दोन प्रतीकांनी माहितीच्या प्रसारासाठी आणि क्रांतीच्या गुपिते

जपण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. या प्रतीकांचा वापर खालीलप्रमाणे केला जात असे:

भाकरी (ग्रामीण जनसाधनांचे प्रतीक):

उठावाचा संदेश खेड्यापाड्यातील जनतेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी 'भाकरी' हे माध्यम निवडण्यात आले होते. एका गावातील चौकीदाराने दुसऱ्या गावातील चौकीदाराला भाकरी द्यायची आणि त्याने तशाच पाच भाकरी तयार करून पुढच्या गावात पोहोचवायच्या, अशी ही साखळी होती. या भाकरीसोबत कोणताही लेखी निरोप नसे, मात्र "भाकरी आली" याचा अर्थ "लढ्यासाठी तयार राहा" असा संदेश गावकऱ्यांपर्यंत पोहोचत असे. भाकरी हे सर्वसामान्यांच्या अन्नाचे प्रतीक असल्याने इंग्रजांना या साखळीचा संशय बराच काळ आला नाही.

.कमळ (सैनिक आणि छावण्यांचे प्रतीक):

'लाल कमळ' हे प्रतीक प्रामुख्याने लष्करी छावण्यांमधील भारतीय सैनिकांसाठी वापरले जात असे. एका तुकडीतील सैनिकाने दुसऱ्या तुकडीतील सैनिकाकडे लाल कमळाचे फूल सुपूर्द करायचे. जेव्हा हे फूल शेवटच्या सैनिकाच्या हातात पडत असे, तेव्हा त्या संपूर्ण तुकडीने उठावात सामील होण्याचा निश्चय केला आहे, असे मानले जाई. कमळ हे शुद्धता आणि भारतीय संस्कृतीचे प्रतीक असल्याने सैनिकांमध्ये त्याबद्दल आदर होता आणि ते क्रांतीचे एक पवित्र निशाण बनले होते.

प्रतीकांचे महत्त्व:त्याकाळी दळणवळणाची साधने मर्यादित होती आणि इंग्रजांची नजर सर्वत्र होती. अशा परिस्थितीत लेखी पत्रांऐवजी या प्रतीकांचा वापर केल्यामुळे उठावाची गुप्तता पाळणे सोपे झाले. नानासाहेब पेशवे आणि अझीमुल्ला खान यांनी या प्रतीकांच्या माध्यमातून उत्तर भारतात एकाच वेळी उठाव घडवून आणण्याची मोठी योजना आखली होती. या प्रतीकांमुळे अशिक्षित जनता आणि शिपाई एकाच ध्येयाने प्रेरित होऊन एकत्र आले.

१०४..नाना पाटील

जन्म ३ ऑगस्ट १८९० बहे, वाळवा तालुका, सांगली.

मृत्यू ६ डिसेंबर १९७६ (वय ७६) वाळवा.

क्रांतीसिंह नाना पाटील हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अद्वितीय सेनानी, विद्रोही समाजसुधारक आणि सातारा जिल्ह्यातील 'प्रति सरकार' या समांतर शासन व्यवस्थेचे जनक होते. त्यांचा जन्म ३ ऑगस्ट १८९० रोजी सांगली जिल्ह्यातील येडेमच्छिंद्र येथे झाला. १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनादरम्यान त्यांनी ब्रिटिश

सत्तेला उघड आव्हान देत सातारा जिल्ह्यात स्वतःची शासन यंत्रणा उभी केली, जी 'पात्री सरकार' म्हणून प्रसिद्ध झाली. या सरकारद्वारे त्यांनी ब्रिटिशांची कर व्यवस्था रोखली आणि स्वतःची न्यायदान व पोलीस व्यवस्था कार्यान्वित केली. गुन्हेगारांना आणि ब्रिटिशांच्या खबऱ्यांच्या पायाला लोखंडी पत्रा ठोकण्याची कडक शिक्षा दिली जात असे, ज्यामुळे या सरकारचा मोठा दरारा निर्माण झाला होता.

नाना पाटील यांनी केवळ सशस्त्र क्रांतीच केली नाही, तर 'तुफान सेना' उभारून ब्रिटिशांच्या दळणवळण यंत्रणेवर हल्ले केले. त्याचबरोबर त्यांनी समाजात दारूबंदी, हुंडाबंदी, अस्पृश्यता निवारण आणि 'गांधी विवाह' यांसारख्या सुधारणा राबवल्या. ग्रामीण बोलीभाषेतील त्यांच्या पहाडी आवाजातील भाषणांमुळे शेतकरी आणि कष्टकरी जनता त्यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित झाली, म्हणूनच त्यांना 'क्रांतीसिंह' ही पदवी बहाल करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी शेतकरी कामगार पक्ष आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातून संसदेतही लोकहिताचे प्रश्न मांडले. ६ डिसेंबर १९७६ रोजी या महान लोकनेत्याचे निधन झाले

१०५..निर्मल सेन

जन्म १८९८ चितगाव (बंगाल)

मृत्यू १३ जून १९३२

निर्मल सेन हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चटगाव शस्त्रागार हल्ल्याचे' (Chittagong Armoury Raid) एक प्रमुख सूत्रधार आणि मास्टर सूर्य सेन यांचे अत्यंत विश्वासू सहकारी होते. त्यांचा जन्म **१८९८** मध्ये बंगालमधील चटगाव जिल्ह्यातील कोयापारा या गावी झाला. तरुण वयातच ते क्रांतिकारी विचारांकडे वळले आणि त्यांनी 'युगांतर' या क्रांतिकारक संघटनेच्या माध्यमातून आपले कार्य सुरू केले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या चटगाव शस्त्रागार हल्ल्याच्या नियोजनात आणि अंमलबजावणीत त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती. जलालाबादच्या टेकड्यांवरील ऐतिहासिक लढाईतही त्यांनी ब्रिटीश सैन्याचा धैर्याने सामना केला होता. हल्ल्यानंतर अनेक क्रांतिकारक भूमिगत झाले असताना, निर्मल सेन हे धालघाट येथील एका घरात आश्रयाला होते. १३ जून १९३२ रोजी ब्रिटीश सैन्याने या घराला वेढा घातला. यावेळी झालेल्या समोरासमोरच्या चकमकीत त्यांनी ब्रिटीश कॅप्टन कॅमेरूनला ठार केले, मात्र स्वतःही गोळी लागल्याने त्यांना वीरमरण आले. वयाच्या ३४ व्या वर्षी त्यांनी मातृभूमीसाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली.

१०६..निर्मलजीवन घोष

जन्म ५ जानेवारी १९१६

हुगली, ब्रिटीश भारत

मृत्यू २६ ऑक्टोबर १९३४ (उम्र १८ वर्ष)

मिदनापुर केंद्रीय कारगार, मिदनापुर , बंगाल प्रेसिडेंसी, ब्रिटीश भारत (वर्तमान पश्चिम बंगाल, भारत में)

निर्मलजीवन घोष हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीतील एक अत्यंत तरुण आणि तेजस्वी हुतात्मा होते. त्यांचा जन्म ५ जानेवारी १९१६ रोजी मेदनीपूर (मिदनापूर) येथे एका देशभक्त कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील जामनीजीवन घोष हे देखील देशप्रेमी होते आणि त्यांच्या कुटुंबातील अनेक सदस्यांचा क्रांतीकारी चळवळींशी जवळचा संबंध होता. मिदनापूरमधील 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' (Bengal Volunteers) या संघटनेचे ते एक सक्रिय आणि अत्यंत विश्वासू सदस्य होते.

त्यांच्या क्रांतीकारी कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे २ सप्टेंबर १९३३ रोजी मिदनापूरचे जिल्हा दंडाधिकारी बर्नार्ड ई. जे. बर्ज

यांची झालेली हत्या. बर्ज हे त्यांच्या क्रूर प्रशासनासाठी आणि भारतीय जनतेवरील अत्याचारासाठी ओळखले जात होते. त्यांना संपवण्यासाठी आखलेल्या धाडसी योजनेत निर्मलजीवन घोष यांचा सक्रिय सहभाग होता. जरी प्रत्यक्ष गोळ्या अनाथबंधू पांजा आणि मृगेंद्रकुमार दत्ता यांनी झाडल्या असल्या, तरी या संपूर्ण कटाचे नियोजन, टेहळणी आणि प्रत्यक्ष मैदानावर सहकाऱ्यांना मदत करण्यात निर्मलजीवन यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.

बर्ज यांच्या हत्येनंतर ब्रिटीश सरकारने मेदनीपूरमध्ये दहशतीचे वातावरण निर्माण केले आणि अनेक तरुणांना अटक केली. या धरपकडीत निर्मलजीवन घोष यांनाही ताब्यात घेण्यात आले. त्यांच्यावर 'मिदनापूर दंडाधिकारी हत्या कट' (Midnapore Magistrate Murder Conspiracy Case) अंतर्गत विशेष न्यायालयात खटला चालवण्यात आला. न्यायालयात त्यांनी अत्यंत निर्भीडपणे आपले विचार मांडले आणि ब्रिटीश सत्तेसमोर झुकण्यास नकार दिला.ब्रिटीश न्यायालयाने त्यांना या हत्येच्या कटात दोषी धरून फाशीची शिक्षा सुनावली. २६ ऑक्टोबर १९३४ रोजी मेदनीपूर मध्यवर्ती कारागृहात या वीर पुत्राने वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी हसतमुखाने फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले. त्यांच्या बलिदानाने मेदनीपूरमधील क्रांतीची ज्योत अधिकच प्रज्वलित झाली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात मिदनापूरच्या ज्या तीन महान क्रांतीकारकांना (ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य, निर्मलजीवन घोष आणि

रामकृष्ण रॉय) एकाच काळात फाशी देण्यात आली, त्यात निर्मलजीवन यांचे नाव एका समर्पित आणि निर्भय योद्ध्या म्हणून अजरामर झाले आहे.

१०७..निर्मल लाला

जन्म: १० ऑक्टोबर १९१२

मृत्यू: १ मे १९८४

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील चितगाव (Chittagong) शस्त्रागार हल्ल्यातील सर्वात तरुण क्रांतीकारकांपैकी एक म्हणून निर्मल लाला ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९१३-१४ च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. वयाच्या अवघ्या १५-१६ व्या वर्षी ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित झाले होते. 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेचे सदस्य म्हणून त्यांनी अत्यंत गुप्तपणे क्रांतीचे प्रशिक्षण घेतले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला होता. इतक्या लहान वयात इतक्या मोठ्या लष्करी कारवाईत सहभागी होणे, हे त्यांच्या असीम धैर्याचे प्रतीक होते.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या संघर्षात निर्मल लाला यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत जलालाबाद टेकड्यांवर आश्रय घेतला. २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद टेकडीवर ब्रिटीश

लष्कराशी झालेल्या भीषण चकमकीत निर्मल लाला यांनी शौर्याने लढा दिला. ब्रिटीशांच्या मशीनगन्सच्या गोळीबारापुढे न डगमगता ते आपल्या रायफलने प्रतिकार करत राहिले. याच रणधुमाळीत शत्रूची गोळी लागून त्यांना वीरमरण आले. एका किशोरवयीन मुलाने मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी दिलेले हे बलिदान भारतीय क्रांतीच्या इतिहासात अत्यंत प्रेरणादायी मानले जाते. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निष्ठावान आणि बाल-क्रांतीकारक योद्धा म्हणून कोरले गेले आहे.

१०८..नीरेन दासगुप्ता: बुढी बालमच्या लढाईतील धडाडती तोफ

जन्म: १८९८ (फरीदपूर, बंगाल).

बलिदान (फाशी): २२ नोव्हेंबर १९१५ (बालेश्वोर तुरुंग).

नीरेन दासगुप्ता (१८९८-१९१५) हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या कालखंडातील एक अत्यंत निष्ठावान आणि शूर क्रांतिकारक होते. ते 'बाघा जतीन' (जतींद्रनाथ मुखर्जी) यांचे निकटचे सहकारी आणि 'युगांतर' या क्रांतिकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य होते.

नीरेन यांचा जन्म बंगालमधील फरीदपूर जिल्ह्यात (आता बांगलादेशात) झाला होता.शालेय वयातच ते क्रांतिकारी विचारांकडे ओढले गेले. त्यांनी बाघा जतीन यांच्या नेतृत्वाखालील अनेक गुप्त

मोहिमांमध्ये भाग घेतला होता.जर्मनीकडून येणाऱ्या शस्त्रास्त्रांची वाट पाहण्यासाठी ओरिसाच्या किनाऱ्यावर गेलेल्या पाच जणांच्या तुकडीत नीरेन यांचा समावेश होता.ओरिसाच्या बालेश्वोर (बालासोर) येथील बुढी बालम नदीच्या काठी जेव्हा ब्रिटीश पोलिसांनी क्रांतिकारकांना वेढले, तेव्हा नीरेन यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह प्रचंड प्रतिकार केला.एका बाजूला आधुनिक रायफल्स असलेले ब्रिटीश सैन्य आणि दुसऱ्या बाजूला केवळ पिस्तुले असलेले ५ तरुण. नीरेन यांनी आपल्या प्राणांची पर्वा न करता ब्रिटीश सैन्यावर गोळीबार सुरू ठेवला, जेणेकरून त्यांचे नेते बाघा जतीन यांना संरक्षण मिळेल.या लढाईत बाघा जतीन गंभीर जखमी झाले आणि चित्तप्रिय शहीद झाले. त्यानंतर नीरेन दासगुप्ता आणि मनोरंजन सेनगुप्ता या दोघांना ब्रिटीशांनी अटक केली.तुरुंगात त्यांच्यावर अतोनात छळ करण्यात आला, परंतु त्यांनी आपल्या इतर सहकाऱ्यांची किंवा जर्मनीच्या योजनेची कोणतीही माहिती ब्रिटीशांना दिली नाही.त्यांच्यावर बालेश्वोर येथे राजद्रोहाचा खटला चालवून फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली.२२ नोव्हेंबर १९१५ रोजी बालेश्वोर तुरुंगात मनोरंजन सेनगुप्ता यांच्यासोबत नीरेन दासगुप्ता यांना फाशी देण्यात आली.फाशीच्या वेळी त्यांचे वय अवघे १७ वर्षे होते. "देशासाठी मरण्यातच खरे सुख आहे," असे त्यांचे मानणे होते.

नीरेन दासगुप्ता हे त्या तरुण पिढीचे प्रतिनिधित्व करतात ज्यांनी स्वातंत्र्याच्या ध्येयासाठी आपल्या तारुण्यावर तुळशीपत्र ठेवले होते.

बाघा जतीन यांच्यावरील त्यांची निष्ठा इतकी अढळ होती की, शेवटच्या श्वासापर्यंत ते आपल्या नेत्याच्या आणि देशाच्या संरक्षणासाठी लढत राहिले. त्यांच्या या बलिदानामुळेच बंगालमध्ये क्रांतिकारकांची एक नवी लाट निर्माण झाली.

१०९...नीलांबर पीतांबर

जन्म: १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस (पलामू जिल्हा, झारखंड).

मृत्यू: २८ मार्च १८५९.

नीलांबर पीतांबर हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील झारखंडमधील पलामू प्रांतातील अत्यंत शूर आणि पराक्रमी आदिवासी क्रांतिकारक होते. नीलांबर आणि त्यांचे भाऊ पीतांबर हे 'भोक्ता' (खरवार आदिवासी उपजाती) समुदायाचे नेते होते. त्यांनी ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अन्यायकारक कर प्रणाली आणि आदिवासींच्या जमिनी हडपण्याच्या धोरणाविरुद्ध सशस्त्र उठाव पुकारला. पलामूच्या घनदाट जंगलात आणि डोंगराळ भागात त्यांनी गनिमी काव्याचा (Guerrilla Warfare) वापर करून ब्रिटीश फौजांना जेरीस आणले होते.

१८५७ मध्ये जेव्हा दानापूर आणि रांची येथील भारतीय सैनिकांनी बंड केले, तेव्हा नीलांबर आणि पीतांबर यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. त्यांनी पलामू किल्ल्यावर ताबा मिळवण्यासाठी आणि ब्रिटीश समर्थित जमीनदारांना धडा शिकवण्यासाठी अनेक मोहिमा आखल्या. पलामूचा हा उठाव इतका तीव्र होता की, ब्रिटिशांना तो मोडून काढण्यासाठी कर्नल डॅल्टनच्या नेतृत्वाखाली मोठी फौज पाठवावी लागली. नीलांबर यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह अनेक महिने ब्रिटिशांच्या प्रगत शस्त्रास्त्रांचा धैर्याने सामना केला, परंतु फितुरी आणि संसाधनांच्या कमतरतेमुळे त्यांना शेवटी अटक करण्यात आली.२८ मार्च १८५९ रोजी नीलांबर आणि पीतांबर या दोन्ही भावांना पलामू जिल्ह्यातील लेसलीगंज येथे एका आंब्याच्या झाडाला लटकवून सार्वजनिकरीत्या फाशी देण्यात आली. त्यांचे हे बलिदान झारखंडमधील आदिवासींच्या अस्मितेचा आणि संघर्षाचा एक महान वारसा मानले जाते. त्यांच्या सन्मानार्थ पलामूमध्ये 'नीलांबर-पीतांबर विद्यापीठ' स्थापन करण्यात आले आहे.

११०..पंडित गेंदालाल दीक्षित

जन्म.३० नोव्हेंबर १८८८ रोजी आग्रा जिल्ह्यातील बाह तहसीलमध्ये.

मृत्यू २१ डिसेंबर १९२० दिल्ली

पंडित गेंदालाल दीक्षित हे उत्तर प्रदेशातील आग्रा जिल्ह्याचे रहिवासी आणि पेशाने शिक्षक होते, परंतु त्यांच्या मनात देशभक्तीची प्रखर

ज्योत होती. त्यांनी क्रांतिकारकांना संघटित करण्यासाठी 'मातृवेदी' नावाची गुप्त संघटना स्थापन केली होती. गेंदालालजींचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी चंबळच्या खोऱ्यातील डाकूंचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना देशसेवेसाठी प्रवृत्त केले आणि त्यांची एक मोठी क्रांतिकारी सेना उभारली. १९१८ च्या प्रसिद्ध 'मैनपुरी षड्यंत्र' खटल्याचे ते मुख्य सूत्रधार होते. ब्रिटिश सरकारने त्यांना अटक करून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात ठेवले होते, परंतु तिथूनही ते अत्यंत धाडसीरीत्या निसटले.तुरुंगातून पळाल्यानंतर त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत, जंगलात राहून आपले क्रांतिकारी कार्य चालू ठेवले. सततचा प्रवास, उपासमार आणि जंगलातील कठीण जीवन यामुळे त्यांना क्षयरोगाची (TB) लागण झाली. विशेष म्हणजे, अशा आजारपणातही त्यांनी ब्रिटिशांच्या हाती लागण्याचे नाकारले. अखेर २१ डिसेंबर १९२० रोजी दिल्लीच्या एका रुग्णालयात अत्यंत हलाखीच्या स्थितीत, कोणालाही ओळख पटू न देता या महान क्रांतिकारकाने अखेरचा श्वास घेतला. "क्रांतीची मशाल पेटत राहिली पाहिजे," हा संदेश त्यांनी आपल्या कार्यातून दिला होता.

१११..पा टोगन नेंगमिन्झा

जन्म: १८५० सिल्साकगिरी (Saksalgre) पूर्व गारो हिल्स जिल्हा मेघालय

मृत्यू: १२ डिसेंबर १८७२

पा टोगन नेंगमिन्झा (ज्यांना टोगन संगमा म्हणूनही ओळखले जाते) हे मेघालयातील गारो टेकड्यांमधील एक अत्यंत शूर आणि धडाडीचे गारो योद्धा होते. ब्रिटिशांच्या दडपशाहीविरुद्ध त्यांनी दिलेला लढा ईशान्य भारतातील आदिवासी प्रतिकाराचा एक सुवर्ण अध्याय मानला जातो.

पा टोगन नेंगमिन्झा हे गारो जमातीतील 'संगमा' कुळातील एक उंचपुरा आणि अफाट ताकद असलेला योद्धा म्हणून प्रसिद्ध होते. १८७२ च्या सुमारास, जेव्हा ब्रिटिशांनी गारो टेकड्यांवर पूर्णपणे ताबा मिळवण्यासाठी लष्करी हालचाली सुरू केल्या, तेव्हा त्यांनी या परकीय आक्रमणाविरुद्ध स्थानिक गारो तरुणांना एकत्र केले. त्यांनी 'रोंगरेजगिरी' (Rongregiri) या गावाजवळ आपली लष्करी छावणी उभारली आणि ब्रिटिशांना जोरदार प्रतिकार करण्याचे ठरवले.

१२ डिसेंबर १८७२ रोजी ब्रिटिशांच्या एका मोठ्या तुकडीने रोंगरेजगिरीवर अचानक हल्ला केला. त्या वेळी गारो योद्ध्यांकडे केवळ पारंपरिक शस्त्रे जसे की 'मिलम' (दोन पात्यांची तलवार),

ढाली आणि धनुष्यबाण होते, तर ब्रिटीश सैन्याकडे आधुनिक बंदुका होत्या. पा टोगन यांनी आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करत अत्यंत धैर्याने शत्रूचा मुकाबला केला. त्यांच्याबद्दल एक दंतकथा प्रसिद्ध आहे की, बंदुकीतून निघणाऱ्या गोळ्यांना रोखण्यासाठी त्यांनी साध्या बांबूच्या चटईचा (किंवा वेताच्या ढालीचा) वापर केला होता, कारण त्यांचा असा विश्वास होता की त्यांच्या मंत्रशक्तीमुळे या गोळ्या त्यांना इजा करू शकणार नाहीत.या विषम युद्धात पा टोगन यांनी प्राणांची आहुती दिली. त्यांच्या हौतात्म्यानंतर गारो टेकड्यांवर ब्रिटिशांचा अंमल बसला असला, तरी पा टोगन यांनी दाखवलेले शौर्य गारो समुदायासाठी आजही स्फूर्तिस्थान आहे. मेघालयात दरवर्षी १२ डिसेंबर हा दिवस त्यांचा 'स्मृतिदिन' म्हणून साजरा केला जातो. त्यांच्या सन्मानार्थ गारो हिल्समध्ये त्यांचे भव्य पुतळे उभारले असून त्यांना 'गारो टेकड्यांचा वाघ' असे संबोधले जाते.

११२..पांडुरंग सदाशिव खानखोजे

जन्म: ७ नोव्हेंबर १८८४ (वर्धा, महाराष्ट्र).

मृत्यू: २२ जानेवारी १९६७ (नागपूर).

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर क्रांतिकारी, कृषीशास्त्रज्ञ आणि 'गदर पार्टी'चे संस्थापक सदस्य होते. त्यांचे कार्य भारत आणि मेक्सिको अशा दोन्ही देशांत

विस्तारलेले आहे.लष्करी शिक्षण घेण्यासाठी परदेशात गेले.अमेरिकेत असताना त्यांनी लाला हरदयाळ यांच्यासोबत मिळून 'गदर पार्टी'च्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात भारतात सशस्त्र क्रांती घडवून आणण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न केले.ब्रिटीश सरकार त्यांच्या मागावर असल्याने त्यांनी जपान, अमेरिका, तुर्की आणि जर्मनी अशा अनेक देशांत प्रवास करून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी पाठिंबा मिळवला.

कृषीशास्त्रज्ञ म्हणून कार्य (मेक्सिको)

क्रांतिकारी राजकारणातून काही काळ बाजूला झाल्यानंतर त्यांनी मेक्सिकोमध्ये आश्रय घेतला. तिथे त्यांनी कृषी विज्ञानात मोलाचे संशोधन केले:मेक्सिकोमध्ये त्यांनी गव्हाच्या आणि मक्याच्या अधिक उत्पादन देणाऱ्या जाती विकसित केल्या. त्यांना 'मेक्सिकोच्या हरितक्रांतीचे अग्रदूत' मानले जाते.त्यांनी प्रामुख्याने पिकांवरील रोग आणि त्यांच्या जनुकीय सुधारणांवर काम केले. त्यांच्या या कार्यामुळे मेक्सिकोची अन्नाची गरज भागण्यास मोठी मदत झाली.

पांडुरंग खानखोजे हे केवळ बंदुकीने क्रांती करणारे क्रांतिकारक नव्हते, तर त्यांनी विज्ञानाच्या माध्यमातून भूकमुक्तीची क्रांतीही केली. वर्ध्याच्या मातीत जन्मलेल्या या सुपुत्राने अमेरिकेत गदरची मशाल पेटवली आणि मेक्सिकोच्या शेतात गव्हाच्या सोन्यासारख्या लोंब्या फुलवल्या. स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि लोकमान्य टिळक यांच्याशी त्यांचा जवळचा संबंध होता. १९४७ नंतर ते भारतात परतले आणि

त्यांनी आपल्या अनुभवाचा फायदा भारतीय शेतीला करून देण्यासाठी प्रयत्न केले.

डॉ. पांडुरंग खानखोजे यांनी मेक्सिकोमध्ये केलेले कृषी संशोधन हे केवळ तांत्रिक नव्हते, तर ते जागतिक अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने क्रांतिकारक ठरले. त्यांच्या संशोधनातील काही प्रमुख तांत्रिक पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:डॉ. खानखोजे यांनी मेक्सिकोच्या हवामानाला साजेसे आणि रोगप्रतिकारक अशा गव्हाच्या जाती विकसित केल्या.त्यांनी मेक्सिकोमधील स्थानिक गव्हाच्या जातींचा रशियन आणि पोलिश गव्हाच्या जातींशी संकर घडवून आणला. यातून निर्माण झालेला गहू हा आकाराने मोठा, दाणेदार आणि 'तांबेरा' (Rust) सारख्या रोगांना बळी न पडणारा होता. यामुळे मेक्सिकोच्या गव्हाच्या उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली.मका हे मेक्सिकोचे मुख्य अन्न होते, पण त्याचे उत्पादन कमी होते. खानखोजे यांनी मक्याच्या जनुकीय सुधारणेवर लक्ष केंद्रित केले.: त्यांनी जंगली गवत 'तेओसिंते' (Teosinte) आणि आधुनिक मका यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला.बहुकण मका: त्यांनी एकाच ताटावर (Stalk) अनेक कणिसे लागतील अशा प्रकारच्या मक्याच्या जाती विकसित केल्या. यामुळे प्रति एकर उत्पादकता दुप्पट झाली.त्यांनी केवळ बियाण्यांवरच काम केले नाही, तर कमी पावसात जास्तीत जास्त उत्पन्न कसे घेता येईल, याचेही तंत्र विकसित केले.त्यांनी मेक्सिकोच्या शुष्क प्रदेशात 'ड्राय फार्मिंग' (Dry Farming) चे प्रयोग यशस्वी करून दाखवले.जमिनीत

ओलावा टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांनी विशिष्ट प्रकारच्या मशागत पद्धतींचा वापर केला.

मेक्सिकोमध्ये प्रथिनांची (Proteins) कमतरता भरून काढण्यासाठी त्यांनी कडधान्यांच्या विविध जातींवर संशोधन केले. त्यांनी सोयाबीनच्या लागवडीला प्रोत्साहन दिले आणि त्याचे मेक्सिकोच्या हवामानातील अनुकूलन तपासले.डॉ. खानखोजे यांचे हे संशोधन पुढे 'हरितक्रांती'चे (Green Revolution) आधारस्तंभ ठरले. पुढे नॉर्मन बोरलॉग यांनी मेक्सिकोमध्येच जे काम केले, त्याची पायाभरणी खानखोजे यांनी आधीच केली होती. त्यांना मेक्सिकोच्या राष्ट्रीय कृषी विद्यापीठात (Chapingo) प्राध्यापक आणि कृषी संचालक म्हणून सन्मान मिळाला होता.

११३..पुलिन बिहारी दास

जन्म: २८ जानेवारी १८७७, लोनासिंग (सध्याचे बांगलादेश).

मृत्यू: १७ ऑगस्ट १९४९, कोलकाता

(२८ जानेवारी १८७७ - १७ ऑगस्ट १९४९) हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासातील एक अत्यंत कडक शिस्तीचे संघटक आणि 'ढाका

अनुशीलन समिती'चे संस्थापक होते. ब्रिटीश राजवटीला हादरवून सोडणाऱ्या या संघटनेचे जाळे पूर्व बंगालमध्ये पसरवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता.

ढाका अनुशीलन समितीची स्थापना१९०६ मध्ये जेव्हा प्रमथनाथ मित्र आणि बिपिनचंद्र पाल यांनी ढाका दौरा केला, तेव्हा त्यांनी या कार्याची जबाबदारी पुलिन बिहारी दास यांच्यावर सोपवली. त्यांनी केवळ ८० तरुणांपासून सुरू केलेल्या या समितीच्या पुढे ५०० हून अधिक शाखा निर्माण झाल्या. ही संघटना इतकी शिस्तबद्ध होती की, ब्रिटीश गुप्तचर खातेही तिला घाबरून असायचे

पुलिन बिहारी दास हे स्वतः लाठी चालवणे, तलवारबाजी आणि नेमबाजीत निपुण होते. त्यांनी आपल्या 'नॅशनल स्कूल'च्या माध्यमातून हजारो तरुणांना गनिमी काव्याचे आणि शस्त्रास्त्रांचे प्रशिक्षण दिले. त्यांच्या प्रशिक्षण पद्धतीमुळे ढाका अनुशीलन समिती ही बंगालमधील सर्वात शक्तिशाली क्रांतिकारी शाखा बनली.

क्रांतिकारी कार्यासाठी निधी जमा करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी १९०८ मध्ये ऐतिहासिक 'बारा डकैती' (Barrah Dacoity) यशस्वीपणे घडवून आणली. यामुळे ब्रिटीश सरकारने त्यांना 'अतिशय धोकादायक' घोषित करून अटक केली आणि त्यांना मोंटगोमरी कारागृहात पाठवण्यात आले.१९१० मध्ये गाजलेल्या 'ढाका कट खटल्या'त (Dhaka Conspiracy Case) त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली आणि त्यांची रवानगी अंदमानच्या सेल्युलर

जेलमध्ये करण्यात आली. तिथे त्यांनी सावरकरांसोबत अनेक वर्षे मरणप्राय यातना भोगल्या, परंतु त्यांचा राष्ट्रवाद तसूभरही कमी झाला नाही.

त्यांना भारतातील 'आधुनिक लाठी खेळाचे पुनरुज्जीवक' मानले जाते.

पुलिन बिहारी दास यांच्या शिस्तीचा दरारा असा होता की, त्यांच्या एका आदेशावर शेकडो तरुण प्राणांची आहुती देण्यासाठी तयार असत.

११४..प्रताप सिंह बारहट

जन्म २४ मे १८९३ उदयपूर, मेवाड

मृत्यू २४ मे १९१८ बरेली मध्यवर्ती कारागृह

हे राजस्थानमधील बारहट घराण्यातील सर्वात तरुण आणि तेजस्वी क्रांतीकारक होते. केसरी सिंह बारहट यांचे पुत्र आणि जोरावर सिंह बारहट यांचे पुतणे असलेल्या प्रताप सिंहांचे बलिदान भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात हृदयद्रावक आणि प्रेरणादायी घटनांपैकी एक मानले जाते.

प्रताप सिंह बारहट यांचा जन्म २४ मे १८९३ रोजी राजस्थानमधील शाहपुरा (भिलवाडा) येथे झाला. आपल्या घरातील क्रांतिकारी वारसा पुढे नेत त्यांनी रासबिहारी बोस यांच्या मार्गदर्शनाखाली सशस्त्र क्रांतीचे धडे गिरवले. २३ डिसेंबर १९१२ रोजी दिल्लीत लॉर्ड हार्डिंगवर झालेल्या बॉम्ब हल्ल्याच्या कटात ते आपल्या काकांसह (जोरावर सिंह) सक्रिय सहभागी होते. त्यानंतर 'बनारस कट' प्रकरणात त्यांना अटक करण्यात आली आणि बरेलीच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले. तुरुंगात ब्रिटीश अधिकारी चार्ल्स क्लीव्हलँड याने त्यांना फितूर करण्यासाठी प्रलोभने दिली आणि त्यांच्या आईच्या दुःखाचा हवाला दिला. तेव्हा प्रताप सिंहांनी दिलेले उत्तर इतिहासात अजरामर झाले: "माझी आई रडतेय म्हणून तिला हसवण्यासाठी मी हजारो मातांना रडवू शकत नाही." अतोनात शारीरिक आणि मानसिक छळ सोसूनही त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांची नावे सांगितली नाहीत. या छळामुळेच २४ मे १९१८ रोजी वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी या महान क्रांतीकारकाचे तुरुंगातच निधन झाले.

११५..प्रमोदरंजन चौधरी: मातृभूमीसाठी हसतमुखाने फासावर जाणारा वीर

जन्म: १९०४ (केवाग्राम, चितगाव)

जन्म १९०४ चितगाव

मृत्यू (फाशी): २८ सप्टेंबर १९२७

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निधड्या छातीचे क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म अविभाजित बंगालमधील चितगाव (आता बांगलादेशात) येथील केवाग्राम येथे झाला. विद्यार्थी दशेपासूनच त्यांच्यावर क्रांतिकारी विचारांचा प्रभाव होता आणि ते 'अनुशीलन समिती' या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले. १९२१ च्या असहकार आंदोलनात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना अवघ्या १७ व्या वर्षी पहिल्यांदा तुरुंगवास घडला होता.

प्रमोदरंजन यांच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे 'दक्षिणेश्वर बॉम्ब खटला' आणि त्यानंतर तुरुंगात केलेले धाडसी कृत्य. १९२५ मध्ये दक्षिणेश्वर येथे क्रांतिकारकांच्या एका अड्ड्यावर पोलिसांनी छापा टाकला, ज्यामध्ये प्रमोदरंजन यांना अटक करण्यात आली. त्यांना अलीपूर सेंट्रल जेलमध्ये ठेवण्यात आले होते. तुरुंगात असताना, ब्रिटीश पोलीस दलातील अत्यंत क्रूर आणि क्रांतिकारकांचा द्वेष करणारा गुप्तचर अधिकारी भूपेंद्रनाथ चॅटर्जी हा कैद्यांना वारंवार त्रास देत असे. त्याच्या अत्याचाराचा बदला घेण्यासाठी प्रमोदरंजन चौधरी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी २८ मे १९२६ रोजी तुरुंगातच भूपेंद्रनाथवर हल्ला करून त्याला ठार केले.

या धाडसी कृत्याबद्दल त्यांच्यावर खटला चालवण्यात आला आणि त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. २८ सप्टेंबर १९२७ रोजी वयाच्या अवघ्या २३ व्या वर्षी अलीपूर मध्यवर्ती कारागृहात प्रमोदरंजन चौधरी हसत हसत फासावर चढले. त्यांच्या बलिदानाने बंगालमधील तरुण क्रांतिकारकांमध्ये एक नवी चेतना निर्माण केली. चितगावमधील क्रांतिकारकांच्या गौरवशाली परंपरेत प्रमोदरंजन चौधरी यांचे नाव एका तेजस्वी ताऱ्यासारखे तळपत आहे.

११६..प्रभास बाल

जन्म ६ ऑगस्ट १९१३ रोजी बंगालमधील चितगाव

मृत्यू २२ एप्रिल १९३० रोजी वीरमरण आले.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'चितगाव सशस्त्र क्रांती' मधील एक अत्यंत कमी वयाचे आणि निष्ठावान क्रांतीकारक म्हणून प्रभास बाल ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९१०-१२ च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील (सध्याचे बांगलादेश) चितगाव जिल्ह्यातील कांचननगर येथे झाला. ते प्रसिद्ध क्रांतीकारक लोकनाथ बाल आणि हरिगोपाल बाल यांचे धाकटे बंधू होते. आपल्या मोठ्या भावांच्या आणि 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या क्रांतिकारी विचारांच्या प्रभावाखाली प्रभास बाल यांनी शालेय वयातच 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या संघटनेत प्रवेश केला. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या

ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी अत्यंत धाडसाने सहभाग नोंदवला होता.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर क्रांतिकारी सैन्याने जलालाबाद टेकड्यांवर आश्रय घेतला होता. तिथे ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या भीषण चकमकीत प्रभास बाल यांनी आपल्या दोन्ही मोठ्या भावांसोबत शौर्याने लढा दिला. २२ एप्रिल १९३० रोजी जलालाबाद टेकडीवर ब्रिटीश लष्कराशी झालेल्या समोरासमोरच्या लढाईत प्रभास बाल यांना वीरमरण आले. शत्रूच्या गोळीबाराला न घाबरता, वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांनी भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. एकाच कुटुंबातील दोन सख्ख्या भावांनी (प्रभास आणि हरिगोपाल) एकाच दिवशी देशासाठी बलिदान देण्याचे हे दुर्मिळ आणि प्रेरणादायी उदाहरण आहे. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निष्ठावान तरुण क्रांतीकारक म्हणून कोरले गेले आहे.

११७..प्रभांशु शेखर पाल

जन्म १५ जुलै १९१३ दासपुर, घाटल, ब्रिटीश भारत

मृत्यू २ जून २००७(९३ वर्ष)

प्रभांशु शेखर पाल हे बंगालमधील 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' या सशस्त्र क्रांतीकारी संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि चाणाक्ष सेनानी होते. त्यांचा

जन्म मेदनीपूर (मिदनापूर) येथील एका देशभक्त कुटुंबात झाला. त्या काळात मिदनापूर हे ब्रिटीश दडपशाहीविरुद्धच्या संघर्षाचे मुख्य केंद्र बनले होते आणि हिजली तुरुंगातील निशस्त्र कैद्यांवर झालेल्या गोळीबारामुळे तरुणांमध्ये ब्रिटीश अधिकाऱ्यांविरुद्ध प्रचंड चीड निर्माण झाली होती. या अन्यायाचा बदला घेण्यासाठी प्रभांशु पाल यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला आणि आपल्या प्राणांची बाजी लावून देशसेवेसाठी सज्ज झाले.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वात मोठी आणि ऐतिहासिक कामगिरी म्हणजे ३० एप्रिल १९३२ रोजी मिदनापूरचे जिल्हा दंडाधिकारी रॉबर्ट डग्लस यांची केलेली हत्या. डग्लस हे त्यांच्या क्रूर प्रशासनासाठी कुप्रसिद्ध होते. त्यांना संपवण्यासाठी प्रभांशु पाल आणि प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य यांनी एक धाडसी योजना आखली. मिदनापूर जिल्हा परिषदेच्या बैठकीत डग्लस व्यस्त असताना, या दोघांनी अचानक त्यांच्यावर गोळ्या झाडून त्यांना यमसदनी धाडले. या हल्ल्यानंतर मैदानात आणि परिसरात एकच खळबळ उडाली. पोलिसांच्या कडक नाकाबंदीत प्रद्योत कुमार पकडले गेले, मात्र प्रभांशु पाल यांनी आपल्या चपळाईने आणि गनिमी काव्याने पोलिसांना चकवत तिथून यशस्वीरीत्या पळ काढला.पुढील बराच काळ प्रभांशु पाल भूमिगत राहून आपले क्रांतीकारी कार्य करत राहिले. पोलिसांनी त्यांच्यावर मोठे बक्षीस लावले होते आणि त्यांच्या शोधात अनेक ठिकाणी छापे टाकले होते. अखेर, एका गुप्त माहितीच्या आधारे

पोलिसांनी त्यांना अटक केली. अटकेनंतर ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांचा अमानवीय छळ केला, परंतु त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांची किंवा संघटनेची कोणतीही माहिती देण्यास ठाम नकार दिला. त्यांच्यावर राजद्रोहाचे आणि हत्येच्या कटाचे खटले भरून त्यांना दीर्घकालीन तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावण्यात आली. मिदनापूरमधील क्रांतीच्या धगधगत्या इतिहासात प्रभांशु शेखर पाल यांचे नाव एका जिद्दी आणि निग्रही क्रांतीकारकाच्या रूपात कायमचे कोरले गेले आहे.

११८..प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य

जन्म ३ नोव्हेंबर १९१३ गोकुळनगर, मिदनापूर, ब्रिटिश भारत (सध्याचे पश्चिम मेदिनीपूर, पश्चिम बंगाल, भारत)

मृत्यू १२ जानेवारी १९३३ (वय १९)मिदनापूर मध्यवर्ती कारागृह, मिदनापूर, बंगाल प्रेसीडेंसी, ब्रिटिश भारत

प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीतील एक अत्यंत तरुण आणि तेजस्वी क्रांतीकारक होते. त्यांचा जन्म ३ नोव्हेंबर १९१३ रोजी मेदनीपूर (मिदनापूर) येथे झाला होता. विद्यार्थी दशेपासूनच ते 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' या गुप्त संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले आणि मेदनीपूरमधील ब्रिटीश दडपशाहीविरुद्ध त्यांनी लढा पुकारला.

त्यांच्या क्रांतीकारी कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे मिदनापूरचे जिल्हा दंडाधिकारी रॉबर्ट डग्लस यांची हत्या. डग्लस हे क्रांतीकारकांवर आणि सामान्य जनतेवर अमानवीय अत्याचार करण्यासाठी ओळखले जात होते. विशेषतः हिजली तुरुंगातील निशस्त्र कैद्यांवर झालेल्या गोळीबाराचा सूड घेण्यासाठी क्रांतीकारकांनी डग्लस यांना लक्ष्य करण्याचे ठरवले. ३० एप्रिल १९३२ रोजी, मिदनापूर जिल्हा परिषदेच्या बैठकीत डग्लस व्यस्त असताना, प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य आणि त्यांचे सहकारी प्रभांशु शेखर पाल यांनी त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या.

या हल्ल्यानंतर डग्लस यांचा मृत्यू झाला, परंतु पळून जाण्याच्या प्रयत्नात प्रद्योत कुमार पोलिसांच्या तावडीत सापडले. पोलिसांनी त्यांना पकडल्यानंतर त्यांच्यावर अमानवीय अत्याचार केले आणि डग्लस यांच्या हत्येचा तसेच राजद्रोहाचा खटला भरला. न्यायालयात प्रद्योत कुमार यांनी अत्यंत निर्भीडपणे आपल्या कृत्याचे समर्थन केले आणि आपल्या सहकाऱ्यांची नावे सांगण्यास ठाम नकार दिला.ब्रिटीश

न्यायालयाने त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावली. १२ जानेवारी १९३३ रोजी मिदनापूर मध्यवर्ती कारागृहात या वीर पुत्राने वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी हसतमुखाने फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले. मेदनीपूरमध्ये एकामागून एक तीन ब्रिटीश जिल्हाधिकाऱ्यांच्या (पॅडी, डग्लस आणि बर्ज) हत्येच्या ज्या धाडसी मोहिमा झाल्या, त्यातील प्रद्योत कुमार भट्टाचार्य यांचे बलिदान हे अत्यंत प्रेरणादायी मानले जाते.

११९..पांड्य कट्टबोम्मन

जन्म ३ जानेवारी १७६० पंचालंकुरिची (वर्तमान थुथुकुडी जिला , तमिलनाडु , भारत

मृत्यू १६ ऑक्टोबर १७९९ (उम्र ३९ वर्ष)कायथरू

क्रांतिकारक वीर पांड्य कट्टबोम्मन (Veerapandiya Kattabomman)

वीर पांड्य कट्टबोम्मन हे अठराव्या शतकातील

तमिळनाडूतील पाचालंकुरिची या संस्थानाचे 'पालेगार' (स्थानिक शासक) आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध सशस्त्र उठाव करणारे पहिले प्रमुख भारतीय स्वातंत्र्यसेनानी होते. त्यांचा जन्म ३ जानेवारी १७६० रोजी झाला. त्यांनी ब्रिटिशांच्या अन्यायकारक करप्रणालीला (खंडणी) कडाडून विरोध केला. ब्रिटिशांनी जेव्हा त्यांना कर भरण्यासाठी बोलावले, तेव्हा त्यांनी विचारलेला "आम्ही तुम्हाला कर का द्यावा? तुम्ही आमच्या शेतात पेरणी केली आहे का, की कापणी केली आहे?" हा सवाल आजही भारतीय स्वाभिमानाचे प्रतीक मानला जातो.

कट्टबोम्मन यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध प्रदीर्घ काळ संघर्ष केला आणि अनेक लढायांमध्ये त्यांना सळो की पळो करून सोडले. मात्र, दुर्दैवाने पुदुक्कोट्टईच्या राजाने केलेल्या विश्वासघातामुळे त्यांना ब्रिटिशांनी अटक केली. त्यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला चालवण्यात आला, परंतु कट्टबोम्मन यांनी झुकण्यास नकार देऊन आपल्या भूमिकेचे ठाम समर्थन केले. अखेरीस, **१६** ऑक्टोबर १७९९ रोजी तामिळनाडूतील कयथार (Kayathar) येथे त्यांना चिंचेच्या झाडाला लटकवून फाशी देण्यात आली. त्यांच्या या बलिदानाने दक्षिण भारतात ब्रिटिशांविरुद्धच्या मोठ्या संघर्षाची ठिणगी टाकली.

१२०..पुलि थेवर

जन्म १ सप्टेंबर १७१५ नेरकाट्टुमसेवल , मदुरै नायक साम्राज्य (आधुनिक दिन तेनकासी , तमिलनाडु , भारत)

मृत्यू १६ ऑक्टोबर १७६७ तेनकासी , आर्कोट (आधुनिक तमिलनाडु , भारत)

पुलि थेवर हे तमिळनाडूतील तिरुनेलवेली जवळील 'नेलकटुमसेवल' (Nelkatumseval) या पाळयम्चे (संस्थान) प्रमुख आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील ब्रिटिशांविरुद्ध दंड थोपटणारे पहिले भारतीय स्वातंत्र्यसेनानी मानले जातात. १८ व्या शतकाच्या मध्यावर, जेव्हा ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनी भारतात आपले पाय रोवत होती, तेव्हा त्यांना सशस्त्र विरोध करणारे ते पहिले पाळेगार (Palayakkarar) होते.

पुलि थेवर यांचा लढा हा केवळ ब्रिटिशांविरुद्धच नव्हता, तर ब्रिटिशांना साथ देणाऱ्या अर्कोटच्या नबाबाविरुद्धही होता. १७५० च्या दशकात नबाबाने आणि ब्रिटिशांनी पाळेगारांकडून जबरदस्तीने कर (Kist) वसूल करण्यास सुरुवात केली. पुलि थेवर यांनी हा अन्यायकारक कर देण्यास स्पष्ट नकार दिला आणि जाहीर केले की, "आमच्या भूमीवर

परकीयांना कर घेण्याचा कोणताही अधिकार नाही." त्यांनी इतर पाळेगारांना एकत्र करून ब्रिटिशांविरुद्ध एक मोठी आघाडी उभी केली.

१७५५ मध्ये कर्नल हेरॉनच्या नेतृत्वाखालील ब्रिटीश सैन्याने नेलकटुमसेवलवर हल्ला केला, परंतु पुलि थेवर यांनी आपल्या गनिमी काव्याने (Guerrilla Warfare) ब्रिटिशांना पराभूत केले. हे ब्रिटीश सैन्याचे दक्षिण भारतातील पहिल्या मोठ्या पराभवांपैकी एक मानले जाते. त्यानंतर १७५९ मध्ये युसूफ खान (खान साहिब) याने ब्रिटिशांच्या मदतीने त्यांच्यावर पुन्हा चाल केली. सुमारे दोन वर्षे चाललेल्या संघर्षात पुलि थेवर यांनी अभूतपूर्व शौर्य दाखवले, परंतु तांत्रिक बळ आणि फितुरीमुळे १७६१ मध्ये त्यांचे मुख्य किल्ले ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेले.

पुलि थेवर यांनी हार न मानता अज्ञातवासात राहून पुन्हा सैन्य जमवण्यास सुरुवात केली. १७६४ मध्ये त्यांनी नेलकटुमसेवल पुन्हा जिंकून घेतले. मात्र, १७६७ मध्ये कॅप्टन कॅम्पबेलने पुन्हा आक्रमण केले आणि प्रखर लढाईनंतर पुलि थेवर यांना माघार घ्यावी लागली. त्यांच्या मृत्यूबाबत अनेक दंतकथा आहेत; काही जण म्हणतात की ते शंकराच्या मंदिरात गुप्त झाले, तर काही जण ते युद्धात शहीद झाल्याचे मानतात. तमिळ लोकसंस्कृतीत त्यांना 'स्वातंत्र्यलढ्याचे आद्य प्रणेते' म्हणून देवतुल्य स्थान दिले जाते.

१२१..प्रफुल्ल चाकी

जन्म १० डिसेंबर १८८८. बोगरा, बंगाल प्रेसिडेन्सी, ब्रिटिश भारत

मृत्यू २ मे १९०८(वय १९). मोकामा, पाटणा, बंगाल प्रेसिडेन्सी, ब्रिटिश भारत

प्रफुल्ल चाकी हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'युगांतर' या क्रांतिकारी गटाचे एक अत्यंत निधड्या छातीचे क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म १० डिसेंबर १८८८ रोजी बंगालमधील (सध्याचे बांगलादेश) बोगरा जिल्ह्यातील 'बिहार' या गावी झाला. विद्यार्थी दशेपासूनच ते क्रांतिकारी विचारांकडे ओढले गेले आणि त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला.

त्यांच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वाची आणि ऐतिहासिक घटना म्हणजे ३० एप्रिल १९०८ रोजी झालेला मुझफ्फरपूर बॉम्बस्फोट. क्रांतिकारकांवर अन्याय करणाऱ्या किंग्जफोर्ड या ब्रिटीश न्यायाधीशाला ठार करण्यासाठी प्रफुल्ल चाकी आणि त्यांचे सहकारी खुदीराम बोस यांची निवड करण्यात आली होती. त्यांनी किंग्जफोर्डच्या बग्गीवर बॉम्ब फेकला, मात्र दुर्दैवाने त्यामध्ये किंग्जफोर्ड ऐवजी दोन युरोपियन महिला (मिसेस आणि मिस केनेडी) ठार झाल्या.

या घटनेनंतर ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांचा कसून शोध सुरू केला. प्रफुल्ल चाकी यांनी वेश बदलून मोकामा स्थानकावरून पळून जाण्याचा

प्रयत्न केला, परंतु १ मे १९०८ रोजी पोलिसांना त्यांचा संशय आला आणि त्यांनी त्यांना घेराव घातला. ब्रिटीशांच्या हाती जिवंत लागण्यापेक्षा बलिदान देणे श्रेष्ठ मानून, प्रफुल्ल चाकी यांनी स्वतःच्या पिस्तुलाने स्वतःवर गोळ्या झाडून घेतल्या. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी त्यांनी देशासाठी आपले प्राण अर्पण केले.

१२२..प्रेम कुमार सहगल

जन्म २५ मार्च १९१७, लाहोर, पाकिस्तान

मृत्यू. १७ ऑक्टोबर १९९२ (वय ७५ वर्षे), भारत

क्रांतीकारक प्रेम कुमार सहगल हे आझाद हिंद फौजेतील एक निष्ठावान सेनानी आणि 'लाल किल्ला खटल्या'तील प्रमुख नायक म्हणून ओळखले जातात. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध दिलेल्या सशस्त्र लढ्यामुळे त्यांचे नाव भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात अजरामर झाले आहे.

प्रेम कुमार सहगल यांचा जन्म २५ मार्च १९१७ रोजी पंजाबमधील होशियारपूर येथे झाला. त्यांचे वडील न्यायाधीश होते, परंतु प्रेम कुमार यांनी लष्करी सेवेची निवड केली. ब्रिटीश भारतीय सैन्यात अधिकारी म्हणून कार्यरत असताना, दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात त्यांना सिंगापूरमध्ये जपानी सैन्याने युद्धकैदी म्हणून पकडले. तिथेच ते

आझाद हिंद फौजेत सामील झाले आणि त्यांनी नेताजींच्या मार्गदर्शनाखाली कार्य सुरू केले. नेताजींनी त्यांच्यावर लष्करी सचिवालयाची आणि नंतर प्रत्यक्ष रणांगणावरील तुकडीच्या नेतृत्वाची जबाबदारी सोपवली होती. म्यानमारच्या (बर्मा) मोहिमेत त्यांनी आपल्या फौजेसह ब्रिटीश सैन्याचा निकराने मुकाबला केला होता.

आझाद हिंद फौजेच्या आत्मसमर्पणानंतर, ब्रिटीश सरकारने प्रेम कुमार सहगल, शहनवाज खान आणि गुरुबक्षसिंग धिल्लन या तिघांवर दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात राजद्रोहाचा खटला चालवला. हा खटला भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचे वळण ठरला, कारण या निमित्ताने संपूर्ण देश 'हिंदू-मुस्लिम-शीख' अशा भेदापलीकडे जाऊन या वीरांच्या पाठीशी उभा राहिला. काँग्रेसच्या ज्येष्ठ नेत्यांनी आणि वकिलांनी त्यांचे वकीलपत्र घेतले होते. प्रचंड जनक्षोभामुळे ब्रिटीशांना त्यांची शिक्षा रद्द करावी लागली. विशेष म्हणजे, याच काळात त्यांची भेट कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन यांच्याशी झाली आणि पुढे त्यांनी विवाह केला. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी आपले जीवन सामाजिक कार्यासाठी समर्पित केले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त प्रेम कुमार सहगल यांचे नाव एका अशा ध्येयवादी सैनिकाच्या रूपात कोरले गेले आहे, ज्यांनी वैयक्तिक सुखापेक्षा देशाच्या स्वातंत्र्याला सर्वोच्च स्थान दिले.

१२३..प्रेमथनाथ मित्र

जन्म ३० ऑक्टोबर १८५३नैहाटी , कलकत्ता , ब्रिटीश भारत

23 सप्टेंबर, 1910 (आयु 56 वर्ष)

जे पी. मित्र या नावाने अधिक प्रसिद्ध होते, हे बंगालमधील सशस्त्र

क्रांतिकारी चळवळीचे आद्य प्रवर्तक आणि 'अनुशीलन समिती'चे संस्थापक अध्यक्ष होते. त्यांचा जन्म ३० ऑक्टोबर १८५३ रोजी बंगालमधील नैहाटी येथे झाला. पेशाने बॅरिस्टर असलेल्या पी. मित्र यांनी कलकत्ता उच्च न्यायालयात वकिली केली, परंतु त्यांचे मन सुरुवातीपासूनच राष्ट्रकार्यात रमले होते. भारतीय तरुणांमध्ये प्रबळ राष्ट्रवाद आणि शारीरिक सामर्थ्य निर्माण व्हावे, या उद्देशाने त्यांनी २१ मार्च १९०२ रोजी कलकत्त्यात अनुशीलन समिती'ची स्थापना केली. स्वामी विवेकानंदांच्या 'शक्ती'च्या उपासनेने आणि बंकिमचंद्र चटर्जी यांच्या 'आनंदमठ' मधील विचारांनी ते अत्यंत प्रभावित होते. त्यांनी केवळ बौद्धिकच नव्हे, तर तरुणांना लाठीकाठी, तलवारबाजी आणि कुस्ती यांसारख्या शारीरिक कसरतींचे प्रशिक्षण देण्यावर भर दिला, जेणेकरून ते ब्रिटीश सत्तेचा धैर्याने सामना करू शकतील.त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली अनुशीलन समितीने अल्पावधीतच बंगालमध्ये क्रांतिकारकांचे मोठे जाळे विणले. जतिंद्रनाथ बॅनर्जी (बाघा जतीन), बारींद्रकुमार घोष आणि श्री अरविंद

घोष यांसारख्या महान क्रांतिकारकांना त्यांनी संघटनेत सक्रिय केले. पी. मित्र यांनी या समितीला एक शिस्तबद्ध आणि गुप्त संघटना म्हणून विकसित केले, जिथे सदस्यांना मातृभूमीच्या सेवेसाठी कठोर प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे.सशस्त्र क्रांतीच्या या पायाभरणीच्या कार्यात गुंतलेले असतानाच, २३ सप्टेंबर १९१० रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांनी लावलेल्या या क्रांतिकारी रोपट्याचे पुढे एका महावृक्षात रूपांतर झाले, ज्याने भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात ब्रिटीश सत्तेला हादरे दिले.

१२४..प्रीतिलता वड्डेदार

जन्म: ५ मे १९११ (चितगाव)

मृत्यू: २४ सप्टेंबर १९३२ (पहाडतळी, चितगाव)

प्रीतिलता वड्डेदार (५ मे १९११ - २४ सप्टेंबर १९३२) या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत साहसी आणि ध्येयवादी महिला क्रांतिकारक होत्या. 'मास्टरदा' सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखालील सशस्त्र क्रांतीमध्ये त्यांनी बजावलेली भूमिका आजही प्रत्येक भारतीयासाठी अभिमानास्पद आहे.

प्रीतिलता यांचा जन्म ५ मे १९११ रोजी चितगाव (सध्याचे बांगलादेश) येथे झाला. त्या लहानपणापासूनच अभ्यासात अत्यंत हुशार होत्या. त्यांनी ढाका आणि कलकत्ता येथून आपले उच्च शिक्षण पूर्ण केले. विशेष म्हणजे, ज्या काळात महिलांच्या शिक्षणावर मर्यादा होत्या, त्या

काळात त्यांनी तत्त्वज्ञान विषयात पदवी मिळवली. शिक्षिका म्हणून काम करत असतानाच त्यांचा संपर्क सूर्य सेन यांच्या क्रांतिकारी गटाशी आला. पारतंत्र्याच्या बेड्या तोडण्यासाठी केवळ अहिंसा पुरेशी नाही, तर सशस्त्र क्रांतीची गरज आहे, या विचाराने त्या प्रेरित झाल्या होत्या.चितगावमधील 'पहाडतळी युरोपियन क्लब' हे ब्रिटीशांच्या वर्चस्वाचे प्रतीक होते. या क्लबच्या प्रवेशद्वारावर "कुत्रे आणि भारतीयांना प्रवेश बंदी" अशी अपमानस्पद पाटी लावलेली असे. या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी सूर्य सेन यांनी या क्लबवर हल्ला करण्याची योजना आखली आणि त्याचे नेतृत्व प्रीतिलता वड्डेदार यांच्याकडे सोपवले. २४ सप्टेंबर १९३२ च्या रात्री, पुरुषाचा वेश परिधान करून प्रीतिलता यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह क्लबवर धाडसी हल्ला चढवला. त्यांनी क्लबमध्ये बॉम्ब फेकले आणि गोळीबार केला, ज्यामुळे ब्रिटीश अधिकाऱ्यांमध्ये मोठी घबराट पसरली.हल्ल्यानंतर परतत असताना ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या चकमकीत प्रीतिलता यांना गोळी लागली आणि त्या जखमी झाल्या. ब्रिटीशांच्या हाती लागून अपमानास्पद वागणूक मिळण्यापेक्षा मृत्यू पत्करणे त्यांनी पसंत केले. आपल्या सोबत असलेल्या 'पोटॅशियम सायनाइड'ची गोळी घेऊन त्यांनी वयाच्या अवघ्या २१ व्या वर्षी भारतमातेसाठी बलिदान दिले. त्यांच्या खिशात मिळालेल्या पत्रात त्यांनी लिहिले होते की, "महिला देखील पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून देशासाठी लढू शकतात, हे सिद्ध करण्यासाठी मी हे पाऊल उचलत आहे."

१२५..फणिंद्रनाथ घोष

जन्म: १८९४ (अंदाजे)

मृत्यू: ९ फेब्रुवारी १९३३

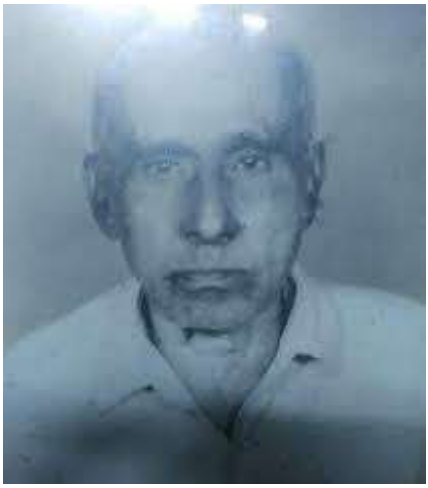

फणिंद्रनाथ घोष हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील एक वादग्रस्त आणि शोकांतिका ठरलेले व्यक्तिमत्त्व होते. सुरुवातीच्या काळात ते 'हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या क्रांतिकारी संघटनेचे एक महत्त्वाचे सदस्य आणि बिहारमधील क्रांतिकारी चळवळीचे प्रमुख नेते होते. भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरू यांच्यासारख्या दिग्गज क्रांतीकारकांशी त्यांचे जवळचे संबंध होते आणि संघटनेच्या अनेक गुप्त योजनांमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. मात्र, लाहोर कट खटल्याच्या (Lahore Conspiracy Case) चौकशीदरम्यान ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांना अटक केली आणि तिथेच त्यांच्या आयुष्याला एक काळे वळण मिळाले.

अटकेनंतर फणिंद्रनाथ घोष यांनी क्रांतीच्या मार्गाशी प्रतारणा केली आणि ते ब्रिटीश सरकारचे 'सरकारी गवाह' (Approver) बनले. त्यांनी न्यायालयात आपल्याच सहकाऱ्यांविरुद्ध साक्ष दिली, ज्याचा उपयोग ब्रिटीश सरकारने भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरू यांना

फाशीची शिक्षा सुनावण्यासाठी मुख्य पुरावा म्हणून केला. या फितुरीबद्दल सरकारने त्यांना बक्षीस म्हणून चंपारण जिल्ह्यातील बेतिया येथे जमीन दिली आणि त्यांच्या सुरक्षेसाठी अंगरक्षकही नेमले. त्यांच्या या विश्वासघातामुळे संपूर्ण देशातील क्रांतीकारकांमध्ये संतापाची लाट उसळली होती.देशाच्या महान सुपुत्रांना फासावर चढवण्यास कारणीभूत ठरलेल्या या फितुरीचा बदला घेण्यासाठी वैकुंठ शुक्ला आणि चंद्रमा सिंग या दोन वीर क्रांतीकारकांनी कंबर कसली. ९ नोव्हेंबर १९३२ रोजी बेतिया येथील मीना बाजार परिसरात वैकुंठ शुक्ला यांनी फणिंद्रनाथ घोषवर भीषण हल्ला केला. या हल्ल्यात गंभीर जखमी झाल्यामुळे काही दिवसांनी त्यांचा मृत्यू झाला. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात फणिंद्रनाथ घोष यांचे नाव एका अशा व्यक्तीच्या रूपात नोंदवले गेले, ज्याने वैयक्तिक स्वार्थासाठी किंवा दबावाखाली येऊन संपूर्ण क्रांतीकारी चळवळीला मोठा दगा दिला.

१२६...फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव

जन्म: १० ऑक्टोबर १८८९

मृत्यू: १६ ऑगस्ट १९४२

फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव हे बिहारमधील एक अत्यंत पराक्रमी आणि देशभक्त क्रांतिकारक होते, ज्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आपले प्राण पणाला लावले. त्यांचा जन्म १ मार्च १९१३ रोजी बिहारच्या

शिवान जिल्ह्यातील महाराजगंज येथे झाला. त्यांचे शिक्षण स्थानिक स्तरावर झाले आणि त्यांच्या मनात लहानपणापासूनच देशप्रेमाची ज्योत सतत तेवत होती. महात्मा गांधींच्या विचारांचा आणि असहकार चळवळीचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला.

१९४२ च्या 'चले जाव' (Quit India) आंदोलनादरम्यान संपूर्ण देशभरात ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध असंतोष पसरला होता. या आंदोलनाची लाट बिहारमध्येही तीव्र होती. १२ ऑगस्ट १९४२ रोजी, फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव आणि त्यांची पत्नी, तारा राणी श्रीवास्तव यांनी महाराजगंज येथील पोलीस ठाण्यावर तिरंगा झेंडा फडकवण्याचे ठरवले. या साहसी कृतीमध्ये त्यांना अनेक स्थानिक लोकांचाही पाठिंबा मिळाला.जेव्हा आंदोलकांचा हा मोर्चा पोलीस ठाण्याजवळ पोहोचला, तेव्हा पोलिसांनी त्यांना अडवण्याचा प्रयत्न केला. फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव यांनी कोणत्याही परिणामांची परवा न करता पोलीस ठाण्याच्या इमारतीवर चढून झेंडा फडकवण्याचा प्रयत्न केला. याच वेळी, पोलिसांनी त्यांच्यावर बेछूट गोळीबार केला. एक गोळी त्यांच्या छातीत लागली. गोळी लागूनही ते जमिनीवर पडले नाहीत, तर त्यांनी आपली पत्नी तारा राणी श्रीवास्तव यांना झेंडा फडकवण्यास सांगितले. तारा राणी यांनी तिरंगा हातात घेतला आणि

पोलीस ठाण्यावर फडकवला. यानंतर फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव यांचे देशासाठी बलिदान झाले.वयाच्या अवघ्या २९ व्या वर्षी, फुलेना प्रसाद श्रीवास्तव हुतात्मा झाले. त्यांच्या या सर्वोच्च बलिदानाने बिहार आणि संपूर्ण भारतातील युवकांना प्रेरणा दिली. त्यांची आणि त्यांच्या पत्नी तारा राणी श्रीवास्तव यांची ही कथा आजही देशभक्ती, साहस आणि देशप्रेमाची आठवण करून देते. त्यांच्या स्मरणार्थ, शिवानमध्ये अनेक ठिकाणी त्यांची स्मारके उभारण्यात आली आहेत.

१२७..फुलो आणि झानो मुर्मू (संथाळ क्रांतीच्या रणरागिणी)

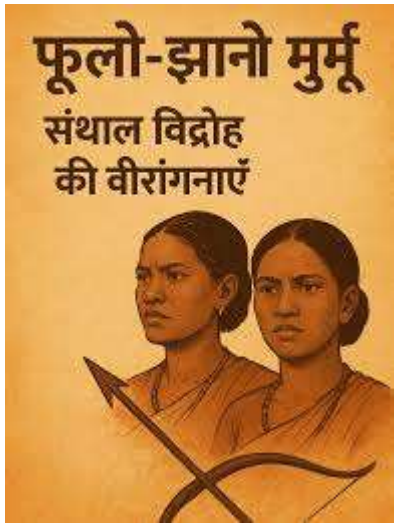

जन्म: फुलो आणि झानो मुर्मू यांचा जन्म १८३० च्या दशकात झारखंडमधील साहेबगंज जिल्ह्यातील भोगनाडीह या गावी झाला. (त्यांच्या जन्माची नेमकी तारीख इतिहासात उपलब्ध नाही, परंतु त्या सिद्धू-कान्हू यांच्या धाकट्या बहिणी होत्या.)

मृत्यू: संताळ हुल (उठावा) दरम्यान ब्रिटिश सैन्याशी लढताना १८५५-१८५६ च्या सुमारास त्यांना वीरमरण आले.

फुलो आणि झानो मुर्मू या १८५५ च्या ऐतिहासिक 'संथाळ हुल'चे नेतृत्व करणाऱ्या सिदो-कान्हू या चार भावांच्या भगिनी होत्या.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात आणि विशेषतः आदिवासी क्रांतीमध्ये महिलांच्या सक्रिय सहभागाचे त्या एक ज्वलंत प्रतीक आहेत. केवळ पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणेच नव्हे, तर प्रसंगी आपल्या बुद्धीचा आणि शौर्याचा वापर करून ब्रिटिशांना चकवण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

जेव्हा सिदो-कान्हू यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली, तेव्हा फुलो आणि झानो केवळ घरात बसून राहिल्या नाहीत. त्यांनी संथाळ महिलांची एक मोठी फळी उभारली. या महिला तुकड्यांचे मुख्य काम म्हणजे सैनिकांना रसद पुरवणे, गुप्त माहिती गोळा करणे आणि जंगलातील चोरवाटांनी संदेश पोहोचवणे हे होते. मात्र, परिस्थिती बदलली तशी या दोघींनी हातात शस्त्रेही घेतली. एकदा 'पाकुर' येथील ब्रिटीश छावणीत गुप्त माहिती काढण्यासाठी त्या वेशांतर करून शिरल्या आणि तिथे त्यांनी आपल्या कुऱ्हाडीने अनेक ब्रिटीश सैनिकांचा खात्मा केला, असा उल्लेख लोककथांमध्ये येतो.त्यांनी केवळ युद्धच केले नाही, तर संथाळ सैनिकांमध्ये उत्साह भरण्याचे कामही केले. १८५५-५६ च्या त्या भीषण संघर्षात जेव्हा ब्रिटीश सैन्याने संथाळ गावांवर हल्ले चढवले, तेव्हा या भगिनींनी महिलांचे नेतृत्व करत शेवटच्या श्वासापर्यंत प्रतिकार केला. सिदो, कान्हू, चांद आणि भैरव या चारही भावांच्या बलिदानानंतरही फुलो आणि झानो यांनी आपला संघर्ष सुरू ठेवला. दुर्दैवाने, ब्रिटीश सैन्याशी लढतानाच त्यांना वीरगती प्राप्त झाली.

१२८..बंकिमचंद्र चटर्जी

जन्म: २७ जून १८३८. त्यांचा जन्म बंगालमधील उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील नैहाटीजवळील कांतलपाडा या गावी झाला. एका समृद्ध कुटुंबात जन्मलेल्या बंकिमचंद्रांनी शिक्षण क्षेत्रात मोठे नाव कमावले होते.

मृत्यू: ८ एप्रिल १८९४. वयाच्या ५५ व्या वर्षी कोलकाता येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांनी आपल्या लेखणीतून दिलेला 'वंदे मातरम्' हा मंत्र आजही भारतीयांच्या हृदयात जिवंत आहे.

बंकिमचंद्र चटर्जी (बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय) हे भारतीय साहित्य आणि राष्ट्रवादाच्या इतिहासातील एक अजरामर व्यक्तिमत्व आहेत. त्यांचा जन्म २७ जून १८३८ रोजी बंगालमधील उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील नैहाटी येथील कांतलपाडा गावात झाला. ते आधुनिक बंगाली साहित्याचे जनक मानले जातात. त्यांनी आपल्या लेखनातून केवळ साहित्याचा दर्जा उंचावला नाही, तर पारतंत्र्यात असलेल्या भारतीयांमध्ये राष्ट्रभक्तीची जाज्वल्य भावना निर्माण केली. बंकिमचंद्र हे कलकत्ता विद्यापीठाचे पहिले दोन पदवीधरांपैकी एक होते आणि

त्यांनी प्रदीर्घ काळ सरकारी सेवेत उपविभागीय अधिकारी (डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट) म्हणून काम केले.

त्यांच्या साहित्यातील सर्वात मोलाचे योगदान म्हणजे १८८२ मध्ये प्रकाशित झालेली 'आनंदमठ' ही कादंबरी. याच कादंबरीतून भारताला 'वंदे मातरम्' हे राष्ट्रगीत मिळाले, ज्याने स्वातंत्र्यलढ्यात लाखो क्रांतीकारकांना प्रेरणा दिली. बंकिमचंद्रांनी 'दुर्गेशनंदिनी', 'कपालकुंडला', 'विषवृक्ष' आणि 'राजसिंह' यांसारख्या अनेक श्रेष्ठ कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांनी 'बंगदर्शन' या मासिकाद्वारे बंगाली साहित्यात नवचैतन्य आणले. त्यांच्या लेखणीत ऐतिहासिक सत्य आणि कल्पनाशक्तीचा सुंदर संगम असे, ज्यामुळे वाचकांमध्ये स्वधर्माबद्दल आणि स्वदेशाबद्दल अभिमान जागृत होत असे.बंकिमचंद्र चटर्जी यांचे ८ एप्रिल १८९४ रोजी निधन झाले. त्यांनी दिलेला 'वंदे मातरम्' हा मंत्र भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा हुंकार बनला. वासुदेव बळवंत फडके यांच्यासारख्या क्रांतीकारकांनी ज्याप्रमाणे सशस्त्र उठावाचा मार्ग निवडला, त्याचप्रमाणे बंकिमचंद्रांनी आपल्या शब्दांच्या माध्यमातून बौद्धिक आणि सांस्कृतिक क्रांती घडवून आणली. आजही त्यांचे साहित्य भारतीय विचारधारेचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ मानले जाते.'वंदे मातरम्' या गीताचा इतिहास भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात प्रेरणादायी प्रकरणांपैकी एक आहे. या गीताने केवळ शब्दांची रचना केली नाही, तर संपूर्ण राष्ट्राला एका सूत्रात बांधण्याचे काम केले.

'वंदे मातरम्' गीताच्या इतिहासातील महत्त्वाचे टप्पे खालीलप्रमाणे आहेत:

बंकिमचंद्र चटर्जी यांनी ७ नोव्हेंबर १८७५ रोजी या गीताची रचना केली होती. त्या काळी भारतीय जनमानसावर इंग्रजी संस्कृतीचा प्रभाव वाढत होता, अशा वेळी मातृभूमीचे गौरवगान करण्यासाठी त्यांनी हे गीत संस्कृत आणि बंगाली शब्दांच्या मिश्रणातून (मिश्र संस्कृत) साकारले. सुरुवातीला हे गीत केवळ एक स्वतंत्र कविता म्हणून होते, परंतु नंतर १८८२ मध्ये त्यांनी आपल्या 'आनंदमठ' या प्रसिद्ध कादंबरीत याचा समावेश केला. ही कादंबरी १८ व्या शतकातील 'संन्याशांच्या बंडावर' आधारित होती.

या गीताला खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय ओळख १८९६ च्या कलकत्ता येथील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात मिळाली. रवींद्रनाथ टागोर यांनी पहिल्यांदा हे गीत सर्वांसमोर गायले. तेव्हापासून काँग्रेसच्या प्रत्येक अधिवेशनाची सुरुवात या गीताने होऊ लागली. पुढे १९०५ च्या 'बंगालच्या फाळणी' विरुद्धच्या आंदोलनात 'वंदे मातरम्' हा केवळ एक मंत्र राहिला नाही, तर तो ब्रिटिशांविरुद्धच्या संघर्षाचा मुख्य नारा बनला.

क्रांतीकारक वासुदेव बळवंत फडके, चाफेकर बंधू, आणि नंतरच्या काळातील भगतसिंग, राजगुरू यांसारख्या अनेक वीरांसाठी हे गीत फासावर चढतानाचे स्फूर्तीगीत होते. मादाम कामा यांनी १९०७ मध्ये जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत भारताचा जो

पहिला ध्वज फडकवला होता, त्यावरही मधल्या पट्टीत 'वंदे मातरम्' हे शब्द कोरलेले होते.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर, २४ जानेवारी १९५० रोजी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी संविधान सभेत घोषित केले की, 'जन गण मन' हे भारताचे राष्ट्रगीत (National Anthem) असेल आणि 'वंदे मातरम्' या गीताला राष्ट्रगीताच्या बरोबरीचा सन्मान देऊन 'राष्ट्रीय गीत' (National Song) म्हणून स्वीकारले जाईल. या गीतातील पहिल्या दोन कडव्यांना अधिकृत मान्यता देण्यात आली आहे.

बंकिमचंद्रांनी निसर्गाचे वर्णन करताना मातृभूमीला 'सुजलाम्, सुफलाम्' असे संबोधून तिचे दैवतीकरण केले, ज्यामुळे सर्व भारतीयांमध्ये आपल्या भूमीबद्दल एक आत्मीयता आणि अभिमान निर्माण झाला.

१२९..बटुकेश्वर दत्त

जन्म १८ नोव्हेंबर १९१०
खंडघोष , बंगाल प्रेसिडेन्सी , ब्रिटिश भारत
(सध्याचे पश्चिम बंगाल , भारत)

मृत्यू २० जुलै १९६५ (वय ५४) नवी दिल्ली

बटुकेश्वर दत्त यांचा जन्म १८ नोव्हेंबर १९१० रोजी पश्चिम बंगालमधील वर्धमान जिल्ह्यातील ओअरी या गावी झाला. त्यांचे

बालपण आणि शिक्षण कानपूरमध्ये झाले, जिथे त्यांची भेट महान क्रांतिकारक भगतसिंग यांच्याशी झाली. या भेटीतूनच त्यांच्या मनात देशभक्तीचे बीज रोवले गेले आणि ते 'हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' (HSRA) या क्रांतिकारी संघटनेचे सक्रिय सदस्य बनले. बटुकेश्वर दत्त हे केवळ एक सैनिक नव्हते, तर ते बॉम्ब बनवण्याच्या कलेतही निपुण होते.

त्यांच्या जीवनातील सर्वात ऐतिहासिक घटना म्हणजे ८ एप्रिल १९२९ रोजी दिल्लीतील सेंट्रल असेंब्लीमध्ये (केंद्रीय विधानसभा) केलेला बॉम्बस्फोट. ब्रिटीश सरकारने आणलेल्या 'पब्लिक सेफ्टी बिल' आणि 'ट्रेड डिस्प्यूट बिल' यांसारख्या अन्यायकारक कायद्यांचा निषेध करण्यासाठी भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांनी रिकाम्या बाकांवर बॉम्ब फेकले. त्यांचा उद्देश कोणाची हत्या करणे नसून, "बहिऱ्या इंग्रजांना ऐकू जावे" असा होता. स्फोटानंतर पळून जाण्याची संधी असतानाही त्यांनी स्वतःला अटक करून घेतली आणि "इन्कलाब जिंदाबाद"च्या घोषणांनी सभागृह दणाणून सोडले.

अटकेनंतर त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली आणि अंदमानच्या 'सेल्युलर जेल' (काळे पाणी) मध्ये पाठवण्यात आले. तिथल्या अमानुष छळाविरुद्ध त्यांनी तुरुंगातही उपोषणे केली. प्रदीर्घ काळ तुरुंगवास भोगल्यानंतर, २० जुलै १९६५ रोजी त्यांचे दिल्लीत निधन झाले. त्यांच्या इच्छेनुसार, त्यांचे अंत्यसंस्कार पंजाबमधील फिरोजपूर येथे भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरु यांच्या समाधीजवळ करण्यात

आले. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निस्वार्थी आणि निष्ठावान क्रांतिकारक म्हणून त्यांचे नाव सदैव सुवर्ण अक्षरांनी कोरले गेले आहे.

१३०..बंता सिंग (बब्बर अकाली चळवळीचे वीर)

जन्न १८९०

मृत्यू २७ फेब्रुवारी १९२६ लाहोर

बंता सिंग (१८९० – १९२६) हे पंजाबमधील 'बब्बर अकाली' चळवळीतील एक अत्यंत धाडसी आणि निष्ठावान क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म जालंधर जिल्ह्यातील धामियान येथे झाला. जथ्थेदार किसनसिंह गडगंज यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष पुकारला होता. बब्बर अकाली चळवळ ही प्रामुख्याने ब्रिटीश धार्जिण्या जमीनदारांना आणि खबऱ्यांना धडा शिकवण्यासाठी ओळखली जात असे, ज्यांनी सामान्य जनतेचे शोषण केले होते.

बंता सिंग हे गनिमी काव्यात निष्णात होते. त्यांनी अनेकवेळा ब्रिटीश पोलिसांच्या तुकड्यांवर हल्ले करून त्यांचे शस्त्रसाठा लुटला. त्यांच्या कार्यामुळे दोआबा प्रांतात ब्रिटिशांची दहशत कमी होऊन सामान्य जनतेत आत्मविश्वास निर्माण झाला होता. शेवटी, एका फितुराने दिलेल्या माहितीवरून त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर

ऐतिहासिक बब्बर अकाली खटला चालवण्यात आला आणि २७ फेब्रुवारी १९२६ रोजी लाहोर मध्यवर्ती कारागृहात किसनसिंह गडगंज यांच्यासोबतच त्यांना फाशी देण्यात आली. त्यांचे बलिदान हे पंजाबमधील सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासातील एक सोनेरी पान आहे.

१३१..बन्नासिंग धामियाँ

जन्म १८८९ पंजाब होशियारपूर जिल्ह्यातील धामिया

मृत्यू २ सप्टेंबर १९२३ बबेली (जिल्हा जालंधर) येथे झालेल्या एका भीषण चकमकीत त्यांना वीरमरण आले.

बन्नासिंग धामियाँ हे पंजाबमधील ब्रिटीशविरोधी सशस्त्र क्रांतीमधील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि जहाल क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म **१८८९** मध्ये पंजाबच्या जालंधर जिल्ह्यातील धामियाँ या गावी झाला. ते पहिल्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटीश सैन्यात कार्यरत होते, परंतु जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि अकाली चळवळीवरील ब्रिटीशांच्या अत्याचारांमुळे प्रभावित होऊन त्यांनी सैन्यातील नोकरी सोडली आणि ते क्रांतिकारी चळवळीकडे वळले.

त्यांनी 'बब्बर अकाली दला'ची (Babbar Akali Dal) स्थापना करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. हे दल प्रामुख्याने ब्रिटीश सरकारचे खबऱ्या आणि जुलमी अधिकाऱ्यांना लक्ष्य करण्यासाठी ओळखले जात असे. बन्नासिंग यांनी अनेक ठिकाणी ब्रिटीश सत्तेला आव्हान दिले, ज्यामुळे त्यांच्यावर सरकारने मोठे बक्षीस जाहीर केले

होते. ३१ ऑगस्ट १९२३ रोजी बाबेली या गावी ब्रिटीश सैन्याने त्यांना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना घेराव घातला. यावेळी झालेल्या भीषण चकमकीत त्यांनी शरणागती पत्करण्याऐवजी लढता लढता बलिदान दिले.

१३२..बलवंतसिंग

जन्म: १८८२ (गाव: खुर्दपूर, जिल्हा: होशियारपूर, पंजाब)

मृत्यू (हुतात्मा): ३० मार्च १९१७ (ठिकाण: लाहोर सेंट्रल जेल, फाशी देण्यात आली)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील गदर क्रांतीचे एक प्रमुख स्तंभ म्हणजे भाई बलवंतसिंग. त्यांचा जन्म १८८२ मध्ये पंजाबमधील होशियारपूर जिल्ह्यातील खुर्दपूर या गावी झाला. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी भारतीय सैन्यात सेवा बजावली, परंतु ब्रिटीशांच्या अन्यायी धोरणांमुळे त्यांनी लष्करी नोकरी सोडली आणि ते कॅनडाला गेले. कॅनडामध्ये स्थायिक झाल्यावर त्यांनी तिथल्या भारतीयांना संघटित करण्याचे काम सुरू केले आणि व्हँकुव्हरमधील पहिल्या गुरुद्वाराचे ते मुख्य ग्रंथी (पुजारी) बनले. कॅनडातील भारतीयांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आणि वर्णभेदाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. पुढे जेव्हा 'गदर पार्टी'ची

स्थापना झाली, तेव्हा बलवंतसिंग यांनी या संघटनेत सक्रिय सहभाग नोंदवून उत्तर अमेरिकेतील भारतीयांमध्ये स्वातंत्र्याची ओढ निर्माण केली.

१९१४ मधील प्रसिद्ध 'कामागाटामारू' जहाजाच्या प्रकरणात भाई बलवंतसिंग यांनी अडकलेल्या भारतीय प्रवाशांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांच्या हक्कांसाठी कायदेशीर व सामाजिक लढा दिला होता. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात, गदर पार्टीने भारतात सशस्त्र उठाव करण्याची योजना आखली, तेव्हा बलवंतसिंग हे या मोहिमेचे महत्त्वाचे दुवे होते. ब्रिटीश गुप्तचरांच्या नजरेतून सुटून ते बँकॉक आणि इतर मार्गांनी भारतात येण्याचा प्रयत्न करत होते, परंतु मार्च १९१५ मध्ये त्यांना थायलंडमध्ये अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर लाहोर कट खटल्यांतर्गत (Lahore Conspiracy Case) राजद्रोहाचा आरोप ठेवण्यात आला. तुरुंगात असताना त्यांनी ब्रिटीशांपुढे झुकण्यास नकार दिला. अखेर, ३० मार्च १९१७ रोजी लाहोर सेंट्रल जेलमध्ये त्यांना फाशी देण्यात आली. कामागाटामारू प्रकरणातील भाई बलवंतसिंग यांची भूमिका आणि त्यांचे योगदान पुढिल परिच्छेदामध्ये दिले आहे:

१९१४ मधील ऐतिहासिक 'कामागाटामारू' जहाजाच्या प्रकरणात भाई बलवंतसिंग यांनी कॅनडातील भारतीय समुदायाचे नेतृत्व करत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. बाबा गुरदितसिंग यांनी जपानी जहाज 'कामागाटामारू' भाड्याने घेऊन ३७६ भारतीय प्रवाशांना

व्हँकुव्हरला नेले होते, परंतु ब्रिटीश दबावामुळे कॅनडा सरकारने या जहाजाला बंदरात लागण्यास मज्जाव केला. यावेळी भाई बलवंतसिंग यांनी 'शोअर कमिटी'च्या (किनारपट्टी समिती) माध्यमातून या प्रवाशांना कायदेशीर मदत मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी अन्न-पाण्याची सोय करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. त्यांनी केवळ स्थानिक पातळीवरच नव्हे, तर राजकीय स्तरावरही या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. प्रवाशांना जहाजातून उतरू दिले जात नाही हे पाहून त्यांनी ब्रिटीश आणि कॅनेडियन अधिकाऱ्यांशी प्रखर वाद घातला आणि भारतीयांच्या मानवी हक्कांचे समर्थन केले.

ब्रिटीश सरकारने जेव्हा हे जहाज जबरदस्तीने परत पाठवण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा भाई बलवंतसिंग यांनी या घटनेचा उपयोग भारतीय क्रांतिकारकांमध्ये ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध चीड निर्माण करण्यासाठी केला. त्यांनी या अन्यायाचा प्रचार 'गदर' साहित्याच्या माध्यमातून केला, ज्यामुळे परदेशातील भारतीयांना हे पटवून देणे सोपे झाले की, जोपर्यंत भारत स्वतंत्र होत नाही, तोपर्यंत जगाच्या पाठीवर कुठेही भारतीयांना सन्मानाने जगू दिले जाणार नाही. या प्रकरणानंतर त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे 'गदर पार्टी'च्या सशस्त्र क्रांतीच्या कार्यात झोकून दिले. 'कामागाटामारू' मधील प्रवाशांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी दिलेला हा लढा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एका मोठ्या जागतिक संघर्षाचे प्रतीक मानला जातो.

१३३..बहादूरशहा जफर

जन्म: बहादूरशाह जफर यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १७७५ रोजी दिल्ली येथे झाला. त्यांचे वडील मुघल सम्राट अकबर शाह (द्वितीय) हे होते आणि आई लालबाई या होत्या. त्यांचे बालपण दिल्लीच्या शाही वातावरणात गेले, जिथे त्यांनी राजकारणासोबतच साहित्य, कला आणि अध्यात्माचे शिक्षण घेतले.

मृत्यू: बहादूरशाह जफर यांचा मृत्यू ७ नोव्हेंबर १८६२ रोजी म्यानमारमधील (तत्कालीन बर्मा) रंगून येथे झाला. १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यानंतर इंग्रजांनी त्यांना कैद करून रंगूनला हद्दपार केले होते. तिथेच एका लहान कोठडीत वयाच्या ८७ व्या वर्षी या शेवटच्या मुघल सम्राटाने अखेरचा श्वास घेतला.

मुघल साम्राज्याचे शेवटचे सम्राट आणि १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्याचे केंद्रबिंदू म्हणून बहादूरशहा जफर (१७७५-१८६२) यांचे नाव भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे आहे. त्यांचे मूळ नाव 'अबू झफर सिराजुद्दीन मुहम्मद बहादूर शाह' असे होते. ते केवळ एक नामधारी सम्राट नव्हते, तर एक संवेदनशील कवी, सुफी संत आणि हिंदू-मुस्लिम समन्वयाचे प्रतीक होते. १८५७ चा उठाव सुरू झाला, तेव्हा मेरठच्या सैनिकांनी दिल्लीकडे कूच केली

आणि लाल किल्ल्यावर जाऊन बहादूरशहा जफर यांना भारताचे सम्राट म्हणून घोषित केले. वयाच्या ८२ व्या वर्षी त्यांनी या क्रांतीचे नेतृत्व स्वीकारले आणि विखुरलेल्या क्रांतिकारकांना एकसंध करणारा दुवा म्हणून काम केले.क्रांतीच्या काळात बहादूरशहा जफर यांनी देशभरातील राजे-रजवाड्यांना पत्रे लिहून परकीय सत्तेविरुद्ध एकत्र येण्याचे आवाहन केले होते. त्यांच्या नावामुळे या उठावाला एक कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले आणि दिल्ली हे क्रांतीचे मुख्य केंद्र बनले. मात्र, दुर्दैवाने अंतर्गत फितुरी आणि ब्रिटीशांकडे असलेल्या आधुनिक शस्त्रास्त्रांमुळे दिल्लीचा पाडाव झाला. सप्टेंबर १८५७ मध्ये ब्रिटीश अधिकारी हडसन याने जफर यांना हुमायूनच्या थडग्यातून अटक केली. यावेळी हडसनने त्यांच्या पुत्रांची आणि नातवाची निर्घृण हत्या केली आणि त्यांची कापलेली शिरे एका तबकात ठेवून जफर यांच्यासमोर सादर केली, तरीही या वृद्ध सम्राटाने आपला संयम ढळू दिला नाही.ब्रिटीशांनी बहादूरशहा जफर यांच्यावर लष्करी न्यायालयात खटला चालवून त्यांना दोषी ठरवले आणि रंगून (म्यानमार) येथे हद्दपार केले. रंगूनमधील एका कोठडीत असतानाही त्यांची देशभक्ती कमी झाली नाही. तिथेच ७ नोव्हेंबर १८६२ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला. जफर हे उर्दूतील एक उत्तम कवी होते; त्यांच्या लेखणीत देशाबद्दलचे प्रेम आणि विरहाचे दु:ख स्पष्टपणे जाणवते. त्यांनी आपल्या एका प्रसिद्ध शेरमध्ये म्हटले होते की, "कितना है बदनसीब 'जफर' दफन के लिए, दो गज जमीं भी न मिली कू-ए-यार में" (जफर किती दुर्दैवी आहे की, त्याला आपल्या मातृभूमीच्या मातीत

दफन होण्यासाठी दोन हात जागाही मिळाली नाही). त्यांचे बलिदान भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एका मोठ्या युगाचा अंत आणि नव्या संघर्षाची नांदी ठरले.

१३४..बाकेराव भडके

जन्म: साधारण १८२०-१८३० च्या दरम्यान (खानदेश भाग, महाराष्ट्र)

मृत्यू (हुतात्मा): १८६० (अंदाजे)

बाकेराव भडके हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील एक महत्त्वाचे आणि निष्ठावान सेनानी होते. त्यांचा संबंध प्रामुख्याने तात्या टोपे यांच्या नेतृत्वाखालील सैन्याशी आणि महाराष्ट्रातील उठावाच्या केंद्रांशी जोडला जातो. ज्या वेळी उत्तर भारतात क्रांतीची ज्वाला भडकली होती, त्याच वेळी महाराष्ट्रातील सातारा, कोल्हापूर आणि खानदेश या भागांतही ब्रिटिशांविरुद्ध तीव्र असंतोष होता. बाकेराव भडके यांनी या भागात स्थानिक पातळीवर संघटनात्मक कार्य केले आणि ब्रिटिशांविरुद्धच्या गनिमी काव्याच्या लढायांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.

तात्या टोपे जेव्हा नर्मदा ओलांडून दक्षिणेत आले, तेव्हा त्यांना सहकार्य करणाऱ्या स्थानिक सरदारांमध्ये आणि सैनिकांमध्ये बाकेराव भडके यांचे नाव महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांनी सातारा आणि परिसरातील डोंगररांगांचा वापर करून ब्रिटिश फौजांना सळो की पळो करून सोडले होते. ब्रिटिशांच्या दप्तरातील नोंदीनुसार, बाकेराव हे एक

धोरणी आणि लढाऊ व्यक्तिमत्त्व होते, ज्यांनी क्रांतीचा संदेश गावोगावी पोहोचवण्यासाठी काम केले. अखेरच्या काळात त्यांना ब्रिटिशांनी कैद केले, परंतु त्यांचे बलिदान आणि त्यांनी दिलेला लढा स्थानिक लोकसाहित्यात आणि क्रांतीच्या इतिहासात आजही अजरामर आहे.

१३५..बक्षी जगबंधू (जगबंधू विद्याधर महापात्र भ्रमरवर राय)

जन्म १७७३ मध्ये ओडिशामधील पुरी जिल्ह्यातील रोडांग येथे

मृत्यू २४ जानेवारी १८२९ रोजी झाला. आयुष्याची शेवटची वर्षे त्यांनी कटक येथे ब्रिटिशांच्या नजरकैदेत घालवली होती.

बक्षी जगबंधू (जगबंधू विद्याधर महापात्र भ्रमरवर राय) हे ओडिसातील पाईक विद्रोहाचे (१८१७) महान नायक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण क्रांतिकारक होते. खुर्दा राज्याच्या राजांचे ते सेनापती होते आणि पिढ्यानपिढ्या त्यांच्याकडे 'बक्षी' हे मानाचे पद चालत आले होते. १८०३ मध्ये ब्रिटिशांनी ओडिसावर ताबा मिळवल्यानंतर त्यांनी लागू केलेल्या अन्यायकारक कर प्रणालीमुळे आणि जमीनदारी हडपण्याच्या धोरणामुळे जगबंधू यांची वडिलोपार्जित मालमत्ता हिरावून घेतली गेली. या अन्यायाविरुद्ध

आणि ब्रिटिशांच्या शोषणाविरुद्ध त्यांनी स्थानिक 'पाईक' (पारंपारिक लष्करी शेतकरी) आणि सामान्य जनतेला एकत्र करून सशस्त्र उठाव पुकारला.

१८१७ मध्ये झालेल्या या उठावाचे स्वरूप इतके तीव्र होते की, काही काळासाठी खुर्दा आणि आसपासच्या भागातून ब्रिटिश सत्ता पूर्णपणे कोलमडली होती. बक्षी जगबंधू यांनी गनिमी काव्याचा वापर करून ब्रिटिश फौजांना जेरीस आणले. हा उठाव केवळ जमिनीसाठी नसून तो ओडिसाच्या अस्मितेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी होता. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले आणि मोठ्या बक्षिसाची घोषणाही केली, परंतु अनेक वर्षे ते भूमिगत राहून आपला लढा चालू ठेवण्यात यशस्वी झाले. अखेर १८२५ मध्ये एका करारानुसार त्यांनी आत्मसमर्पण केले आणि कटक येथे नजरकैदेत असताना १८२९ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. भारतीय इतिहासात पाईक विद्रोह हा ब्रिटिशांविरुद्धचा पहिला संघटित सशस्त्र उठाव मानला जातो, ज्याचे नेतृत्व बक्षी जगबंधू यांनी अत्यंत धैर्याने केले होते.

१३६..बादल गुप्ता

जन्म 1912बिक्रमपुर, बंगाल, ब्रिटीश भारत

मृत्यू 8 डिसेंबर 1930 (उम्र 17-18 वर्ष)राइटर्स बिल्डिंग , कलकत्ता , बंगाल

बादल गुप्ता (मूळ नाव सुधीर गुप्ता) हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निधड्या छातीचे क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म **१९१२** मध्ये बंगालमधील ढाका जिल्ह्यातील (सध्याचे बांगलादेश) 'पर्बशूर' या गावी झाला. शालेय जीवनातच ते 'बंगाल वॉलंटियर्स' या क्रांतिकारक संघटनेत सामील झाले आणि त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला.

त्यांच्या क्रांतीकार्यातील सर्वोच्च क्षण म्हणजे ८ डिसेंबर १९३० रोजी कलकत्ता येथील 'रायटर्स बिल्डिंग'वर (सचिवालय) केलेला धाडसी हल्ला. आपले सहकारी विनय बोस आणि दिनेश गुप्ता यांच्यासह त्यांनी युरोपियन वेशात सचिवालयात प्रवेश केला आणि कैद्यांवर अत्याचार करणाऱ्या कर्नल एन. एस. सिम्पसनला गोळ्या घालून ठार केले. या हल्ल्यानंतर ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या तुंबळ चकमकीत, जेव्हा दारूगोळा संपत आला, तेव्हा शत्रूच्या हाती जिवंत लागण्यापेक्षा त्यांनी मृत्यूला कवटाळण्याचे ठरवले. त्यांनी त्वरित 'पोटॅशियम सायनाइड' प्राशन केले आणि ८ डिसेंबर १९३० रोजी वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांना वीरमरण आले. त्यांच्या या बलिदानामुळे विनय-बादल-दिनेश ही त्रयी भारतीय क्रांतीच्या इतिहासात अजरामर झाली.

१३७..बाबा गुरदित सिंग (Baba Gurdit Singh): 'कोमागाता मारू' घटनेचे नायक

जन्म १८७७ सरहाली , पंजाब, ब्रिटिश भारत

मृत्यू १९५४ (वय ७६-७७)अमृतसर , पंजाब, भारत

बाबा गुरदित सिंग हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत साहसी व्यक्तिमत्व होते, ज्यांचे नाव इतिहासात प्रामुख्याने 'कोमागाता मारू'** (Komagata Maru) या ऐतिहासिक घटनेशी जोडले गेले आहे. त्यांचा जन्म १८५९ मध्ये पंजाबमधील अमृतसर जिल्ह्यातील सरहाली येथे झाला. ते एक यशस्वी व्यावसायिक होते, परंतु परदेशात भारतीयांना मिळणाऱ्या वागणुकीने त्यांचे आयुष्य बदलून टाकले.

उद्देश विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला कॅनडा सरकारने भारतीयांच्या प्रवेशावर कडक निर्बंध लादले होते. हे निर्बंध मोडीत काढण्यासाठी आणि भारतीयांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देण्यासाठी बाबा गुरदित सिंग यांनी 'कोमागाता मारू' नावाचे जपानी जहाज भाड्याने घेतले.

प्रवास: एप्रिल १९१४ मध्ये हे जहाज ३७६ प्रवाशांना (ज्यामध्ये बहुतांश शीख होते) घेऊन हाँगकाँगहून

व्हँकुव्हरसाठी निघाले. या प्रवाशांना कॅनडात उतरू देणे हा ब्रिटीश कायद्याला दिलेला एक मोठा इशारा होता.

संघर्ष:व्हँकुव्हरच्या बंदरात पोहोचल्यावर कॅनडा सरकारने प्रवाशांना उतरण्यास मनाई केली. दोन महिने हे जहाज समुद्रात उभे होते. प्रवाशांचे खाण्यापिण्याचे हाल झाले, पण बाबा गुरदित सिंग आणि प्रवाशांनी हार मानली नाही. अखेर हे जहाज भारताकडे परत पाठवण्यात आले.

बज बज दंगल (Budge Budge Riot): २९ सप्टेंबर १९१४ रोजी जेव्हा हे जहाज कोलकात्याजवळील बज बज बंदरावर पोहोचले, तेव्हा ब्रिटीश पोलिसांनी प्रवाशांवर गोळीबार केला. यात २० जण शहीद झाले. बाबा गुरदित सिंग पोलिसांच्या तावडीतून निसटले आणि अनेक वर्षे भूमिगत राहून त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले.

१९२१ मध्ये महात्मा गांधींच्या आवाहनानंतर त्यांनी स्वतःला पोलिसांच्या स्वाधीन केले आणि पाच वर्षांचा तुरुंगवास भोगला. सुटकेनंतरही त्यांनी 'गदर' चळवळीच्या विचारांचा प्रसार केला आणि भारतीय समुदायाला संघटित करण्याचे काम केले. २४ जुलै १९५४ रोजी या महान देशभक्ताचे निधन झाले.

१३८..बिनय बोस

जन्म ११ सप्टेंबर १९०८ रोहितभोग, बिक्रमपूर, बंगाल प्रेसिडेन्सी, ब्रिटिश भारत (आता बांगलादेशात)

मृत्यु १३ डिसेंबर १९३० (उम्र २२) कलकत्ता, बंगाल प्रेसिडेन्सी, ब्रिटिश भारत (आता भारतात)

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'बी.बी.डी.' (Binay-Badal-Dinesh) या त्रिकुटापैकी एक अग्रगण्य क्रांतीकारक म्हणून बिनय बोस ओळखले जातात. त्यांचा जन्म ११ सप्टेंबर १९०८ रोजी बंगालमधील मुन्शीगंज (आता बांगलादेश) येथे झाला. त्यांचे वडील डॉक्टर होते आणि बिनय यांनी स्वतः वैद्यकीय शिक्षण घेतले होते. मात्र, देशप्रेमाच्या भावनेतून ते 'बंगाल वॉलंटियर्स' या क्रांतिकारी संघटनेत सामील झाले.

बिनय बोस यांचे पहिले मोठे धाडसी कार्य म्हणजे ढाका येथील पोलीस महानिरीक्षक (IGP) एफ. जे. लोमन याची हत्या. २९ ऑगस्ट १९३० रोजी त्यांनी लोमनला गोळ्या झाडून ठार केले आणि तेथून ते पोलिसांना चकवा देत कोलकात्याला निसटून जाण्यात यशस्वी झाले. त्यानंतर ८ डिसेंबर १९३० रोजी त्यांनी बादल गुप्ता आणि दिनेश गुप्ता यांच्यासह कोलकाता येथील ब्रिटीश सत्तेचे केंद्र असलेल्या 'रायटर्स बिल्डिंगवर ऐतिहासिक सशस्त्र हल्ला केला. या मोहिमेत त्यांनी

भारतीय कैद्यांवर अत्याचार करणाऱ्या एन. एस. सिम्पसन याला ठार केले.

हल्ल्यानंतर ब्रिटीश पोलिसांच्या ताब्यात जिवंत सापडू नये, म्हणून त्यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली. गंभीर जखमी अवस्थेत त्यांना रुग्णालयात नेण्यात आले, परंतु त्यांनी ब्रिटीशांकडून उपचार घेण्यास नकार दिला आणि आपल्या जखमा स्वतःच दूषित केल्या. अखेर १३ डिसेंबर १९३० रोजी वयाच्या २२ व्या वर्षी या वीर पुत्राने हौतात्म्य पत्करले. कोलकाता येथील 'बी.बी.डी. बाग' परिसर त्यांच्या आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या बलिदानाची साक्ष आजही देत आहे. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निधड्या छातीच्या सेनानी म्हणून सदैव अजरामर राहील.

१३९...बापूराव पुल्लीसर शेडमाके

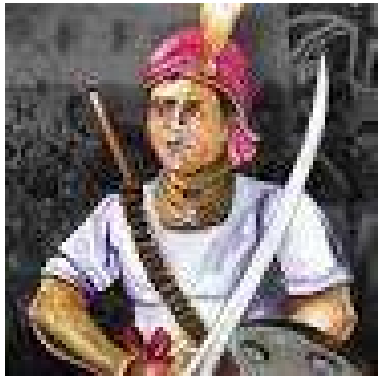

जन्म १२ मार्च १८३३ किश्तापूर

मृत्यू२१ ऑक्टोबर १८५८ (वय २५) चांदा , ब्रिटिश भारत

हे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरादरम्यान महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रांतात (विशेषतः गडचिरोली आणि चंद्रपूर भागात) ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र क्रांतीचे नेतृत्व करणारे महान गोंड राजे आणि क्रांतिकारक होते.

आदिवासींच्या अस्मितेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी दिलेला लढा इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी कोरलेला आहे.

बापूराव शेडमाके यांचा जन्म चंद्रपूर जिल्ह्यातील अहेरी येथील जमीनदार घराण्यात झाला होता. लहानपणापासूनच त्यांना युद्धकलेचे आणि प्रशासनाचे उत्तम शिक्षण मिळाले होते. १८५७ मध्ये जेव्हा संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव झाला, तेव्हा बापूराव यांनी अहेरी आणि आसपासच्या भागातील गोंड आणि माडिया बांधवांना एकत्र करून एक मोठी क्रांतिकारी सेना उभारली. त्यांनी ब्रिटिशांच्या शोषणाविरुद्ध आणि त्यांच्या वनविभागाच्या जाचक कायद्यांविरुद्ध उघड बंडाची घोषणा केली.१८५८ मध्ये बापूराव यांच्या नेतृत्वाखालील सैन्याने 'नंदगाव' आणि 'बांभणी' येथील ब्रिटीश छावण्यांवर मोठे हल्ले चढवले. त्यांच्या गनिमी काव्याच्या (Guerrilla Warfare) युद्धनीतीमुळे ब्रिटीश अधिकारी हैराण झाले होते. त्यांनी केवळ युद्धच केले नाही, तर ब्रिटिशांची रसद रोखून धरली आणि अनेक ठिकाणी त्यांचा खजिना लुटून तो जनहितासाठी वापरला. बापूराव यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे ब्रिटिशांनी त्यांना पकडण्यासाठी कडक पावले उचलली आणि अहेरीच्या आसपास लष्करी वेढा घातला.अखेर एका फितुरीमुळे बापूराव शेडमाके ब्रिटिशांच्या हाती लागले. ७ ऑक्टोबर १८५८ रोजी चंद्रपूर येथील तुरुंगात त्यांना जाहीररीत्या फाशी देण्यात आली. ज्या पिंपळाच्या झाडाला त्यांना फाशी दिली गेली, ते झाड आजही त्यांच्या बलिदानाची साक्ष देत उभे आहे.

१४०..बाबा पृथ्वी सिंह आझाद

जन्म: १५ सप्टेंबर १८९२ (लोधीपूर, पंजाब).

मृत्यू: ५ मार्च १९८९.

बाबा पृथ्वी सिंह आझाद हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक खंबीर क्रांतिकारक आणि 'गदर पार्टी'चे संस्थापक सदस्य होते. त्यांचा जन्म १५ सप्टेंबर १८९२ रोजी पंजाबमधील लुधियाना जिल्ह्यातील लोधीपूर येथे झाला. लहानपणापासूनच अन्यायाविरुद्ध लढण्याची वृत्ती असलेल्या पृथ्वी सिंह यांनी अमेरिकेत जाऊन लाला हरदयाल यांच्या नेतृत्वाखाली गदर चळवळीत स्वतःला झोकून दिले. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात भारतात सशस्त्र क्रांती घडवून आणण्याच्या उद्देशाने ते भारतात परतले, परंतु ब्रिटीश सरकारने त्यांना अटक केली.

त्यांना ऐतिहासिक 'लाहोर षडयंत्र' खटल्यात फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती, परंतु नंतर तिचे रूपांतर जन्मठेपेत करण्यात आले. त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळे पाणी) पाठवण्यात आले, जिथे त्यांनी अमानवीय छळ सोसला. विशेष म्हणजे, पृथ्वी सिंह आझाद हे त्यांच्या साहसी पलायनासाठी ओळखले जातात. त्यांनी धावत्या ट्रेनमधून उडी मारून ब्रिटीश पोलिसांच्या हातावर तुरी दिली होती आणि अनेक वर्षे ते 'स्वामी राव' या नावाने भूमिगत राहून

क्रांतिकारकांना संघटित करत राहिले. पुढे त्यांनी महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित होऊन अहिंसक चळवळीतही सहभाग घेतला.

स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी पंजाब सरकारमध्ये मंत्री म्हणून काम पाहिले आणि सामाजिक कार्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले. भारत सरकारने त्यांना १९७७ मध्ये 'पद्मभूषण' देऊन सन्मानित केले.

१४१..बाबा सोहनसिंग भकना

जन्म ४ जानेवारी १८७० खुतराई खुर्द

मृत्यू २० डिसेंबर १९६८ (९८ वर्ष) अमृतसर

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक थोर क्रांतिकारी आणि 'गदर पार्टी'चे संस्थापक अध्यक्ष होते. पंजाबमधील अमृतसर जिल्ह्यातील भकना गावात जन्मलेल्या सोहनसिंग यांनी तरुणपणी अमेरिकेला स्थलांतर केले, जिथे त्यांना भारतीय मजुरांना मिळणारी वागणूक आणि गुलामगिरीच्या जाणीवेने अस्वस्थ केले. या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी त्यांनी १९१३ मध्ये ओरेगन येथे 'पॅसिफिक कोस्ट हिंदुस्थान असोसिएशन'ची स्थापना केली, जी पुढे **'गदर पार्टी'** म्हणून प्रसिद्ध झाली. 'गदर' या साप्ताहिकाच्या माध्यमातून

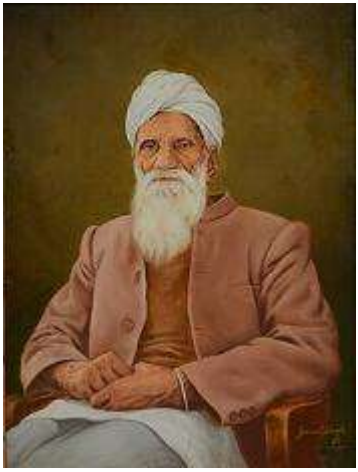

त्यांनी जगभरातील भारतीयांना सशस्त्र क्रांतीसाठी संघटित करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले.

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात भारतात सशस्त्र उठाव करण्याच्या योजनेने ते 'तशिमारू' जहाजातून भारतात परतले, परंतु कोलकाता येथे पोहोचताच ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांना अटक केली. 'लाहोर षडयंत्र' खटल्यांतर्गत त्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती, परंतु नंतर तिचे रूपांतर जन्मठेपेत करण्यात आले. त्यांनी अंदमानच्या सेल्युलर जेलसह विविध तुरुंगांत सुमारे १६ वर्षे काढली, जिथे त्यांनी कैद्यांच्या हक्कांसाठी अनेकवेळा उपोषणे केली. सुटकेनंतरही त्यांनी आपले सामाजिक आणि राजकीय कार्य सुरू ठेवले आणि 'किसान सभा' व कम्युनिस्ट चळवळीशी जोडून घेतले. वयाच्या ९८ व्या वर्षापर्यंत जगलेले बाबा सोहनसिंग भकना हे त्याग, चिकाटी आणि निस्वार्थ देशभक्तीचे जिवंत प्रतीक मानले जातात.

१४२..बारींद्रकुमार घोष

जन्म ५ जुलै १८८०, क्रॉयडन, युनायटेड किंग्डम

१८ एप्रिल १९५९ (वय ७८ वर्षे), कोलकाता

बारींद्रकुमार घोष हे बंगालमधील सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीचे खऱ्या अर्थाने सूत्रधार आणि संघटक होते. श्री अरविंद घोष यांचे धाकटे बंधू असूनही त्यांनी आपली स्वतंत्र ओळख एक लढाऊ क्रांतीकारक म्हणून प्रस्थापित केली. कोलकात्यात 'अनुशीलन समिती' या गुप्त

संघटनेचा विस्तार करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. त्यांनी १९०६ मध्ये 'युगांतर' हे क्रांतीकारी साप्ताहिक सुरू केले, ज्याने आपल्या जहाल लेखांद्वारे बंगालमधील तरुणांच्या मनात ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र बंडाची ठिणगी टाकली. 'राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय राष्ट्राचा विकास अशक्य आहे' हा विचार त्यांनी घराघरांत पोहोचवला.

त्यांच्या क्रांतीकारी कारकीर्दीतील सर्वात धाडसी प्रयोग म्हणजे कोलकात्याच्या माणिकटोळा येथील आपल्या घराच्या बागेत सुरू केलेला गुप्त बॉम्ब कारखाना. येथे त्यांनी तरुणांना शस्त्रे चालवण्याचे आणि स्फोटके बनवण्याचे प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली होती. मे १९०८ मध्ये जेव्हा मुजफ्फरपूर येथील किंग्सफोर्ड हत्येच्या प्रयत्नानंतर पोलिसांनी माणिकटोळा येथे धाड टाकली, तेव्हा बारींद्रकुमार घोष यांना त्यांच्या सहकाऱ्यांसह अटक करण्यात आली. हा खटला 'अलिपूर बॉम्ब खटला' म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध झाला. या खटल्यात त्यांना सुरुवातीला फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती, परंतु नंतर ती जन्मठेपेत बदलून त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये (काळे पाणी) पाठवण्यात आले.

अंदमानच्या अंधारकोठडीत बारींद्रकुमार यांनी कोलू ओढण्यासारखे अत्यंत अमानवीय कष्ट आणि शारीरिक छळ सहन केला, मात्र त्यांचा देशप्रेमाचा निर्धार ढळला नाही. १९२० मध्ये सार्वजनिक माफी मिळाल्यानंतर त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांनी आपले उर्वरित आयुष्य पत्रकारिता आणि आध्यात्मिक लेखनात घालवले. १८ एप्रिल १९५९ रोजी या महान क्रांतीकारकाचे निधन झाले. एका संघटकापासून ते एका ध्येयवादी हुतात्म्यापर्यंतचा त्यांचा प्रवास भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अविस्मरणीय आणि प्रेरणादायी गाथा आहे.

१४३..बाळकृष्ण हरी चापेकर

जन्म: १८७३, चिंचवड (पुणे).

मृत्यू (हुतात्मा): १२ मे १८९९, येरवडा तुरुंग (पुणे).

बाळकृष्ण हरी चापेकर हे चापेकर बंधूंमधील मधले बंधू आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निधड्या छातीचे क्रांतीकारक होते. त्यांचा जन्म १८७३ मध्ये पुण्याजवळील चिंचवड येथे झाला. थोरले बंधू दामोदरपंत यांच्याप्रमाणेच बाळकृष्णपंतांवरही लहानपणापासून राष्ट्रभक्तीचे आणि स्वधर्मरक्षणाचे संस्कार झाले होते. पुण्यात प्लेगच्या काळात ब्रिटीश

अधिकारी रँड याने केलेल्या अत्याचाराचा सूड घेण्यासाठी चापेकर बंधूंनी जो कट रचला, त्यामध्ये बाळकृष्ण हरी चापेकर यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती.

२२ जून १८९७ रोजी पुण्याच्या गणेशखिंडीत रँडच्या बग्गीवर जेव्हा हल्ला करण्यात आला, तेव्हा बाळकृष्णपंत आपल्या भावांसोबत तिथे उपस्थित होते. रँडच्या बग्गीसोबतच असलेल्या दुसऱ्या एका बग्गीतील अधिकारी 'लेफ्टनंट आयर्स्ट' (Lieutenant Ayerst) याच्यावर बाळकृष्णपंतांनी गोळी झाडली, ज्यात त्याचा जागीच मृत्यू झाला. या घटनेनंतर पुण्यात मोठी धरपकड सुरू झाली. बाळकृष्णपंत सुरुवातीला काही काळ पोलिसांना गुंगारा देऊन निसटण्यात यशस्वी झाले. त्यांनी बराच काळ हैदराबाद संस्थानात आणि सातपुड्याच्या जंगलात भूमिगत राहून काढला. मात्र, दुर्दैवाने पैशाच्या हव्यासापोटी काही फितुरांनी दिलेल्या माहितीवरून त्यांना अखेर पकडण्यात आले.

बाळकृष्णपंतांवर रँड आणि आयर्स्ट यांच्या हत्येचा खटला चालवण्यात आला. या खटल्यादरम्यान त्यांनी अत्यंत धैर्याने सर्व संकटांना तोंड दिले. त्यांनी आपल्या देशासाठी आणि अन्यायाविरुद्ध केलेल्या कृत्याचा त्यांना कोणताही पश्चात्ताप नव्हता. १२ मे १८९९ रोजी पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात त्यांना फाशी देण्यात आली. एकाच घरातील तीन सख्ख्या भावांनी देशासाठी फासावर जाण्याचे हे जगाच्या इतिहासातील दुर्मिळ उदाहरण आहे.

१४४..बाळकृष्ण भोसले

जन्म १९२५

मृत्यू १९५५

बाळकृष्ण भोसले हे गोवा मुक्तिसंग्रामातील एक धडाडीचे क्रांतिकारी आणि 'आझाद गोमंतक दला'चे निष्ठावान सैनिक होते. त्यांचा जन्म उत्तर गोव्यातील हणजुणे (Anjuna) येथे झाला. पोर्तुगीज राजवटीच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला होता. १९५० च्या दशकात गोव्याच्या सीमावर्ती भागात आणि गोव्याच्या अंतर्गत भागात पोर्तुगीज प्रशासनाला खिळखिळे करण्यासाठी त्यांनी अनेक धाडसी मोहिमांमध्ये सहभाग घेतला.

१९५५ मध्ये जेव्हा गोवा मुक्तीची चळवळ शिखरावर होती, तेव्हा एका सशस्त्र चकमकीदरम्यान किंवा पोर्तुगीज पोलिसांच्या अमानुष छळामुळे त्यांना वीरमरण आले. बाळकृष्ण भोसले यांनी आपल्या प्राणांची आहुती देऊन गोव्यातील तरुणांमध्ये देशभक्तीची प्रेरणा जागृत केली. विशेषतः आझाद गोमंतक दलाच्या माध्यमातून त्यांनी गनिमी काव्याने पोर्तुगीज सैन्याला जेरीस आणले होते. त्यांच्या या बलिदानाची नोंद गोवा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात एका महत्त्वाच्या क्रांतीकारकाच्या रूपात केली जाते.

१४५..बाळ मापारी

जन्म १९२७ अस्नोंडें

मृत्यू १९ फेब्रुवारी १९५५ अस्नोडें

बाळ मापारी हे गोवा मुक्तिसंग्रामातील एक तरुण आणि धडाडीचे क्रांतिकारी होते. त्यांचा जन्म उत्तर गोव्यातील म्हापसाजवळील असनोडा येथे झाला. पोर्तुगीज राजवटीविरुद्ध गोव्यात सुरू झालेल्या स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे झोकून दिले होते. ते 'आझाद गोमंतक दला'चे एक सक्रिय आणि निष्ठावान कार्यकर्ते होते. १९५४-५५ च्या काळात जेव्हा गोवा मुक्तीची चळवळ अधिक तीव्र झाली, तेव्हा बाळ मापारी यांनी भूमिगत राहून पोर्तुगीज सत्तेला आव्हान दिले होते.

१८ फेब्रुवारी १९५५ रोजी पोर्तुगीज पोलिसांनी त्यांना अटक केली. त्यांच्याकडून क्रांतीकारी संघटनेची आणि सहकाऱ्यांची गुप्त माहिती काढण्यासाठी पोलिसांनी त्यांच्यावर अमानुष शारीरिक छळ केला. मात्र, या तरुण विराने तोंड उघडले नाही आणि आपल्या सहकाऱ्यांशी गद्दारी करण्यास नकार दिला. पोलिसांच्या अमानुष मारहाणीमुळे अखेर १९ फेब्रुवारी १९५५ रोजी कोठडीतच त्यांचे बलिदान झाले. पोर्तुगीज प्रशासनाने त्यांचे प्रेत गुपचूप नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, जेणेकरून जनतेचा उद्रेक होणार नाही. त्यांच्या या सर्वोच्च बलिदानाने गोवा मुक्तिसंग्रामात चैतन्य निर्माण केले आणि ते गोव्यातील एक 'शहीद' म्हणून अजरामर झाले

१४६..बिशन सिंग 'बब्बर'

जन्म: १८९७ मांगट जिल्हा जालंधर

मृत्यू: १९६१ मध्ये झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्यांनी समाजसेवेचे कार्य सुरू ठेवले होते.

बिशन सिंग हे पंजाबमधील 'बब्बर अकाली दला'चे एक समर्पित क्रांतिकारी होते. त्यांचा जन्म होशियारपूर जिल्ह्यातील 'मांगेवाल' या गावी झाला. ते ब्रिटीश सैन्यात कार्यरत होते, परंतु स्वातंत्र्याच्या ओढीने आणि ब्रिटीशांच्या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी त्यांनी लष्करी सेवेचा त्याग केला आणि जथ्थेदार करम सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील क्रांतिकारी चळवळीत सामील झाले. सैन्यातील अनुभवामुळे त्यांना शस्त्रास्त्रांची चांगली माहिती होती, ज्याचा उपयोग त्यांनी बब्बर अकाली दलाच्या कारवायांमध्ये केला. त्यांनी अनेक धाडसी मोहिमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला होता.ब्रिटीश पोलिसांनी जेव्हा बाबेली गावातील क्रांतिकारकांच्या तळाला वेढा घातला, तेव्हा बिशन सिंग तिथे उपस्थित होते. पोलिसांनी क्रांतिकारकांना जिवंत पकडण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले, मात्र बिशन सिंग यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत निकराने लढा दिला.जेव्हा दारूगोळा संपला आणि चकमक निर्णायक टप्प्यावर आली, तेव्हा बिशन सिंग यांनी शत्रूच्या हाती लागण्याऐवजी तलवारीने लढत बलिदान देण्याचे ठरवले. या भीषण लढाईत त्यांना वीरमरण आले. त्यांच्या बलिदानामुळे पंजाबमधील 'बब्बर अकाली' चळवळीचा इतिहास अधिक गौरवशाली झाला.

१४७..ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य

जन्म: त्यांचा जन्म १९०७ मध्ये झाला. ते मूळचे बिहारमधील गया जिल्ह्यातील रहिवासी होते.

मृत्यू: त्यांचा मृत्यू १९८४ मध्ये झाला

ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य हे बंगालमधील 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' या सशस्त्र

क्रांतीकारी संघटनेचे एक अत्यंत निग्रही आणि धडाडीचे सेनानी होते. त्यांचा जन्म मेदनीपूर (मिदनापूर) येथे झाला होता. तो काळ मेदनीपूरमधील क्रांतीकारी चळवळीचा सुवर्णकाळ होता, जिथे ब्रिटीश जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांच्या क्रूरतेचा बदला घेण्यासाठी तरुण आपले प्राण तळहातावर घेऊन वावरत होते. ब्रिजकिशोर हे केवळ एक सक्रिय कार्यकर्तेच नव्हते, तर ते संघटनेच्या गुप्त मोहिमांचे नियोजन करण्यात आणि त्या यशस्वीरीत्या पार पाडण्यात माहीर होते.

त्यांच्या क्रांतीकारी कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाचा आणि निर्णायक अध्याय म्हणजे २ सप्टेंबर १९३३ रोजी मिदनापूरचे जिल्हा दंडाधिकारी बर्नार्ड ई. जे. बर्ज यांची हत्या. जरी प्रत्यक्ष गोळ्या अनाथबंधू पांजा आणि मृगेंद्रकुमार दत्ता यांनी झाडल्या असल्या, तरी या संपूर्ण कटाची आखणी, शस्त्रास्त्रांची जुळवाजुळव आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या नियोजनात ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य यांचा सिंहाचा

वाटा होता. बर्ज यांच्या हत्येनंतर जेव्हा ब्रिटीश प्रशासनाने या कटाच्या मुळाशी जाण्यासाठी मिदनापूरमध्ये मोठी धरपकड सुरू केली, तेव्हा ब्रिजकिशोर यांना अटक करण्यात आली.

अटकेनंतर ब्रिजकिशोर यांच्यावर 'मिदनापूर दंडाधिकारी हत्या कट' खटल्यांतर्गत राजद्रोहाचा गुन्हा दाखल करण्यात आला. ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांचा अनन्वित छळ केला, परंतु त्यांनी आपल्या क्रांतीकारी सहकाऱ्यांची किंवा संघटनेच्या गुप्त ठिकाणांची कोणतीही माहिती उघड केली नाही. विशेष न्यायालयाने त्यांना या हत्येच्या कटात दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा सुनावली. अखेर २५ ऑक्टोबर १९३४ रोजी मेदनीपूर मध्यवर्ती कारागृहात या वीर पुत्राने हसतमुखाने फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात मिदनापूरच्या ज्या तीन महान हुतात्म्यांना (ब्रिजकिशोर भट्टाचार्य, निर्मलजीवन घोष आणि रामकृष्ण रॉय) एकाच वेळी फाशी देण्यात आली, त्यात ब्रिजकिशोर यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

१४८..बिस्मिल पंडित रामप्रसाद

जन्म 11 जून 1897, शाहजहानपूर

मृत्यू 19 डिसेंबर 1927 (वय 30 वर्षे), गोरखपूर जेल, गोरखपूर

हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक दैदिप्यमान नक्षत्र होते, ज्यांच्या व्यक्तिमत्वात 'लेखणी' आणि 'पिस्तूल' यांचा अभूतपूर्व संगम

पाहायला मिळतो. 'हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशन'चे संस्थापक सदस्य म्हणून त्यांनी क्रांतीची मशाल पेटवली. ९ ऑगस्ट १९२५ रोजी झालेला ऐतिहासिक काकोरी रेल्वे कट हा त्यांच्याच कल्पकतेतून आणि नेतृत्वाखाली साकारला होता. ब्रिटीश सरकारचा खजिना लुटून त्या पैशातून क्रांतीसाठी शस्त्रे खरेदी करणे, हा त्यामागचा मुख्य उद्देश होता. या धाडसी कृत्यामुळे बिस्मिल हे ब्रिटीश सत्तेसाठी सर्वात मोठे आव्हान ठरले.

केवळ एक योद्धे म्हणूनच नव्हे, तर एक प्रतिभासंपन्न कवी म्हणूनही त्यांनी इतिहास घडवला. 'बिस्मिल' या टोपणनावाने त्यांनी लिहिलेल्या गझला आणि कवितांनी भारतीय तरुणांच्या मनात देशभक्तीचे स्फुल्लिंग चेतवले. फाशीच्या कोठडीत असतानाही त्यांनी आपले आत्मचरित्र पूर्ण केले, जे आजही क्रांतीचे महाकाव्य मानले जाते. 'सरफरोशी की तमन्ना' सारख्या रचनांमधून त्यांनी व्यक्त केलेली बलिदानाची ओढ आजही भारतीयांच्या अंगावर शहारे आणते. शेवटी, १९ डिसेंबर १९२७ रोजी गोरखपूर तुरुंगात हसतमुखाने फाशीचा फास स्वीकारून त्यांनी भारतमातेच्या चरणी सर्वोच्च बलिदान दिले.

१४९..बिधुभूषण भट्टाचार्य

जन्म: इ.स. १९१३ (चिटगाव, अविभाजित बंगाल)

मृत्यू: २९ मार्च १९७०

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील चितगाव (Chittagong) शस्त्रागार हल्ल्यातील एक अत्यंत तरुण आणि साहसी क्रांतीकारक म्हणून बिधुभूषण भट्टाचार्य ओळखले जातात. त्यांचा जन्म साधारण १९१०-१२ च्या सुमारास अविभाजित बंगालमधील चितगाव येथे झाला. शालेय जीवनात असतानाच ते 'मास्टर दा' सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखालील 'इंडियन रिपब्लिकन आर्मी' या क्रांतिकारी संघटनेत सामील झाले. १८ एप्रिल १९३० रोजी झालेल्या ऐतिहासिक चितगाव शस्त्रागार हल्ल्यात त्यांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन ब्रिटीश सत्तेला आव्हान दिले होते. या मोहिमेनंतर ते इतर सहकाऱ्यांसोबत ब्रिटीश सैन्यापासून वाचण्यासाठी सुरक्षित ठिकाणच्या शोधात होते.

शस्त्रागार हल्ल्यानंतर क्रांतिकारी सैन्याने जलालाबाद टेकड्यांवर आश्रय घेतला होता. तिथे २२ एप्रिल १९३० रोजी ब्रिटीश लष्कराशी झालेल्या भीषण चकमकीत बिधुभूषण भट्टाचार्य यांनी पराक्रमाची शर्थ केली. या ऐतिहासिक लढाईत ब्रिटीश सैन्याकडून होणाऱ्या तुफान गोळीबारात त्यांना वीरमरण आले. शत्रूच्या अफाट लष्करी बळासमोर डगमगून न जाता, वयाच्या अवघ्या विशीत त्यांनी भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. जलालाबाद टेकडीवर शहीद झालेल्या इतर अकरा तरुणांसोबत त्यांचेही नाव भारतीय क्रांतीच्या इतिहासात अजरामर झाले. 'भारतीय क्रांतीकारक कोशा'त त्यांचे नाव एका निष्ठावान आणि वीर योद्धा म्हणून सदैव स्मरणात राहील.

१५०..ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती

जन्म १९१३ बल्लवपूर, मिदनापूर, ब्रिटिश भारत

मृत्यू २५ ऑक्टोबर १९३४ (वय २०-२१)मिदनापूर मध्यवर्ती कारागृह, मिदनापूर, बंगाल प्रेसीडेंसी, ब्रिटिश भारत

ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती हे बंगालमधील 'बंगाल व्हॉलंटियर्स' (Bengal Volunteers) या सशस्त्र क्रांतीकारी संघटनेचे एक अत्यंत निष्ठावान आणि धाडसी सेनानी होते. त्यांचा जन्म मेदनीपूर (मिदनापूर) जिल्ह्यातील हबीबपूर येथे झाला. विद्यार्थी दशेपासूनच ते देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याकडे आकर्षित झाले होते आणि मेदनीपूरमधील ब्रिटीश दडपशाहीविरुद्ध त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग निवडला होता.

त्यांच्या क्रांतीकारी जीवनातील सर्वात महत्त्वाची आणि निर्णायक घटना म्हणजे २ सप्टेंबर १९३३ रोजी मिदनापूरचे जिल्हा दंडाधिकारी बर्नार्ड ई. जे. बर्ज यांची झालेली हत्या. बर्ज हे त्यांच्या क्रूर प्रशासनासाठी आणि क्रांतीकारकांवरील अत्याचारासाठी कुप्रसिद्ध होते. त्यांना यमसदनी धाडण्यासाठी आखलेल्या धाडसी योजनेत ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती यांचा सक्रिय सहभाग होता. या मोहिमेत

अनाथबंधू पांजा आणि मृगेंद्रकुमार दत्ता यांनी प्रत्यक्ष गोळ्या झाडल्या असल्या, तरी या संपूर्ण कटाचे नियोजन, शस्त्रास्त्रांची गुप्तपणे हालचाल आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये ब्रिजकिशोर यांनी मोलाची भूमिका बजावली होती.

बर्ज यांच्या हत्येनंतर ब्रिटीश सरकारने मेदनीपूरमध्ये मोठी धरपकड सुरू केली आणि अनेक तरुणांना अटक केली. या तपासादरम्यान ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती यांनाही पोलिसांनी ताब्यात घेतले. त्यांच्यावर 'मिदनापूर दंडाधिकारी हत्या कट' (Midnapore Magistrate Murder Conspiracy Case) अंतर्गत विशेष न्यायालयात खटला चालवण्यात आला. अटकेत असताना ब्रिटीश पोलिसांनी त्यांचा अनन्वित छळ केला, परंतु त्यांनी आपल्या क्रांतीकारी सहकाऱ्यांची किंवा संघटनेच्या गुप्त ठिकाणांची कोणतीही माहिती उघड केली नाही.

विशेष न्यायालयाने त्यांना या हत्येच्या कटात दोषी धरून फाशीची शिक्षा सुनावली. अखेर २५ ऑक्टोबर १९३४ रोजी मेदनीपूर मध्यवर्ती कारागृहात या वीर पुत्राने वयाच्या अवघ्या विशीत हसतमुखाने फासावर चढून हौतात्म्य पत्करले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात मिदनापूरच्या ज्या तीन महान क्रांतीकारकांना (ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती, निर्मलजीवन घोष आणि रामकृष्ण रॉय) या मोहिमेसाठी फाशी देण्यात आली, त्यात ब्रिजकिशोर चक्रवर्ती यांचे नाव एका समर्पित आणि निर्भय योद्ध्या म्हणून अजरामर झाले आहे.

१५१..बिरसा मुंडा:

जन्म: जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५

मृत्यू ९ जून १९००

बिरसा मुंडा यांचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी झाला. त्यांचे जन्मस्थान सध्याच्या झारखंड राज्यातील खुंटी जिल्ह्यातील उलिहातू हे गाव आहे. त्यांच्या जन्माच्या वारावरून (गुरुवार) त्यांचे नाव 'बिरसा' ठेवण्यात आले होते.

मृत्यू:

त्यांचा मृत्यू ९ जून १९०० रोजी झाला. वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध उठाव केल्यामुळे त्यांना अटक करून रांची येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले होते, तिथेच संशयास्पद परिस्थितीत (काही नोंदींनुसार कॉलरामुळे) त्यांचे निधन झाले.

बिरसा मुंडा हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अत्यंत प्रभावशाली क्रांतिकारक, समाजसुधारक आणि मुंडा जमातीचे महान नेते होते. त्यांचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी सध्याच्या झारखंड राज्यातील उलिहातू या गावी झाला. त्यांनी ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध आणि जमीनदारांच्या शोषणाविरुद्ध 'उलगुलान' नावाचा मोठा उठाव

पुकारला होता, ज्यामुळे त्यांना आदिवासी समाजात 'धरती आबा' (जगाचा पिता) म्हणून आदराने ओळखले जाते.

बिरसा मुंडा यांचे बालपण गरिबीत गेले असले तरी त्यांनी शिक्षणाकडे लक्ष दिले. मिशनरी शाळेत शिकत असताना त्यांना पाश्चात्य शिक्षण मिळाले, परंतु नंतर त्यांनी आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी आदिवासींचे प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी लोकांना अंधश्रद्धा, अमली पदार्थ आणि अनिष्ट प्रथांपासून दूर राहण्याचे आवाहन केले. त्यांनी 'बिरसाईत' पंथाची स्थापना केली, ज्याचा मुख्य उद्देश निसर्गाची पूजा करणे आणि साधे जीवन जगणे हा होता.

उलगुलान उठाव (१८९९-१९००)

ब्रिटीश सरकारने 'वन कायदा' लागू करून आदिवासींच्या जमिनी आणि जंगलांवर हक्क सांगण्यास सुरुवात केली होती. या अन्यायाविरुद्ध बिरसा मुंडा यांनी आदिवासींना संघटित केले. त्यांनी "राणीचे राज्य संपवा आणि आपले राज्य स्थापन करा" अशी घोषणा दिली. तीर-कामठ्यांच्या साहाय्याने त्यांनी ब्रिटीश सैन्याचा धैर्याने सामना केला. खूंटी, तामार, आणि राची या भागात त्यांनी ब्रिटीशांच्या नाकी नऊ आणले होते.डोंबारी टेकडीवरील लढाईत ब्रिटीशांनी मोठ्या प्रमाणावर गोळीबार केला, ज्यात अनेक आदिवासी शहीद झाले. अखेर ३ मार्च १९०० रोजी चक्रधरपूरच्या जंगलातून बिरसा मुंडा यांना अटक करण्यात आली. रांची येथील तुरुंगात असताना ९ जून १९०० रोजी त्यांचा मृत्यू झाला. जरी त्यांचे आयुष्य अल्प होते, तरीही त्यांनी

पेटवलेली क्रांतीची मशाल आजही आदिवासींच्या हक्कांसाठी प्रेरणादायी ठरते. त्यांच्या सन्मानार्थ त्यांचा जन्मदिवस 'जनजातीय गौरव दिवस' म्हणून साजरा केला जातो.

'उलगुलान' (ज्याचा अर्थ 'महान हलचल' किंवा 'प्रचंड उठाव' असा होतो) हे केवळ एक आंदोलन नव्हते, तर ते ब्रिटीश राजवट आणि जमीनदारांच्या शोषणाविरुद्ध पुकारलेले पुकारलेले एक युद्ध होते. या आंदोलनातील काही महत्त्वाच्या आणि रोमांचक घटना खालीलप्रमाणे आहेत:

उलगुलानची घोषणा आणि संघटन (१८९५-१८९७)

बिरसा मुंडा यांनी सुरुवातीला धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांवर भर दिला होता, परंतु १८९५ मध्ये त्यांनी आदिवासींना त्यांच्या जमिनीवरील हक्कांची जाणीव करून दिली. त्यांनी 'छोटा नागपूर' प्रदेशातील मुंडा जमातीला एकत्र करून ब्रिटिशांना कर न देण्याचे आवाहन केले. या काळात त्यांनी "महाराणी राज तुंडु जाना ओर अबुआ राज एटे जाना" (महारानीचे राज्य संपले आहे आणि आता आपले राज्य सुरू झाले आहे) अशी घोषणा दिली, जी या आंदोलनाचा मुख्य मंत्र बनली.

ही उलगुलानमधील सर्वात महत्त्वाची आणि भीषण घटना मानली जाते. रांचीजवळील डोंबारी बुरू (टेकडी) येथे बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखाली हजारो आदिवासी सभा घेत होते. ब्रिटिशांच्या 'कमिशनर' आणि 'डेप्युटी कमिशनर' यांनी टेकडीला चारही बाजूंनी

वेढले. आदिवासींकडे फक्त तीर-कामठे आणि दगड होते, तर ब्रिटीश सैन्याकडे आधुनिक बंदुका होत्या. ब्रिटीशांनी केलेल्या बेछूट गोळीबारात अनेक निष्पाप आदिवासी, महिला आणि मुले शहीद झाली. या घटनेची तुलना अनेकदा 'जालियनवाला बाग' हत्याकांडाशी केली जाते.

खूंटी आणि तामार येथील पोलीस ठाण्यांवरील हल्ले

डोंबारी टेकडीच्या घटनेपूर्वी आणि नंतरही बिरसा मुंडा यांच्या अनुयायांनी ब्रिटीश सत्तेच्या प्रतिकांवर हल्ले चढवले होते. खूंटी, तामार, तोर्पा आणि करा या भागातील पोलीस ठाणी आणि चर्चवर मुंडा सैनिकांनी हल्ले केले. २४ डिसेंबर १८९९ च्या रात्री, ख्रिसमसच्या पूर्वसंध्येला संपूर्ण छोटा नागपूर भागात एकाच वेळी उठाव झाला होता. ब्रिटीश अधिकारी आणि जमीनदारांमध्ये बिरसा मुंडा यांच्या नावाचा इतका दरारा निर्माण झाला होता की, अनेकजण जंगलात लपून बसले होते.

गनिमी काव्याचा वापर (Guerrilla Warfare) - बिरसा मुंडा यांचे सैन्य संख्याबळाने कमी आणि शस्त्रास्त्रांच्या बाबतीत कमकुवत असूनही त्यांनी ब्रिटीशांना जेरीस आणले होते. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांनी वापरलेला 'गनिमी कावा'. घनदाट जंगलांचा फायदा घेऊन ते अचानक हल्ला करायचे आणि ब्रिटीश सैन्याला समजण्यापूर्वीच जंगलात गायब व्हायचे. बिरसा मुंडा स्वतः डोंगरदऱ्यात फिरून लोकांचे मनोबल वाढवत असत, ज्यामुळे ब्रिटीशांना त्यांना पकडणे कठीण झाले होते.

अटक आणि अंतिम संघर्ष (मार्च १९००)

ब्रिटीश सरकारने बिरसा मुंडा यांना पकडण्यासाठी ५०० रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले होते (जे त्याकाळी खूप मोठी रक्कम होती). काही फितुरांच्या माहितीमुळे ३ मार्च १९०० रोजी चक्रधरपूरच्या जमकोपाई जंगलातून बिरसा मुंडा यांना ते झोपलेले असताना अटक करण्यात आली. त्यांना साखळदंडांनी बांधून रांचीच्या तुरुंगात नेण्यात आले, जिथे ९ जून १९०० रोजी संशयास्पद परिस्थितीत त्यांचे निधन झाले.

१५२..बुधू भगत

जन्म १७ फेब्रुवारी १७९२सिलागाई, चन्हो, (आता रांची, झारखंडमध्ये), ब्रिटिश भारत

मृत्यू १३ फेब्रुवारी १८३२ (वय ३९)लागाई, चन्हो, (आता रांची, झारखंडमध्ये), ब्रिटिश भारत

बुधू भगत (१७९२–१८३२) हे छोटा नागपूर क्षेत्रातील ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आणि अन्यायकारक जमीनदारी पद्धतीविरुद्ध पुकारलेल्या 'लडका विद्रोह' किंवा 'कोल विद्रोहा'चे (१८३१-३२) महान जननायक आणि आद्य क्रांतिकारक होते. आजच्या झारखंड राज्यातील रांची जिल्ह्यातील चान्हो तालुक्यातील 'सिलागाई' या गावी एका शेतकरी कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. बुद्धू भगत यांनी केवळ लष्करी नेतृत्वच केले नाही, तर त्यांनी आदिवासी समाजाला

आपल्या हक्कासाठी संघटित करून अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची प्रेरणा दिली.

१८३१-३२ च्या सुमारास ब्रिटिशांनी लादलेला वाढीव शेतसारा, बाहेरून आलेल्या सावकारांकडून होणारी फसवणूक आणि स्थानिक प्रशासनाकडून मिळणारी वागणूक यांमुळे कोल, मुंडा आणि इतर आदिवासी समुदायांमध्ये तीव्र असंतोष होता. बुद्धू भगत यांनी या जनआक्रोशाचे रूपांतर एका सशस्त्र क्रांतीत केले. त्यांनी गनिमी काव्याचा प्रभावी वापर करून ब्रिटिश छावण्या आणि सावकारांच्या ठिकाणांवर जोरदार हल्ले चढवले. ब्रिटीश सरकारने त्यांना पकडण्यासाठी त्या काळी १,००० रुपयांचे मोठे इनाम जाहीर केले होते, जे त्यांच्या दहशतीची आणि प्रभावाची साक्ष देते.

बुधू भगत यांचा लढा अत्यंत प्रखर होता. फेब्रुवारी १८३२ मध्ये सिलागाई येथे ब्रिटिश सैन्यासोबत झालेल्या भीषण युद्धात त्यांनी आपल्या दोन मुलांसह आणि शेकडो अनुयायांसह अतुलनीय शौर्य गाजवले. आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असलेल्या ब्रिटिश सैन्यासमोर त्यांनी शरणागती पत्करली नाही आणि रणभूमीवर लढता लढता त्यांना वीरमरण आले. बुद्धू भगत हे झारखंडच्या इतिहासातील पहिले अशा प्रकारचे क्रांतिकारक मानले जातात, ज्यांना पकडण्यासाठी

ब्रिटिशांना मोठे बक्षीस लावावे लागले होते. आजही छोटा नागपूर पठारावर त्यांच्या बलिदानाची गाथा लोकगीतांतून गायली जाते.

१५३..बेगम हजरत महल

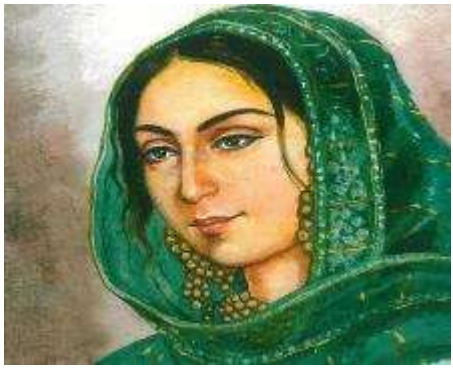

जन्म १८२० फैजाबाद, अवध

मृत्यू ७ एप्रिल १८७९ (वय ५९)काठमांडू, नेपाळ

बेगम हजरत महल यांचा जन्म **१८२०** मध्ये फैजाबाद, उत्तर प्रदेश येथे झाला. त्यांचे बालपणीचे नाव मुहम्मदी खानम होते. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात ब्रिटिशांविरुद्ध प्रखर लढा दिल्यानंतर, त्यांनी शरणागती पत्करण्याऐवजी नेपाळमध्ये आश्रय घेतला. तिथेच ७ एप्रिल १८७९ रोजी काठमांडू येथे त्यांचे निधन झाले. काठमांडूतील जामा मशिदीच्या परिसरात त्यांची कबर आहे.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील एका तेजस्वी पर्वाचे नेतृत्व करणाऱ्या बेगम हजरत महल यांचे कार्य भारतीय इतिहासात अजरामर आहे. अवधचे नवाब वाजिद अली शाह यांना ब्रिटिशांनी पदच्युत करून कोलकात्याला धाडल्यानंतर, बेगम हजरत महल यांनी खचून न जाता लखनौमध्ये राहून ब्रिटिशांविरुद्ध संघर्षाची तयारी केली. १८५७ चा उठाव सुरू झाल्यावर त्यांनी आपले अल्पवयीन पुत्र बिरजिस काद्र यांना अवधचे नवाब घोषित केले आणि स्वतः राजप्रतिनिधी म्हणून

प्रशासनाची धुरा सांभाळली. त्यांनी केवळ राजवाड्यापुरते मर्यादित न राहता प्रत्यक्ष रणांगणावर उतरून सैनिकांचे मनोबल वाढवले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली हिंदू आणि मुस्लिम सैनिकांनी अत्यंत एकजुटीने ब्रिटिशांना लखनौमध्ये जेरीस आणले होते.

बेगम हजरत महल या केवळ एक कुशल प्रशासक नव्हत्या, तर त्या एक प्रखर विचारवंत आणि धोरणी मुत्सद्दी होत्या. ब्रिटिशांनी भारतीयांच्या धार्मिक बाबींमध्ये केलेला हस्तक्षेप आणि 'दत्तक विधान' नामंजूर करण्याच्या धोरणाविरुद्ध त्यांनी कडक भूमिका घेतली होती. त्यांनी काढलेल्या जाहीरनाम्यातून ब्रिटिशांच्या कपटी राजकारणाचा पर्दाफाश केला होता. जेव्हा लखनौवर ब्रिटिशांचा पूर्ण ताबा प्रस्थापित झाला, तेव्हा ब्रिटिशांनी त्यांना शरण येण्याचे आणि मोठ्या पेन्शनचे आमिष दाखवले. मात्र, बेगम साहेबांनी ते धुडकावून लावले आणि नेपाळच्या तराई भागात आश्रय घेतला. शरण जाण्यापेक्षा वनवास पत्करणे त्यांनी पसंत केले. १८७९ मध्ये नेपाळमधील काठमांडू येथे त्यांचे निधन झाले, परंतु त्यांचा स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्यप्रेमाचा वारसा आजही भारतीयांना प्रेरणा देत आहे.

१५४..बेगम झीनत महल

जन्म: १८२३

मृत्यू: १७ जुलै १८८६रंगून

या मुघल साम्राज्याचे शेवटचे सम्राट बहादूर शाह जफर यांच्या सर्वांत प्रिय पत्नी आणि १८५७ च्या पहिल्या भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धातील एक

महत्त्वाच्या सूत्रधार होत्या. जेव्हा ब्रिटिशांविरुद्ध दिल्लीत उठाव झाला, तेव्हा त्यांनी केवळ पडद्याआडून राजकारणच केले नाही, तर मुघल दरबारात क्रांतीकारकांचे मनोबल वाढवण्यासाठी मोलाची भूमिका बजावली. आपल्या पुत्राला, मिर्झा जवान बख्त याला गादीवर बसवण्याची त्यांची इच्छा असली, तरी देशावर ओढवलेल्या संकटाच्या वेळी त्यांनी ब्रिटीश सत्तेला कडाडून विरोध केला.

१८५७ चा उठाव अयशस्वी झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी मुघल सत्ता पूर्णपणे संपुष्टात आणली आणि बहादूर शाह जफर यांच्यासह बेगम झीनत महल यांनाही कैद करून ब्रह्मदेशातील (आताचे म्यानमार) रंगून येथे हद्दपार केले. तेथील अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आणि ब्रिटिश नजरकैदेत त्यांनी आपल्या आयुष्याची शेवटची वर्षे घालवली. पतीच्या निधनानंतरही त्यांनी आपला स्वाभिमान ढळू दिला नाही. १७ जुलै १८८६ रोजी रंगूनमध्येच त्यांचे निधन झाले आणि तिथेच बहादूर शाह जफर यांच्या समाधीजवळ त्यांना दफन करण्यात आले. भारतीय इतिहासात ब्रिटिशांना ललकारणाऱ्या आणि हद्दपारीचे दु:ख सोसणाऱ्या एक तेजस्वी राणी म्हणून त्यांचे नाव आजही स्मरणात आहे.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

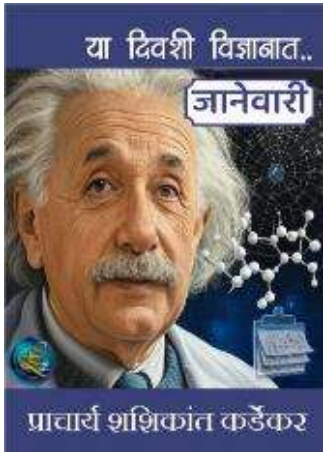

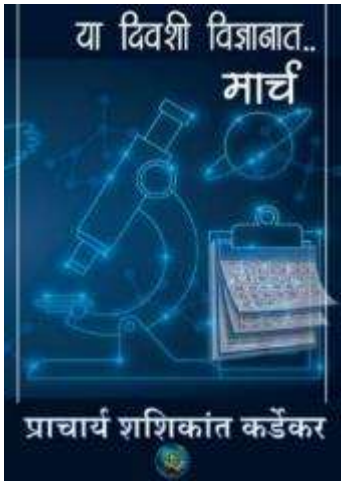

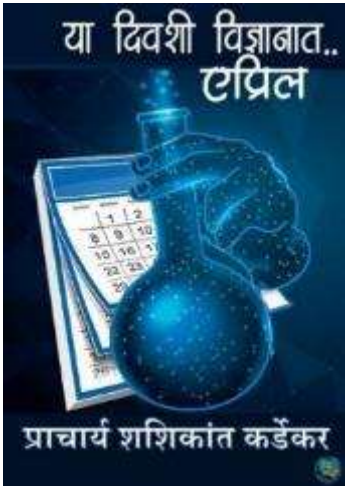

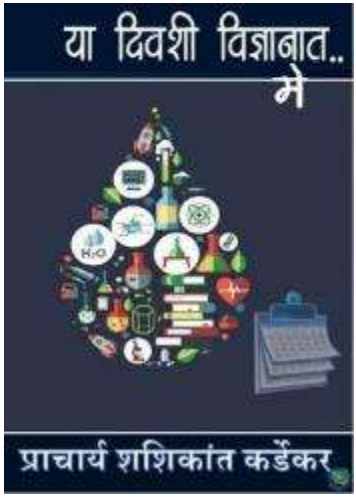

या दिवशी विज्ञानात..
जुलै
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

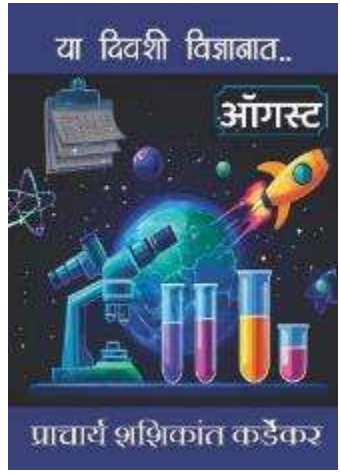
या दिवशी विज्ञानात..
ऑगस्ट
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

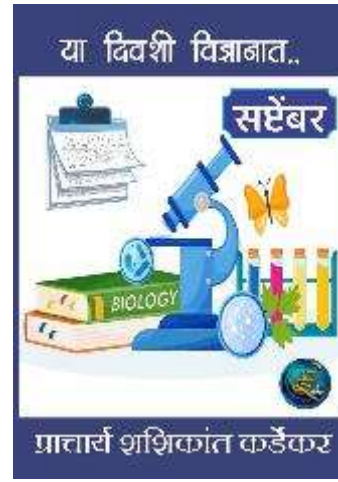
या दिवशी विज्ञानात..
सप्टेंबर
BIOLOGY
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

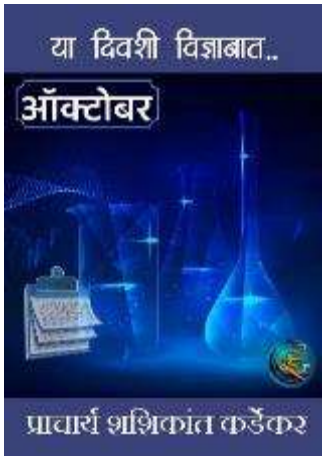
या दिवशी विज्ञानात..
ऑक्टोबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

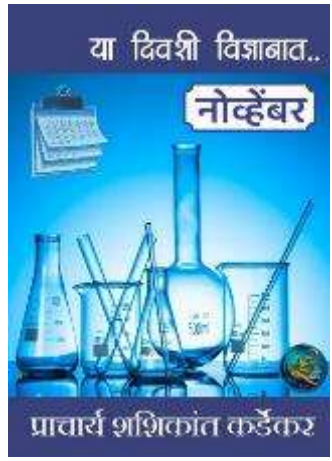
या दिवशी विज्ञानात..
नोव्हेंबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या दिवशी विज्ञानात..
डिसेंबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

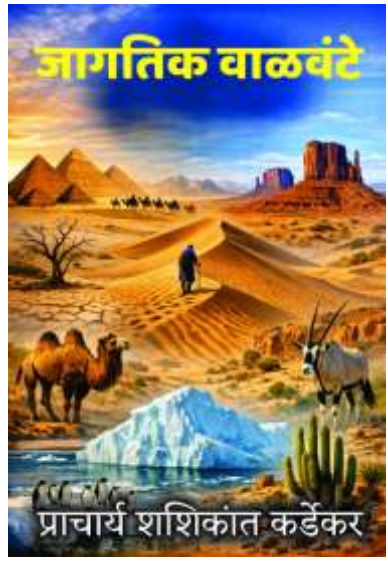
जागतिक वाळवंटे
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

ज्वालामुखी
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

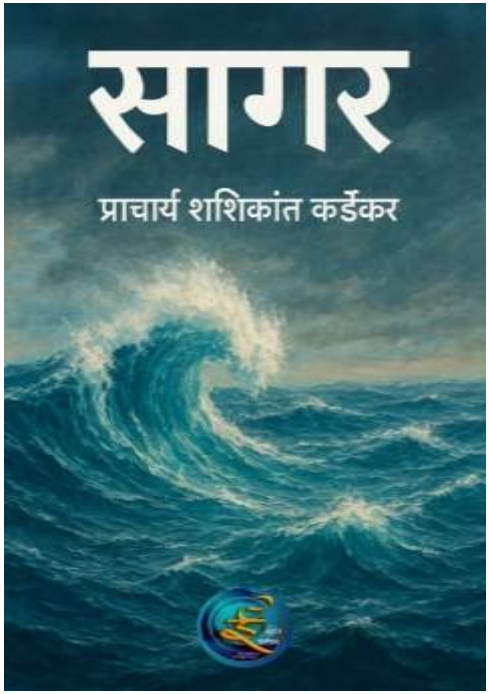
सागर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

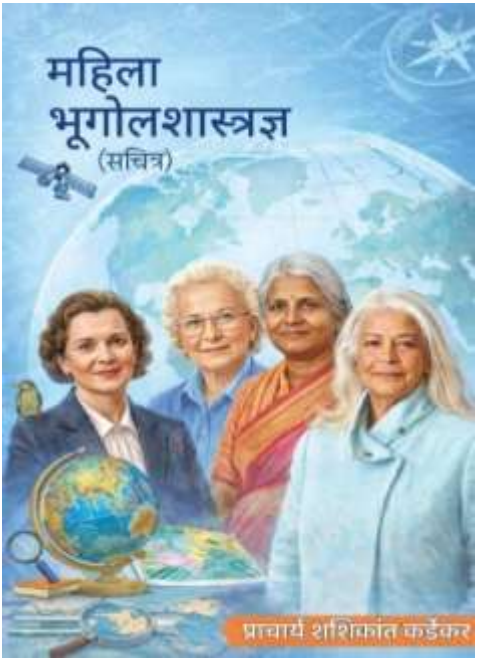
महिला
भूगोलशास्त्रज्ञ
(सचित्र)
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

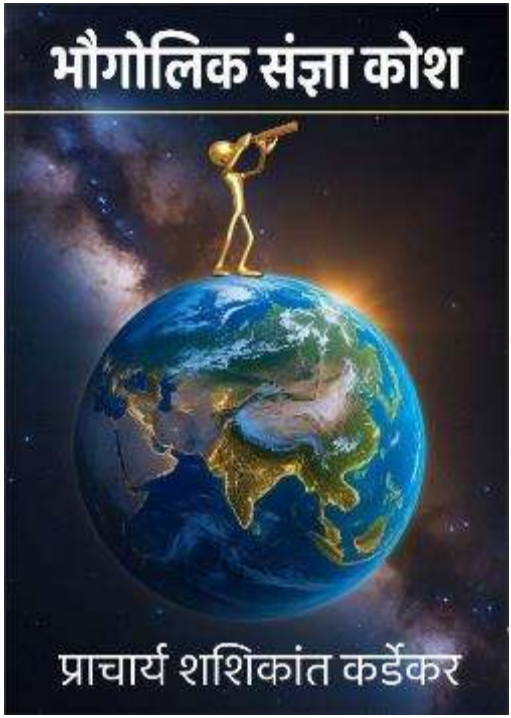
भौगोलिक संज्ञा कोश
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

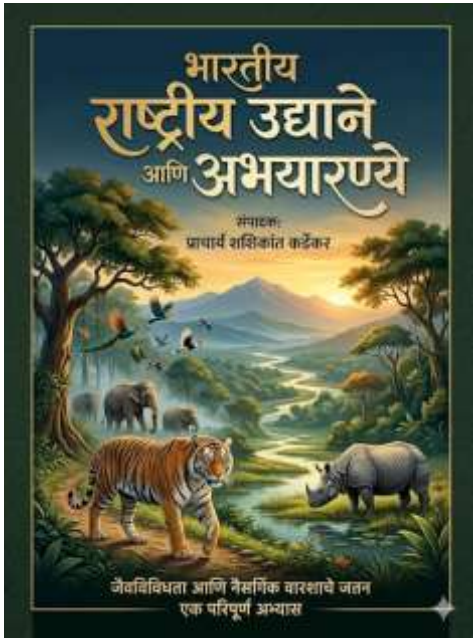
भारतीय
राष्ट्रीय उद्याने
आणि अभयारण्ये
संपादक:
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर
जैवविविधता आणि नैसर्गिक वारशाचे जतन
एक परिपूर्ण अभ्यास

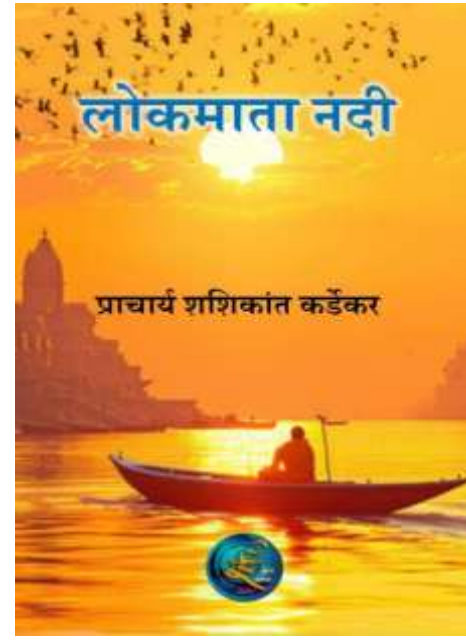
लोकमाता नदी
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

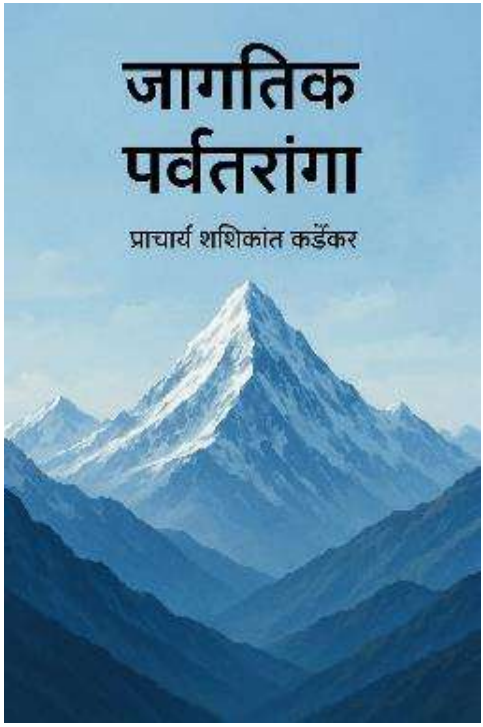
जागतिक
पर्वतरांगा
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

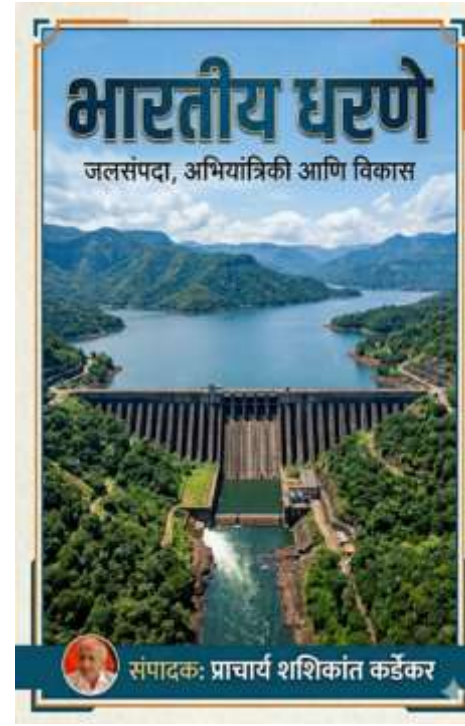
भारतीय धरणे
जलसंपदा, अभियांत्रिकी आणि विकास
संपादक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर